

borec

*Samo
en
cvet*

Urednik: JOŽE DEŽMAN

529-531 **REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO** *april 1994*

V NASLEDNJI ŠTEVILKI

OD VZHODNE DO SREMSKE FRONTE –
SLOVENCİ V JUGOSLOVANSKIH ENOTAH,
USTANOVLJENIH LETA 1944 V SOVJETSKI ZVEZI

Leta 1984 je izšla skromna knjiga o bojni poti brigad, ustanovljenih v ZSSR. Z njo so po dolgih letih obrobosti v javni spomin vstopili Slovenci, ki so se predvsem kot mobiliziranci v nemško vojsko pridružili jugoslovanskim enotam, ki so bile leta 1944 ustanovljene v Sovjetski zvezi. V prvi izdaji marsikaj ni moglo in ni smelo biti povedanega. Zato bomo v spomin na petdesetletnico ustanovitve naslednjo številko revije uredili kot spominski zbornik teh enot. Zbornik bo izšel v sodelovanju odborov enot, Muzeja novejše zgodovine iz Celja in revije Borec.

borec

B O R E C

KAJUH IN LITERARNOZGODOVINSKA MISEL

- Ivo Stropnik:* Samo en cvet • **278**
Ciril Zlobec: O Kajuhu zelo osebno • **279**
Franček Bohanec: Pesniška uveljavitev življenske volje • **283**
Emil Cesar: Naprej – toda ne pozabimo • **287**
Matjaž Kmecl: Kajuh, Balantič, literatura, politika in literarna veda • **294**
Marko Stabej: Kajuhova poezija v razvoju slovenskega pesniškega jezika • **299**
Milan Ževart: O pohodu Štirinajste in narodnosvobodilnem boju na Štajerskem • **303**
Marija Stanonik: Žanrski sistemi slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941 – 1945 • **313**

UMETNOST

- Iztok Durič:* Blišč in beda velikega časa: Likovna umetnost na Slovenskem in druga svetovna vojna (osnutek za študijo) • **320**
Igor Košir: Zaponka Svete Eme • **344**

GEMATRIJA

- Tine Kurent:* Plečnikov spomenik žrtvam 1941 – 1945 za Mežico • **347**

SLOVENSKO GOSPODARJENJE

- Žarko Lazarevič:* Slovenska gospodarska prilagajanja v dvajsetem stoletju. Iz agrarne družbe v industrijsko • **357**
Lojz Tršan: Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnama v Sloveniji • **368**
Jože Princič: Načrtna likvidacija zasebne trgovine (1945 – 1948) • **375**

PREDSODKI

- Borut Brumen:* Kam z Evropo? • **384**
Svetlana Slapšak: Mehanizem ustvarjanja predsodkov: rubrika Odmevi in reagiranja v časniku Politika, 1. 1. do 1. 7. 1990. Analiza prispevkov o Kosovu • **389**

BALKAN

- Božidar Jezernik:* Mostarski stari most • **400**

SKRAJNA DESNICA

- Michael Cox:* Po stalinizmu: skrajna desnica v Rusiji, Vzhodni Nemčiji in Vzhodni Evropi • **412**

TRANZICIJA

- Michał Buchowski:* Od antikomunističnega do postkomunističnega etosa: primer Poljske • **425**

RADIJSKA IGRA

- Vida Zavrl:* Operacija • **440**
 Rapa Šuklje: Beseda o avtorici

AVTORSKI IZVLEČKI • **460**

B O R E C

Kulturni center Ivana Napotnika Velenje
je 22. februarja 1994 v Šoštanju,
pesnikovem rojstnem kraju, s simpozijem
Kajuh in literarnozgodovinska misel
obeležil petdeseto obletnico smrti
Karla Destovnika - Kajuha.

V reviji objavljamo zbrane simpozijske prispevke
vseh sedmih referentov.

Ivan Stropnik

SAMO EN CVET

Drznost iskrenih javnih presoj v demokratično-nedemokratičnem času, ko je nesoglasij med političnimi stremljenji veliko več kot med populariziranji ustvarjene in ustvarjajoče slovenske literature ter njene literarnozgodovinske spremljave, je tudi v nespremenljivem simpatiziranju oz. soočanju z literarnimi vsebinami, s katerimi se je pretekli čas epopejiziral, sedanji pa s prečrtom čez njih dehumaniziral. Nova tovrstna nacionalna rana, zadana zdaj enemu zdaj drugemu besednemu umetniku, se odpre ob vsaki politični izmeni, zato Kajuh in na primer Balantič (še) ne pojeta skupaj. Za to upravičeno obstaja preveč preprek. Najmočnejše so generacijske in pripadnostne, ideološke, toda pesniški jezik je močnejši in trajnejši od naših zamolkov. Čeprav si lahko le želimo, kakor je rekel Marko Stabej, eden izmed udeležencev Simpozija o Kajuhu, "da tako neposredno odgovorne vloge, kakršno je nase prevzel v Kajuhovi poeziji, pesniškemu jeziku ne bi bilo treba več nikoli opravljati. Ob pogledu nekaj kilometrov na jugovzhod izpolnitev te želje nenadoma ni več tako samoumevna."

Ciril Zlobec

O KAJUHU ZELO OSEBNO

Jubileji, okrogle mize, takšni in drugačni prazniki so priložnost, da spregovorimo o sebi na čisto poseben način: ob nečem, kar je že bilo, ob nekom, ki ga ni več, skušamo - zaradi lastnih potreb ali ambicij - vsaj preveriti, če že ne uveljaviti, svoj današnji prav ali svoj današnji dvom, kajti če uporabim staro prisposodbo: reka, pred katero stojimo, je zmerom ista, voda, ki jo nosi mimo nas, pa vsak trenutek druga.

S tako nesentimentalno mislijo prihajam tudi na ta pogovor o Kajuhu ob petdesetletnici njegove smrti. Kaj je pravzaprav naša poglavitna skrb: ugotovitev, kakšen je pesnik v svojem času v resnici bil, ali ponoven preizkus, kaj še danes je ali že več ni?

Slehera umetnost je namreč podvržena nenehni presoji: ne zato, ker bi bili tisti pred nami manj pametni od nas, ali celo, ker bi bili mi sami danes pametnejši od tistih izpred petdesetih let, ko smo kot partizani, ali z nasprotne strani, doživljali Kajuha kot partizanskega pesnika.

Dušan Moravec je h Kajuhovim Pesmim leta 1949 zapisal: ..."dokler bo živel v zavesti slovenskih ljudi spomin na našo osvobodilno borbo in dokler bomo živeli ob plodovih te borbe, nam bo pomenila Kajuhova pesem prav to, kar je pomenila slovenskemu partizanu: bila mu je najzvestejši spremljevalec v veseli uri in hkrati bodrilo v tegobnih dneh, da bo jutri drugače, misel, ki jo je v tolikih variantah zapisal Kajuh..."

V Moravčevem besedilu je ta pogojenost spomina na boj s Kajuhovo pesmijo pravzaprav retorično pogojniška, pisec spremne besede namreč brez vsakega intelektualnega omahovanja verjame, sprejema kot aksiom, da spomin na narodnoosvobodilni boj ne bo v nas nikoli ugasnil, torej je trajno življenje namenjeno tudi Kajuhovi pesmi, ki iz tega boja izhaja, ga poetsko osmišlja, časovno, zgodovinsko opredeljuje.

Slovenski čas, ko tu razpravljamo ob petdesetletnici Kajuhove smrti, pa je dokaj drugačen od tistega, ki ga je sanjal in o njem pel Kajuh, in seveda drugačen od tistega, kaj je v soglasju s Kajuhovo pesmijo predpostavljala Dušan Moravec in z njim tudi drugi, ki so takrat in pozneje razmišljali tako o narodnoosvobodilnem boju kot o pesniku in našem času kot pesnikovi izpolnitvi in plodovih partizanskega boja v njem.

Tudi naš današnji čas ni enovit, po sredi vsega gre razdor, kot bi dejal Župančič, zato je vse preveč problematizacij tudi narodnoosvobodilnega boja in, posredno, Kajuha, ki je njegov najrepreszentativnejši glas. Tako moramo zdaj, leta 1994, retorično zapisano Moravčevo misel razumeti povsem dobesedno in se ponovno vprašati: Kaj je danes s spominom na NOB v nas, in kaj s Kajuhovo pesmijo? Morda prvič na novi, drugačni ravni: Kaj nam danes pomeni Kajuhova pesem, torej osvobodjena atributov časa in poslanstva, ki ga je kot glasnica tega časa sama prevzela?

Z enovitim gledanjem na zgodovino, značilnim za čas Kajuhovega pesniškega življenja, je takšno spraševanje zagotovo odveč, dovolj je vztrajati pri trditvi, da narodnoosvobodilni boj je, kar je bil, in da Kajuh ostaja Kajuh.

Toda, kot rečeno, naš čas je razklan, do tragičnosti in absurda obremenjen z diametralno različnimi pogledi prav na preteklost, ki jo na zgodovinski ravni zaznamuje narodnoosvobodilni boj, v njegovi poetski podobi pa Kajuh. V tem razmišljanju mi seveda ne gre, da bi, prepričan, prepričeval prepričane, ampak imam zavestno v mislih tudi drugo polovico današnje slovenske celote. Preprosto rečeno: če se del naše nacionalne zavesti, celo del našega zgodovinskega, v dobri meri še zmerom tudi osebnega spomina ne identificira s pomenom in vrednostno celovitostjo narodnoosvobodilnega boja, se nujno postavlja vprašanje, kolikšna je teža Kajuha pesnika samega po sebi.

Skušnjava za miselno izpeljavo iz tako zastavljenega problema je velika, lahko bi zamahnili z roko, češ: narodnoosvobodilni boj je zgodovinsko dejstvo, Kajuh pa književno, dilem ni, nejasnosti tudi ne. S tem seveda lahko soglašamo, vendar je prav, če vemo, zakaj smo se tako odločili.

V sleherni liriki, torej tudi v slovenski, sta vsaj dva toka. Resda ne oba enako izrazita in pogosta. Prvi je nedvomno intimističen, njegova središčnost je pesnikov Jaz, pesnik je nekakšna **pars pro toto** sveta, v svoji najgloblji subjektivnosti je prisposoba ali vsaj metafora za svet, v katerem živi, največkrat v pasivnem konfliktu z njim, še pogosteje na njegovem obrobju, in bivanjska stiska v najširšem pomenu besede je njegov temeljni navdih, njegova usoda, kot je imel navado označevati resnične pesnike Josip Vidmar.

Ob tem pa obstaja tudi drugačen, manj pogost, praviloma manj uspešen, po svoje manj popularen tip pesnika, ki - vsaj na videz - bolj kot sebe izpoveduje svoj čas, pesnika, ki svojo osebno "zgodbo", veselo ali tragično, enači s kolektivom, narodom, družbo, gibanjem, idejo, vizijo prihodnosti in kar je še temu podobnega. Pesnik v tem primeru ni niti nad družbo niti zunaj nje, ampak v njej enako navzoč kot občan in kot umetnik. In Kajuh je v slovenski poeziji domala šolski primer takšne zraščенosti občana in pesnika, ki se znajdeti scela v najglobljem vrtincu nekega časa, k v katerem sta si zanikanje obstoječega in vizija drugega v popolnem ravnotežju, kljub smrtnemu spopadu med njima.

Nasprotno možnost poetskega izrekanja kot Kajuh sta si izbrala ali bila vanjo rojena ali obsojena France Balantič in Ivan Hribovšek, ki sta zagotovo - ne glede na svojo tragično smrt, s katero je mogoče, kot s Kajuhovo predanostjo partizanstvu poljubno manipulirati - predvsem izpovedovalca osebne stiske, povzdignjene seveda v splošno, deloma celo univerzalno, saj je isti čas potiskal ljudi tako v herojstvo kot v pasivno žrtvenost. Mejo med njima ni zmerom zarisovala svobodna človekova volja. Včasih je bilo odločilno, na kateri strani reke je kdo živel, s kakšnim sošolcem je sedel v šolski klopi, kdo mu je bil prijatelj, ki se mu je v stiski zaupal.

Prav slovenska izkušnja ob Balantiču, Hribovšku in Kajuhu postavlja pod upravičen vprašaj misel nekaterih literarnih kritikov, ki trdijo, da sleherna pesem živi kot pesem, sama zase, avtonomno, nadčasovno, in da je zato samo estetski pojav. Hkrati pa se prav ta literarna kritika spet in spet vrača k različnim avtorjem preteklih in polpreteklih dob in jih reinterpreterira, prevrednotuje, trga z njih miško pozlato ali pa jo vanjo oblači, vse to - v nasprotju s teorijo o pesmi kot pesmi - v duhu novih branj, ki jih navdihujeta, ustvarjata potrebo zanje vsakokratna sedanjost in naš psihofizični položaj v njej.

Tudi mesto Kajuha v literarni zgodovini in v naši zavesti ni dokončno, še dolgo bodo za njegovo pesem značilni odmiki in približevanja. Slovenski odnos do

zgodovine, pa naj bo politična ali literarna, je bolj izjemoma kot po pravilu komplementarno celovit, zlasti v razmerah, ko je narod resnično razdeljen. In bil je usodno razdeljen v letih 1941-45 in je razdeljen danes. In ker je bil Kajuh, pred petdesetimi leti, občansko in pesniško nedvoumno opredeljen, je kaj malo možnosti, da se mnenja o njem tudi danes ne bi razhajala.

Toda v umetnosti deluje neka posebna logika. Če je literatura avtentična, ne umre s časom, ki ga opisuje ali izpoveduje. Zato je seveda odveč sleherno vprašanje o tem, kam s Kajuhom danes, ko so v našem strankarskem življenju vse glasnejši tisti, ki spodbijajo vsenacionalno vrednost narodnoosvobodilnega boja, najbolj skrajni med njimi pa hočejo videti v njem samo boljševisko revolucijo. V Kajuhovi pesmi je navzoče oboje: narodnoosvobodilni boj in revolucija. Ne kakršnakoli revolucija, ampak konkretna, socialistična. Prav v tem je največja nevarnost, da bi Kajuhovo pesem ocenjevali s političnimi kriteriji, o katerih vemo, kako zelo spremenljivi so. Kot ni politično sprejemljivo, da narodnoosvobodilni boj in revolucijo ocenjujemo po podobi, ki so jo o njej ustvarili pesniki (Kajuh, Bor, Župančič, Kocbek, Udovič, Minatti, Vipotnik, Levec in številni drugi), je enako neprimerno, da to poezijo razvrednotujemo zaradi vsega hudega, kar se je med vojno in po njej pri nas dogajalo tudi pod znamenjem rdeče zvezde. Če ostanemo pri Kajuhovem primeru: verzi kot "človek, nov človek vstal bo iz človeka!", "V tej pesmi bo strastno hotenje,/zgrabiti za vrat to prekleto življenje.", "... iz kamenja bomo gradili,/iz kamenja tega sveta,/ ki letos ga bomo zrušili.", "... če vrnem, vrnem se, ko svet bo nov!", "Vse drugače, lepše bo takrat na svetu." in mnogi drugi so pravzaprav do skrajnosti pregnana socialna angažiranost, tako značilna za dobršen del slovenske poezije med obema vojnama, ki se je ob evropskem pohodu fašizma in z razdelitvijo slovenskega ozemlja med okupatorje povsem logično prelila v revolucionarni krik. Tudi ob skrbnejši vsebinski in idejni analizi teh pesmi je težko reči, v čem je več pesnikovega zanosa, v sovraštvu do stvarnega sveta socialnih krivic ali v idelalistični viziji prihodnjega raja na zemlji. Vmes med enim in drugim je boj, ki ga v enaki meri, rekli bi lahko že kar v sozvočju, osmišljata tako realni svet vsakršnih krivic in bede kot utopična vizija prihodnosti. Malokateri narod je med zadnjo vojno ustvaril tolikšen opus angažirane umetnosti kot prav Slovenci, znani in priznani od Župančiča do množice anonimnih lirskih zapisovalcev. Ta fenomen si je mogoče razložiti tudi s tem, da je bila slovenska literatura, zlasti njen realistični tok, že pred vojno tako zelo ne samo socialno obarvana, ampak kar strastno prežarjena s socialno tematiko.

Ta socialna podstat in utopično revolucionarno hrepenenje sta opazna celo v Kajuhovi ljubezenski poeziji, ki je prav gotovo najdragocenejši del njegovega pesništva, njegov najuspešnejši primerek, ki se v njem pesnik najbolj intimno poisti s splošnim, skupnim. Če bi Kajuh ne bil napisal nič drugega kot ta cikel pesmi, bi ga bilo vredno ohraniti v spominu in mu priznati, ustrezno mesto v slovenski literaturi.

Če Kajuhovo pesem vzamemo - kolikor je to sploh možno - res samo kot pesem, zunaj časa in prostora, zlasti če se ozremo po njeni formalni plati, bomo v njej našli obilo šibkosti, kot na primer osnovnošolske rime deležnikov z deležniki, glagolnikov z glagolniki in podobno, vendar bomo kljub temu ali morda prav zato še toliko bolj presenečeni, da nas pesem z nečim posebnim v sebi vseeno prepriča, marsikoga globoko prevzame. To velja tudi za kritičnega bralca. Kako si to razložiti? Mislim, da je v teh pesmih nekaj, kar je vendarle bistvo umetnosti ali vsaj nekaj, kar se lahko rodi samo v njeni neposredni bližini. Pri Kajuhu (kljub formalnim vplivom Majakovskega, Župančiča in še koga) so izraz, misel, čustvo in metafora očiščeni vsega, kar ni neposredno doživetje. Tudi misel ni nikoli čist

intelekt, ampak zmerom tudi čustvo. Kajuhu preprosto verjameš, od prve do zadnje besede, da je res takšen, kakršen se kaže v svojih pesmih, in da je ves in samo takšen. V novejšem slikarstvu poznamo strujo, ki so jo kritiki poimenovali siromašno slikarstvo, nikakor ne v slabšalnem smislu, ampak zaradi bistvene in hotene redukcije izraznih možnosti. Nekaj podobnega, spet ne v slabšalnem smislu, bi lahko rekli o Kajuhu. In to se prekriva s časom, ki je bil izrazito bipolaren, brezkompromisno razdeljen, razklan. Zato je Kajuhova pesem tudi zaradi tega tako avtentična in še zmerom živa, pa naj nam je to všeč ali ne.

Če sklenem: Kajuh je in ostaja partizanski pesnik **par excellence**. To je bil in ostaja v najtesnejši povezavi z narodnoosvobodilnim bojem, vendar avtonomno, ker je tudi svet, ki ga je ustvaril, avtonomen.

Francšek Bohanec

PESNIŠKA UVELJAVITEV ŽIVLJENJSKE VOLJE

Ko petdeset let po Kajuhovi smrti razmišljamo o njegovi poeziji, pač moramo najti neka oprijemališča, ki nam danes, ko zaradi časovne oddaljenosti že deluje kritična zavest, pomagajo opredeliti njegove umetniške ideje. Z njimi laže prodremo v duševna stanja pesnika in v njegove intencije, s katerimi je uveljavil svojo življenjsko voljo in dosegel umetniško neposredno živost.

Že od prvih časov, ko je človek strgal iz besede globljo vsebino, se je postavljalo vprašanje, kaj se je s tem dogodilo. Človek pesnik je ob tem občutil olajšanje, hkrati pa se je začudeno spraševal, čemu se njemu, ko napiše pesem, torej poišče globlji besedni smisel, spremeni počutje. Prej je bil nabit z življenjsko energijo, a po pesmi je postal podoben rečnemu koritu, ki se je posušilo. Torej je pesnikovanje v najširšem pomenu tega ustvarjalnega procesa v človeku uveljavljanje njegove volje po globljem spoznanju in občutenju, da ga to početje izčrpava. Vendar je človek pesnik le hotel to početi, z radovednim brskanjem uveljavljati svojo življenjsko voljo.

V evropskem prostoru sta v ta kreativni proces najgloblje teoretično prodrli Platon in Aristotel. Za Platona pesniki niso nič drugega, nego tolmači bogov. Vsak pesnik je v lasti tistega boga, ki si je njega izbral za orodje. Tudi navdih, čudežna sapa, je nekaj božanskega. Aristotel je trdil drugače: pesniško delo je odvisno od pesnikove domišljije in sposobnosti (invencije), da s strastnim temperamentom (inspiracijo) vživljeno prenaša stvari v občutja in različna stanja.

Naj takoj tu opozorim, da je Kajuh šel po poteh, ki so jih v evropski kulturi shodili nasledniki Aristotela. Nabit z mlado življenjsko energijo je svoja občutja, sebe, čas in okolje vnašal v različna čustvena stanja. A če sedaj iščemo ob že povedanem, da je pesnik že od nekdaj iskalec globlje vsebine besede, s tem pa življenjske resničnosti, potem pač moramo kot oprijemališče za naša dognanja uporabiti tudi spoznanje o pesniškem hotenju še pri sodobnem strukturalistu L. Goldmanu. Po njegovi sodbi, ki je danes najbližja literarnim strokam, je besedno delo "odsev zavesti neke privilegirane skupine, ko se s pomočjo pisateljske individualne zavesti kristalizira kolektivna zavest".

Brez vnaprejšnjega dokazovanja bom postavil tole tezo: Karel Destovnik - Kajuh je zrasel iz domače, slovenske, duhovne vsebine, kakršno je iz življenjskih dejstev iztrgala umetniška beseda Ivana Cankarja, Toneta Seliškarja, Mileta Klopčiča, Mirana Jarca, Miška Kranjca in drugih. Kajuhovo bivanjsko okolje (represivna predvojna državna oblast, vojno begunstvo in vstop v ilegalne in borbene vrste narodnega odpora...) je postalo tematsko področje njegove osebne in pesniške svobodne individualnosti. Z njo, da uporabim Goldmana, se je v njegovi besedi porajalo tisto, kar je kristaliziralo slovensko takratno kolektivno zavest. Z realistično poetsko držo je Kajuh trdno hodil po zemlji naši, kakor bi zapisal Oton Župančič, in pil nje prelesti z rahločutno pesniško dušo. Nikoli pa ni hodil sam, vedno z drugimi, predvsem sebi enakimi, zato je postajal bolj in bolj samosvoj, enkratno predvsem ob koncu svoje življenjske poti z ljubezensko liriko, in hkrati kolektivni sel socialne in nacionalne solidarnosti, združevanja svobodoljubnega sveta.

Kajuhova podoba, predvsem duševna, se je zgodaj začrtala. Za mladega Kajuha, dijaka celjske in mariborske gimnazije, je bil prvi najmočnejši vzornik Ivan Cankar. Nanj je najbolj vplival z dramskimi besedili. Kralja na Betajnovi je kot bralec in igralec sprejemal tako, da se je indentificiral s Cankarjevih rezonerjem. Postavil se je v boj proti mogočnejšem gospodovalne in zločinske narave, ki so se odtrgali od družbene z egoističnim individualizmom do ekscentričnosti, in se zavzel s celovitostjo borbene idealne človeške osebnosti za opeharjene in izkoriščane trpine. Njegov dualistični svet, preklan socialno in duhovno, mu je bil simbol predrevolucijskega časa. Za njim bo prišlo očiščenje in pomlajevanje (obdobje revolucije) in za njo bodo zavladali svetu novi ljudje (porevolucijsko obdobje). Zanj (in za Cankarja in kasnejše dramatike, na primer Mateja Bora) pa velja, da so objektivno resničnost upodabljali kot Dantejev pekel z razčlenjenimi značaji protagonistov, a ta drugi, potlačeni svet ni imel individualne barvitosti, kakor je tudi nima Dantejeva Božanska komedija, ko se dejanje odvija v raju. Ta jutrišnji svet je tudi pri Kajuhu ohranil romantično neizdelane vizije.

Na Kajuha je pomembno vplivala socialna poezija Toneta Seliškarja, Mileta Klopčiča in drugih. Ta literarna smer, ki si je v Nemčiji nadela ime nova stvarnost, se je uprla poetsko abstraktnemu, čustveno ekstatičnemu in romantično idealističnemu alieniranemu ekspresionizmu. Bolj se je upirala temu z objektivizacijo prikaza življenjskih dejstev z realistično stilno formo, bolj je poudarjala vse, kar je bilo nasprotnega pri ekspresionizmu, nekakšni literarno - umetniški sodobni inachi platonizma. Za novo stvarnost so postali poetski zakoni: tematika iz vsakdanjega življenja, objektivna opisnost predvsem malega človeka (ta zahteva je bila že v romantiki, ko jo fevdalnega gospoda zamenjeval meščan, sedaj pa meščana človek s socialnega dna) in obnova protestniške tendence, ki mora biti socialno priostrena. S temi zahtevami je mladi Kajuh po svoje izpopolnil od Cankarja privzet idealistično revolucionaren naboj. Vendar je bil mladi Kajuh že tako samosvoja osebnost, da je, četudi dostopen za tuje spoznanje, lastna in tuja, če jih je osvojil, sprejemal ne kot epigon, marveč kot rahločuten lirik, ki se tudi sredi meteža socialnih trenj ni odpovedal lastni osebni pesniški svobodi, tako značilni za duševne črte evropskih romantikov. V tem času je častil Byrona, Puškina in druge, ki so osebnostno zaznavali čas z življenjsko silno vedrino romantičnih vizij.

Za pesnikovo zorenje je zanimivo, kako je potekalo ob socialni poeziji, ki se je v slovenskem prostoru začela v tridesetih letih. Socialni poet (za primer Seliškar in Klopčič) je v svoji estetski pesniški sublimaciji realnost sprejemal z dveh zornih kotov. V pesmih je najpogosteje postavil sebe na eno stran (lirski del) in na drugo portret malega človeka z dna (epski idejni objekt). Med obema, pesnikom in likom, je nastala življenjska simbioza, kajti oba sta bila protestnika. Oba sta imela skupne nazore, da je ta svet družbeno krivičen in ga je treba z revolucijo spremeniti. Ne pesnik, temveč objektivni lik (že ozavešeni proletarec) bo spremenil svet, kot naj bi to storil Cankarjev kovač. Kajuh je zato v svoji poeziji, ne zgolj v socialni, uporabil ta prijem po svoje, v liku je manj epskih usedlin in več prvin subjekta (pesnika) ali samo te.

Poetika nove stvarnosti je bila odločilna za Kajuha. Moramo poudariti, da je ta poetska smer bila tudi vodilna poetska "zakonodaja" na samo gibanj predrevolucijskega obdobja, temveč tudi revolucije v času narodnoosvobodilnega boja. Ideja breze s puško ob deblu je bila medla neuresničljiva zahteva dnevne pragmatistične propagandne akcije. Vodilni teoretik te novostvarniške poetike pa je bil pred vojno, zlasti pa med partizani Mile Klopčič. Tone Seliškar ga je med vojno le uresničeval s svojim pesniškim delom v novih razmerah in okoljih. Kajuh pa je ostal Kajuh, četudi je od te poetike veliko privzel. Mile Klopčič je v tej poetski drži pripisoval: pesnik se mora "tudi stvarno in brez neustrenih stilnih dekoracij izraziti". Zavračati

mora stilno hiperbolične modne pesnike, ki jih štejejo za uspešneže, a ne pomenijo veliko, ker so, po Klopčiču, brez izpovedne iskrenosti in socialnega čuta. Hlastajo le za "praskrivnostnim sozvočjem". Tudi pesniški jezik mora biti preprost, skorajda reporterski, da bi pesem ohranila množičnost, in pesnik sme "pobirati besede s ceste."

Za Kajuha so imela pomembno mesto srečevanja tudi z drugače mislečimi naprednimi pesniki, pisatelji in literarnimi kritiki. Njegovo spoznavanje proze Miška Kranjca, ki je tudi jemal ljudi s cest, je zelo odmevalo v njegovem poetskem nazoru. Opazil je, da je Miško Kranjec prešel ozke meje nove stvarnosti s tem, da je objektivizirano pripoved mehčal z lirizmom. To pa je bil ostanek romantike, a, kar se tiče poetske novostvarniške šole, je bil prekršek.

Kajuhovo epizodno srečanje z Radovanom Zogovičem, ki ga po drugi svetovni vojni poznamo po socpoetiki herojev, je v Kajuhu zapustilo globlja semena. Zogović, črnogorski pesnik, ki se je tedaj zdravil na Topolščici, se je srečal s Kajuhom, zapustil Krležovo literarno omizje in ga opozoril na Majakovskega. Majakovski, ruski futurist, je bil za oktobrsko revolucijo pomemben pesnik (zanj je bila revolucija estetski dogodek) in enako porevolucijski čas, ko je tudi Lenin branil njegovo ostro kritiko nove rdeče birokracije. Zogović, ki ni mogel pozabiti, da ga je Krleža odslovil, je Kajuhu verjetno tudi pripovedoval, da je to Krleža storil, ker se boji epigonov. Boji se jih, ker bi ti kasneje razkrili njegove šibke točke. Zogović je celo zapisal, da Karel Marx ni bil drugačen, saj je izjavil, da noče biti marksist. Kajuh je pod tem vplivom privzel ne le nekaj miselnih prvin, temveč predvsem stilne: s futurističnim stilom je v začetku vojne nastala Kajuhova najbolj programska pesem s futurističnimi izrazili (Mostovi).

Tako se je že pred vojno izoblikoval Kajuhov svetovni nazor: biti kot lirski poet z malimi ljudmi, povezan na življenje in smrt s srci (torej emocionalno), da bodo tako on sam in drugi z njim, ki jih je posvojil, šli skozi revolucijo (po Cankarju etično katarzo) v novo družbeno stvarnost. Revolucija je čas občečloveške katarze, ki pa ima z jedri očiščevanja in pomlajevanja tudi etično - moralno zaledje, z njim pa prvine, ki so čisto estetsko dogajanje. Iz časa predrevolucijskega obdobja je Kajuh poleg začetniških verzov že dal v skrinjo slovenske literature nekaj biserov socialne poezije.

Med drugo svetovno vojno se je pri Kajuhu povečala povezava z Ljubljano. Tu je že prej sodeloval pri reviji, ki so ji bili duhovni očetje sinovi ljubljanskih univerzitetnih profesorjev (z Nahtigalom in Pirjencem). Ko pa je prišel v Ljubljano, se je lotil skupaj s Štihom napisati dramo, ki naj napade mlačne ljudi, zaskrbljene med vojno za svoje preživetje, a ne za usodo lastnega naroda, skupnosti, ki je vstajala v oborožen odpor. Drama ja napisana pod vplivom idej (morda tudi Gorkega), a protagonistka mati, ki se je le odločila za odpor, ni prepričljiva figura, ker nima močne lastne notranje življenjske volje. V Ljubljani so Kajuhu dajali pesniški zalet tudi predstavniki kulturnega vrha (oba Kozaka, Oton Župancič, pesmi Mateja Bora itd.). Sicer pa Ljubljana ni postala Kajuhov topli dom.

Razdelitev Slovenije je bila za mnoge begunce dijake in študente, ki so s Štajerske in Gorenjske pribežali v Ljubljano, življenjsko usodna. Mnogi so postali, odtrgani od doma, v tem mestu, ki je ohranilo nekaj slovenskih oblastniških in finančnih postojank, lahek plen za "posvojevanje". Zlasti so se pri tem podvigu "odlikovale" nekatere dobrodelne organizacije, ki so imele ključ do predvojnih blagajn. Za svojo "dobroto" so terjale od beguncev "zvestobo" in "hvaležnost", s tem da so ti brezdomci postali sodelavci kvizlinških organizacij in ustanov. Kajuh je bil že pred vojno dovolj družbeno in politično ozavešen (v njegovem kraju je Prežihov Voranc že organiziral komunistične somišljenike), da je ohranil bedi

navkljub, dokler ni našel nekaj zatočišča pri ljubljanskih sorodnikih, svojo bivanjsko svobodo. Kot tak se je vključil v narodnoosvobodilno ilegalno delo.

Sredi mestnih ulic, zlasti pa kasneje v gozdovih se je človeško in pesniško v njem razžarela ljubezen. Ta ljubezen, dasi potisnjena v višave, je imela svoje stvarno zaledje. Kajuh, ki jo je doživel pred smrtjo, ko ga je ta dočakala v dvaindvajsetem letu, se je čustveno osrečeval s tremi ljubeznimi. Njegov eros je bil človeško čist in poetično slikovit. Kajuh ni uporabljal veliko metafor, je pa tiste, ki jih je, za primer češnjev cvet, znal nežno razkriti do zadnje tenčice. Kajuhove ljubezenske pesmi so še samosvoje, saj jih prežarja predvojno in vojno zanikanje vseh oblik zatiranja. V Kajuhovi ljubezenski pesmi ne izginja figura človeka s ceste. Prej za Cankarja s pastelnimi opisi zatrti ljudje, zdaj v ospredju živ človek, ki pa ima poleg močne čutnoopredmetne ljubezni, zaradi katere je sposoben iz nagibov občečloveške solidarnosti poduhoviti jo, tudi lastnost, da zna videti lepoto celo v trpljenju za rešetkami in pred puškino cevjo, kot prostovoljna žrtev, a ne samomorilska, temveč prisiljena, ker lahko pokaže svoj odpor proti nasilju z dvignjeno glavo. Tu pa se čuti vkljub volji, ki hoče zmagati, še črna moč smrti. Thanatos se polašča src (erosa), thanatos ubija s posamezniki tudi vseobči človeški napor po revolucijski katarzi. Tako je za Kajuha narodnoosvobodilni odpor tudi hkrati občečloveški (socialni), kajti zanj z estetsko moralno vsebino eros krvavi. Smrt je končna, eros je večen.

V čem je torej veličina in z njo trajnost Kajuha?

Vrniti se je treba na izhodiščna oprijemališča. Kajuh se je kot pesnik razdal, da ni potem samo usahnil kot korito praznega potoka, ampak je po globljih smislih pesniške besede, ki je postala njegova življenjska izpoved, z njimi pa tudi slovenska, ohranil svojo idividualnost, svobodno voljo, da je lahko v svojem času in tudi dandanes z njo, da se izrazim po Goldmanu, kristaliziral kolektivno zavest.

Kajuh se ni sprenevedal. Besedo revolucija je jemal skrajno zares in za njo tudi padel od strele nemškega vojaka. Ni vstaje, ki bi bila brez idealiziranega ideala bodočnosti, ki bo zasijal po velikanskem naporu in žrtvovanju. Tako je Kajuh jemal besedo revolucija kot svetost. Njemu ni pomenila le surovega prelivanja krvi, temveč zvišenost človeškega obstoja po katarzični noči smrti. Zavlada naj čutnoopredmetna iskrenost velike človekove in človeške zavesti (erosa). S strastnim lirskim temperamentom, ki ne potrebuje praznih hiperboličnih metafor, je vživljeno prenašal v sveto umetnosti lastna občutena stanja, da uporabim Aristotelov termin. Človek zanj ni bil orodje skrivnostnih nadnaravnih sil, temveč bitje, ki je odgovorno za objektivna sporočila, kadar grebe po sebi in besedi.

Tako je Kajuh postal slovenska partizanska legenda. V njem ni ničesar mitskega, s čimer bi on in mi za njim iskali v njegovi preprosto vezani besedi "praskrivnostno sozvočje". Z ohranjanjem svoje individualne svobode je ostal tudi za kolektivno zavest moralni imperativ, da mora biti tudi ta po njem in njemu podobnih kolektivna zavest, ki je kristalizirana kot prerojevanje in pomlajevanje (torej vpeta v kolesje svobodnega odločja). Njegova ideja, četudi izvirajoča iz dialektičnega materializma, ne pozna senc vulgarniziranega politično-ideološkega dogmatiziranja in pragmatizma. Kajuh je pesnik, ki se zna samosvoje identificirati s človekom s ceste enako kot s človekom z vrha družbene lestvice, le da je ta ostal najprej človek. Ne s človekom z veliko začetnico kot nekakšnim božanskim izvoljenim herojem, temveč s človekom, ki mu ni tuje nič človeškega. Po tem, kaj je človeško in kaj ni, pa Kajuh ostaja in bo ostal, dokler bo živel slovenski narod, nezmotljiv merilec. Pesniška (etično-estetska) uveljavitev človekove volje je bila gibalo Kajuhove življenjske volje. S tem optimistično sporoča, da je tak življenjski smoter treba sprejeti na svoja ramena, četudi nad erosom, ki je najvišji dosežek, kdaj pa kdaj zmaguje thanatos.

Emil Cesar

NAPREJ - TODA NE POZABIMO

I

Prve znane pesmi Karla Destovnika dokazujejo, da so nastale po dobljenih osnovah, značilnih za njegovo poznejšo politično, predvsem pa širšo nazorsko opredelitev. Znano je, da so mu pri tem - verjetno le načelno - pomagali nekateri napredni intelektualci, s katerimi se je družil v Šoštanju. In že v prvih znanih pesmih je želel kritično izpovedovati spoznanja, s katerimi se je srečeval. Razumljivo, da so bile tedaj misli v njih še neizdelane, včasih celo brez logične zveze, ne moremo pa prezreti poante v pesmi, ki prihaja iz srca, in pesnikove prizadetosti. Po zaslugi takih stikov je iskal mentorske nasvete pri znanih kulturnih delavcih, tako pri Maksu Pirniku in Tonetu Seliškarju. Še pomembnejši so bili za njegov pesniški razvoj stiki s **Slovensko mladino**, z njenim uredništvom, predvsem s Konstantinom Nahtigalom, čeprav je bil v pisnih stikih med drugim tudi z Dušanom Pirjevcem, Dušanom Bordonom in drugimi. Najpomembnejši so bili stiki s Konstantinom Nahtigalom, ki vodi pesnika z lastnim zgledom, s kritičnim obveščanjem o prebranih delih in s presojanjem njegovih posameznih pesmi, zlasti tistih, pri katerih prihaja zaradi cenzure do zapletov. Prezreti ne moremo tudi literarnega krožka na celjski gimnaziji in njunih mentorjev profesorjev Lina Legiša in Tineta Orla. V predvojnem obdobju se pesnik zgleduje predvsem pri Tonetu Seliškarju, Miletu Klopčiču in Miranu Jarcu. Po zaslugi profesorja Janka Orožna se seznani tudi s sodobno češko poezijo, v razgovorih z Radovanom Zogovičem, ki se je kot bolnik zdravil v Topolšici, pa se je seznanjal s širšimi ragledi po srbski in hrvaški ter sovjetski književnosti.

To pa gotovo ni bilo vse. Pomembni so bili tudi osebni stiki z nekaterimi kulturnimi delavci, s katerimi se srečujemo v ohranjeni pesnikovi zapuščini, npr. s pesnico Darinko Odovičevo, Desanko Maksimovičevo in drugimi.

S sodelovanjem pri **Slovenski mladini**, **Srednješolcu**, **Mladem Prekmurcu**, predvsem pa z objavo pesmi v **Sodobnosti** si je pridobil veljavo pesnika. Pisatelj Ksaver Meško je pripovedoval, da ga je nanj kot pesnika opozoril dr. Korun v gestapovskem zaporu v Šmartnem pri Slovenj Gradcu v znani sobi, ki jo omenja Destovnik v pesmi **Pet in dvajset**.

V **Slovenski mladini** si je prislužil v zadnjih mesecih izhajanja revije veljavo prvega pesnika. Sicer pa je že v tem času dosegel nekaj uspehov oziroma bil deležen pozornosti. Tako je bila njegova pesem **Slutnja** v prevodu natisnjena v dijaškem glasilu **Novi srednješkolac** v Vršču; socialno podčrtane pesmi (**Otrokovo pismo Jezuščku**, **Iz pisma Jezuščku**, **Kmečki otrok vprašuje**) pa pomagajo po ovadbi "komunistične propagande", da se na gimnaziji uradno ustanovljena protikomunistična komisija zavzame zanj in doseže s svojim ugledom, da profesorski zbor odloča o kaznovanju samostojno, s svojo odločitvijo pa pomagajo tudi ravnatelju pri posredovanju, da sme pesnik nadaljevati šolanje v Mariboru.

Javnost pa opozarja pesnik nase tudi drugače. V zvezi z **Novoletnim sonetom** omenimo napada skrajno desničarskega dijaškega glasila **Mi mladi borci**, kjer so v prispevku z ovaduškimi naslovom **Zastarele ideje marksističnega dijaškega**

lističa, kar bi lahko imelo - s tem namenom je bil tudi napisan - hude posledice tudi za pesnika. V prispevku so napadli tudi omenjeno Destovnikovo pesem.

Čeprav oblast na Destovnikove pesmi ni ostreje reagirala, je v nje cenzura zgovorno posegala. Omenimo le pesmi **Moj ded (Slovenska mladina)** in **V nočeh pred vstajenjem (Mladi Prekmurec)**. Vendar pa so ga 1941. leta mimo kulturno-prosvetnega delovanja v šoštanjskem Sokolu in splošnega odzivanja na politično dogajanje in mišljenje tudi preodkrite misli v pesmih vodile v internacijo, v Medjurečje pri Ivanjici v Srbiji. Zato pa je od vsega začetka odločneje ukrepala na reagiranja upravičeno prizadetih zavednih Šoštanjčanov na izvalne proslave šoštanjskih Nemcev. Na spiskih, s katerimi je potem sledila hišna preiskava, ni nikoli manjkalo Karla Destovnika. Takoj po nemški zasedbi Štajerske so z vsemi mladimi Šoštanjčanci brezobzirno obračunali tudi domači Nemci. Med vrstniki je veljal Karel Destovnik za pesnika, vendar tudi za nacionalno ozaveščenega tovariša, pripravljenega sodelovati pri vsakem manifestativnem nastopu, ki je sprejete naloge vselej vestno opravil.

II

Vsestranska pesnikova podoba se razkrije z okupacijo.

Vojna napoved Nemčije in Italije Jugoslaviji je del napredne šoštanjske mladine pripeljala med vojaške prostovoljce. Hiter razpad Jugoslavije in nemška okupacija Štajerske sta jih zadržala v Mrzlici. Del šoštanjskih prostovoljcev se ni nameraval vrniti v Šoštanj, zlasti potem, ko so izvedeli, da se za posamezne od njih zanimajo šoštanjski Nemci. Skupina se je podredila vstajniškimi načrtom Komunistične partije Slovenije, in če bi se ji uspelo obdržati, bi bila to ena izmed prvih oboroženih in načrtno vodenih partizanskih skupin na Slovenskem. Nenaden prihod nemške patrulje, vojaška neizkušenost skupine in skrb za obolelega pesnika so vzroki, da je skupina v naglici zapustila Mrzlico in se vrnila v Šoštanj. V tem času Destovnik ni pisal. Prvo pesem po okupaciji je napisal v gestapovskem zaporu v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu. Sodimo, da je nastala kmalu po aretaciji, v času, ko so skušali gestapovci zbrati iz njegovih izjav čimveč "obremenilnega gradiva" za preganjanje. Pesem **Nenapisano pismo iz ječe** prvotno ni imela naslova in je nadomestila pismo materi, dokument o prenehanju trpljenja, hkrati pa je ena redkih Destovnikovih pesmi, ki govorijo o njegovem malodušju. Bilo pa je kratkotrajno, premagala ga je prebujajoča se splošna narodnostna zavest.

Sodim, da Destovnikovi po sinovi vrnitvi iz zapore niso bili prepričani, da je s tem zanj nevarnosti konec. Prav zaradi tega se je pesnik najprej zatekel k sorodnikom v Rezano, pozneje, ko so Nemci za njegovo bivanje izvedeli, pa se je nastanil pri Zdravku Francetu v Letušu.

Do tedaj so pesnikovi starši misel na beg v Ljubljano, ki jo je ponudil zdravnik dr. Stane Medič, še zavračali. Pesnik je bil v Letušu veliko bolj previden kot v Rezani in je čas izkoriščal predvsem za pisanje pesmi. Tu so nastajale prve pesmi cikla **Okupacija**. Snovati ga je začel kmalu po nemški zasedbi Štajerske, verjetno po prihodu iz zapore. Zaradi nedodelanosti posameznih pesmi v drugem delu (**Na kmetih, V tovarnah**) domnevam, da so nastale morebiti celo v naglici, pred njegovim dokončnim odhodom iz Šoštanja. Pomembno je tudi poudariti, da je celoten cikel, z variantami vred, nastal v Šoštanju in se tu v pesnikovi zapuščini tudi ohranil. Cikla pozneje ni predeloval. Pesmi, ki do danes ohranjajo dokumentarnost, so nekak pesnikov zapis najznačilnejših vojnih dogodkov, ki jim je bil priča, in njegovega zrelega razmišljanja ob njih. Podoba je psihološko zaokrožena in učinkuje tudi danes kot grozljiv spomin. Cikel doseže vrh v pesmi z avtobiografsko zasnovo **Pet in dvajset**. Iz trpljenja porojena pesem je prežeta z veliko mero optimizma ter z življenjsko, aktualno bojno in mobilizacijsko modrostjo, s kakršno

se v Destovnikovih pesmih pozneje vse pogosteje srečujemo. V logično celoto povezuje misel, da je edini izhod iz trpljenja v organiziranem odporu, čeprav je prav tu, zaradi slabe poučenosti o dogajanju v Ljubljani, najmanj prepričljiv. Končuje ga z nedoločnimi novicami o odporu, po vsej verjetnosti v širšem jugoslovanskem prostoru, čeprav ne smemo prezreti možnosti, da se je pri tem oprl na izkušnje, ko je kot prostovoljec želel v jugoslovansko vojsko. Lahko pa je to samo pesnikova želja in miselni protitudarec za ponižujoče ravnanje z dotlej svobodnim človekom. Cikel je nastajal med majem in avgustom 1941. Njegov prvotni naslov je bil **Pred vstajenjem**, že v rokopisu, poklonjenem Mariji Medvedovi, pa je naslov spremenil v **V dneh pred vstajenjem**. Z naslovom **Okupacija** ga je prvič objavil Dušan Moravec v **Kajuhovih pesmih** 1949. leta.

Prvi poroča o Karlu Destovniku v Ljubljani Milan Pogačnik. Srečal ga je v prvi polovici septembra 1941 na eni izmed klopi v Tivolskem parku, kjer mu je pesnik, že v začetku močno zaskrbljen, razkril eksistenčne težave. Pogačnik je iz pogovora razbral, da mu je povzročala tedaj največ skrbi prehrana. Ponudil mu je pomoč in od tedaj sta se redno sestajala. Teh sestankov, ki so imeli kulturni pridih, sta se udeleževala tudi Bojan Štih in Gregor Zalar. Skupina je pripravljala literarne večere in Destovnik je na njih kot pesnik aktivno sodeloval. Po prvi pesmi v ciklu **Ljubezenske** pa bi sodili, da se do tedaj, ko se je spoznal pri Zavadlavovih s Fanči in Silvo Ponikvarjevo, v življenje v Ljubljani ni mogel živeti. Drugače je bilo pozneje po njuni zaslugi, čeprav je živel v mestu ves čas kot ilegalec in izpostavljen številnim nevarnostim.

S Štihom sta začela septembra 1941 pisati dramo **Mati**.

Ena prvih pesmi po prihodu v Ljubljano je pesem **Slavku Šlandru**. Z njo prvič po okupaciji odločno izpove svojo opredelitev za narodnoosvobodilni boj. Od Šlandra se poslavlja kot borec, v njegovi poeziji pa odkrijemo dotlej neznano spoznanje, da je fizično uničenje posameznika vzgon za skupnost, misel, ki se v slovenskem slovstvu vojnih let večkrat ponovi. Še določneje je izdelal te misli v pesmi **Perotu ob drugi obletnici njegove smrti**, posvečeni prijatelju, pesniku Francu Primcu.

Idejno povsem izčiščen - tudi pod vplivom omenjene skupine prijateljev - skuša čimbolj določno in čimbolj neposredno prodreti v človekovo zavest. Njegova pozornost velja poslej predvsem naslednjim miselnim sklopom: aktualni politični problematiki v Sloveniji in Evropi, z njo posega v bistvo narodovega odpora. Nadalje trpljenju, ki ga občutijo ljudje in ga povzroča okupator s svojimi ukrepi; ne obide pa tudi miselnosti časa, ki je lahko škodljiva in vodi v malodušje. Njegova pesem spremlja vse faze boja Slovencev do sredine 1943. Tako skuša najprej spregovoriti o svojih, že pred vojno jasnih spoznanjih o pomembnosti odločitve človeka, ki se mora braniti, če je ogrožen obstoj njegovega naroda. Med prve sodi pesem **Kralj Matjaž**. V njej simbolično razbije mit o ljudskem junaku kot karakterističnem primeru slovenske bojevnike pasivnosti, hkrati pa želi ob primerih prebujene razredne zavesti obuditi nasilno zatrto upornost (Matija Gubec). Ker tega ne more narediti v eni sami pesmi, izpelje misel v pesmi **Spoznanje**. Dejanja Slovencev z vsiljeno puško so spremenila njegovo podobo, zato izzovejo pesnikovo občudovanje, samozavest in ponos. Na enake misli se veže tudi pesem **Mostovi**, v kateri skuša dokončno izoblikovati misel o moralni sili odpora. V času največjih težav in gorja, ko se ruši "stari svet", poje o svetu, ki raste na edino mogoč način, "iz srca v srce". Novi svet naj bi bil grajen na poštenju, delu, pravičnosti, dobroti in spoštovanju posameznika.

V tej zvezi je treba pojasniti še nekaj: po izidu pesniške zbirke Vladimira Pavšiča - Mateja Bora **Previharimo viharje** je pri mladem Destovniku opazen vpliv

Borove pesmi. Zgleduje se predvsem po njegovi idejno podprti borbenosti, manj pomembno vplivajo nanj Borovi motivi, čeprav tudi teh ne manjka. Take so pesmi **Preko smrti stopamo v svobodo, Poglejte nas, Hoteli so, Ta pekel nam izsušil je oči in Talcem**. Neizvirnosti se je moral pesnik zavedati, zato v času njegove ljubljanske ilegale tudi niso bile objavljene. V partizanih pa so jih po pesnikovi zaslugi, ker so bile recitacijsko učinkovite, recitali in jih 1945 celo uvrstili v zbirko pesmi, ki jih je pripravila Šerčerjeva brigada v Senti.

Med pesmi, s katerimi išče čim izvirnejšo obliko lastnega sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju, sodi **Poetom**, s katero skuša ponovno pojasniti misel o odgovornosti za narodov obstoj. Iste misli je dopolnil in izpeljal še v pesmi **Mogočne pesmi bomo peli**. Z njo se vse bolj spreminja v kronista in s tem v zapisovalca značilnih lastnosti ljudstva v vojni, tako volje, nedvoumnega mišljenja, doslednosti, bojevnosti, poglobljenega tovarištva. Njegova pesem se je iztrgala iz ozke, individualne problematike - to je tudi značilnost slovstva v narodnoosvobodilnem boju - v času, ko je bilo občutje Slovencev veliko širše in aktualnejše in so to pričakovali od vsakogar, ne le od pesnika. Pesnikove težnje so se povsem zlele z eksistenčnimi težnjami naroda. V pesmi so bralci iskali in našli uteho za trpljenje. Tega ne dokazuje le pripoved o ženskah na Notranjskem, ki so prihajale k njemu s prošnjo za prepise recitirane pesmi, temveč tudi odnos bralcev do njih, saj so bile že med okupacijo deležne številnih ponatisov.

Taki izpovedi se pod silo razmer, v želji po širšem stiku z ljudmi, pridruži vedno aktualna, razumsko tehtna programska pesem. V njej izstopata retoričnost in recitacijska učinkovitost. Takšne so pesmi **Ne klonimo, tovariši**, z razmišljanjem o malodušju in njegovi škodljivosti, ki se zaradi vse hujšega nasilja tihotapi v zavest prestrašenega ljudstva. S tem obračunava tudi v pesmi **Po tisoč letih**. Z nevidnim protagonistom v družbeni sredini, ki postane zlasti aktiven po italijanski poletno-jesenski ofenzivi v Ljubljanski pokrajini, se spoprime še v polemični **Slovenski pesmi**, kjer že v naslovu podčrta aktualno misel. Narod je že preizkušen in le svoji trdoživosti se mora zahvaliti, da se je kljub nenehnemu in načrtnemu pritisku ohranil. Zato sta le trpljenje in boj in ne pasivnost, ki jo oznanjajo nasprotniki, porok, da se bomo kot narod ohranili. Sicer se zaveda, da smo v družbi evropskih narodov maloštevilni. Pri tem uporabi pesnik iste dokaze, kot so jih uporabljali nasprotniki. Vendar je po zaslugi izkušenj narodnoosvobodilnega boja konkretnější in predvsem prepričljivejši. Številčni delež Slovencev je med evropskimi narodi neznaten, vendar so v skupnosti potrebni tudi majhni. Isto misel je poudaril še v epigramu **Malodušnemu tovarišu**, kjer skuša premagati malodušje s preprostim, a tehtnim prepričanjem, da je človek sam sicer "revna ničla", a da vendar "ni brez ničel milijonov". Upesnjeni protiudarec je vedno tak, da okupator, ki čuti miselni odpor naroda, zlahka spozna njegovo voljo do življenja in ničnost svojih ukrepov. Destovnikova pesem postane posledje tudi politični uvodnik in komentar. Taki sta npr. pesmi **Ob oddaji radijskih aparatov** in **Hoteli so**. Prva je nastala potem, ko okupator ni mogel odkriti sodelavcev radijskega sektorja in Kričača. Ilegalne radijske oddaje je zatrl šele s tem, da je pobral radijske sprejemnike. Pesem **Hoteli so** pa je odgovor na ukrep Italijanov, ko so februarja 1942 prepovedali prost izhod iz mest. Ob strahotah, ki spremljajo smrtno obsodbe in povzročajo trdno zaprtost vaze, pa se včasih zaloti v presenetljivo globoki plebiscitarni misli, ob kateri bi okupator zlahka spoznal, da je vsako fizično zatiranje svobodnega razvoja drugega naroda - nesmiselno (pesem **Ko človek bi človeka prepoznal**).

Zaokrožena je tudi Destovnikova intimna izpoved, vezana na trpečega človega. Čeprav izhaja njegova pesem iz konkretnih pobud, prikazuje v najznačilnejših črtah najbolj prizadeta družbena okolja. Med take sodi **Kmetova pesem**. Napisana z

žarom resničnega srda izzveneva v poziv stanu. S podobnim namenom so nastale še pesmi, ki govorijo o tragiki materinstva v vojni, tako pesem, posvečena talcem in trpečim v zaporih. Boju in rojakom ostaja zvest tudi v ljubezenski liriki. Pobudo za nastanek edinega svojega ljubezenskega cikla je dobil pesnik v ljubezni do Silve Ponikvarjeve. Prva pesem je nastala marca 1942, več med decembrom 1942 in marcem 1943, zadnje pa med 27. marcem in drugo polovico avgusta 1943, ko je pesnik odšel v partizane. Cikel je nastajal v pesniško in čustveno zelo bogatem obdobju. V tako ciklično ureditev ga je kljub različni estetski vrednosti posameznih pesmi vodilo ljubezensko čustvo. Vendar te pesmi v rokopisni zbirki **Markacije**, pri nastajanju katere je Kajuh sodeloval, ciklično še niso urejene. V zbirko jih je sprejel pet, a ne v strnjem zaporedju. Za sklenjeno miselno celoto se je odločil šele v rokopisnem zvezku, ki ga je poklonil Ponikvarjevi pred odhodom v partizane. Bralci pa so prvič brali celoten cikel v zbirki, ki je nastala v pesnikovi redakciji pri XIV. diviziji, novembra 1943.

V vseh teh pesmih se je skušal s psihološko preudarnostjo približati bralcu. Čeprav je njegova upesnjena misel zelo razumljiva, se v tem času ukvarja z mislijo, kako jo ljudem še bolj približati (**Mogočne pesmi bomo peli**). Zato dosledno uporablja žive in zgovorne prispodobe, s katerimi učinkovito ponazarja vodilno misel v pesmi. Posega v intimni svet posameznika, ki je v vojni, zaradi lastnih stisk, dovzeten za iskreno in spodbudno besedo drugega. Uporablja učinkovita življenjska spoznanja, ki so bila tedaj v zavesti ljudi in ki ne pomenijo vedno pesnikovega domisleka; včasih so le njegovo pritrdilo sodbe, ki so jo izrekli drugi. Predvsem 1941 in 1942 uporablja sugestivne vizualne efekte, od lomljenega verza, s čimer poudarja posamezne misli, do poudarnih ločil; posebne misli, ki se sicer vežejo na druge ugotovitve, ločuje z novo kitico. Ponavlja posamezne besede in misli, opozarja na družbena neskladja v preteklosti, na splošne človeške lastnosti pri sovražniku, s čimer mu jemlje namišljeni mit o nepremagljivosti, in skuša med Slovenci zbuditi samozavest. Vse to je bilo zlasti dragoceno do sredine 1942, ko je bil nacistični vojaški stroj na vrhuncu svoje moči. Pesniški izpovedi dajejo osebni pečat lastno trpljenje, skoraj strastno podano osebno prepričanje o upravičenosti boja, neuničljiva življenjska vedrina, vera v človeka, a tudi izpovedni dar in mladostni temperament. Te karakteristične poteze njegove pesmi so zapustile globlje sledove. Z njimi je utrjeval med bralci in poslušalci etična načela, edino mogoča za sožitje med ljudmi. Tu je težišče njegovi izpovedi, priljubljenost pa se stopnjuje v razvejenem kulturnem delovanju na osvobojenem ozemlju z recitacijami njegovih pesmi. Takratnih kulturnih prireditev si brez njegovih pesmi ne moremo zamisliti.

In končno: čeprav je v slovenski poeziji domovinska problematika vseskozi prisotna, brez nje si našega slovstva ne moremo zamišljati, sta izredno trpljenje in narodnoosvobodilni boj dali tej podobi še svoj pečat in vrednost. Dodali so ji miselne razsežnosti, kakršnih dotlej nismo poznali. Dodal jo je lahko samo boj za življenje - na smrt obsojenega naroda. K tej podobi je prispeval pomemben delež tudi Karel Destovnik - Kajuh.

Svoje pesmi je začel objavljati v ilegalnem tisku na začetku 1942. Šele decembra 1942 pa se srečamo z njegovim psevdonimom, ki se je od poznejšega še nekoliko razlikoval (Kajuhov Tonč). Domnevam pa, po Borovem posvetilu zbirke **Previharimo viharje** Destovniku, da je pred tem uporabljal psevdonim Blaž Kajuh.

III

V drugi polovici avgusta 1943 je pesnik zapustil Ljubljano in odšel na osvobodeno ozemlje na Dolenjskem. Odhod je povezan s pismom izvršnega odbora Osvobodilne fronte poverjeništvu Osvobodilne fronte v Ljubljani. Kot druge kulturne delavce

je tudi Kajuha v okviru sprejetih navodil povabil Ignac Koprivec, sekretar organizacije kulturnih delavcev. Na to, da se je tako lahko odločil za odhod, niso vplivale samo njegova privrženost narodnoosvobodilnem boju, temveč tudi omajana varnost in izredno slabe življenjske razmere, v katerih je živel kot ilegalec. Dokaz, kako resen je bil zanj odhod v partizane, je obisk pri Otonu Župančiču v Šlajmarjevem domu, ki ga je tedaj prvič srečal in prišel hkrati k njemu po slovo. Odšel je na Bazo 21 v Kočevskem Rogu in do odhoda v XIV. divizijo sodeloval na dveh priložnostnih mitingih. Tedaj so poslušalci spoznali njegovo recitacijsko moč. Po 5. septembru je odšla skupina kulturnikov v XIV. divizijo, ki do njihovega prihoda ni imela svojega kulturniškega odseka. Ustanovili so ga 10. septembra in za vodjo izbrali igralca Danila Turka - Joca. Ker pa so morali nekdanji igralci mariborskega in ljubljanskega gledališča v Meniško vas, je po desetih dneh prevzel vodstvo skupine Kajuh. Tja bi morala tudi Marta Pavlinova in Kajuh, a sta odhod odklonila in pri njuni odločitvi ju je podpiral divizijski štab.

Kot partizan je Kajuh napisal le dve pesmi, **V slovenskih vaseh** in **Pesem XIV. divizije**, ki jo je uglasbil Sveto Marolt - Špik. Poslej je veljala pesnikova skrb kulturnemu življenju v diviziji in prireditvam povsod, kjer se je divizija zadrževala. Njeni člani so poleg Kajuha bili Marta *Pavlinova* - Brina, Vera Hreščakova, Sveto Marolt - Špik, Savo Vrtačnik - Krn, nekaj časa Vladoša Simčičeva in Jože Tiran, Stanko Modec - Kostja, Janez Lavrič, France Vrbinc, Ladislav Kiauta, Janez Weiss - Belač, divizijski verski referent in pesnikov rojak Jože Lampret in drugi. Skupina je bila strokovno močna, pripravila je nad petdeset prireditev, ki so bile na umetniški višini.

Karel Destovnik - Kajuh ni bil samo vodja kulturniške skupine, temveč tudi vodja divizijskega propagandnega odseka, in je imel na bojnih pohodih, pri nastanitvah, hrani in zlasti med bojem tudi poveljniško funkcijo. Pri Kajuhu je v praksi odločala tovariška, demokratična volja, pri čemer je s svojo avtoriteto, brez posebnih vojaških ukazov, uspešno vodil svojo skupino.

Omenimo, da italijanske oblasti niso vedele, kdo se skriva za psevdonimom Kajuh, kljub temu pa je nekajkrat zašel v težave. Reševala ga je prisebnost. Drugače je bilo po italijanski kapitulaciji. Sklepam, da se je domobranska politična policija srečala z njegovim prevzetim imenom/1943. leta, po izidu njegovih pesmi. Sestavek, objavljen s **Slovenskem domu** 29. januarja 1944, pod naslovom **Kultura in kulturniki - njihov položaj, pomen in naloge v gozdu** govori o razgibanem kulturnem dogajanju do nemške jesenske ofenzive 1943. leta. Opira se na izsiljene izjave med ofenzivo zajetih kulturnih delavcev, na obvestila obveščevalcev, ki so prikrito delovali na osvobojenem ozemlju, veliko pa je neimenovani pisec prispevka dodal sam. V njem omenja tudi pesnika Kajuha, vendar podatki o njem niso točni. Predstavlja ga kot vodjo "kulturnikov XIV. divizije", v isti sapi zapiše - kar je dokaz, da mu je manjkalo natančnejših podatkov, da je v diviziji deloval tudi Tone Seliškar. O Kajuhu govori priznavajoče, opušča vsako etiketiranje, medtem ko pri večini drugih ne ravna tako. Predstavlja ga kot pesnika "mehkih liričnih občutkov". Za njegov pravi priimek in ime ne ve, sklepa, da je Filip Kalan, "s pravim imenom Filip Kumbatovič". Ni prepričan niti o tem imenu, zato obračuna s Kumbatovičem v istem prispevku pozneje, in to v zvezi z delom, ki ga je opravljal. Ime in priimek pesnika Kajuha je razkril šele kratek življenjepis v Klopčičevi izdaji Kajuhovih Pesmi.

O smrti Karla Destovnika - Kajuha ne bom govoril, saj je vsem, ki spremljajo slovensko kulturno dogajanje, dobro znano kako, je padel, čeprav bi brezvestno pisanje v zadnjem času to zaslužilo. Zakaj tako, ko so podrobnosti o njegovi smrti raziskali zgodovinarji in literarni zgodovinarji, o smrti pa so pisali tudi pisatelji? Vsi so pri tem upoštevali dostopne vire - pri tem mislim predvsem na stanovalca

Jelena, na izjave članov kulturniške skupine in štabnih enot, nastanjenih pri Žlebniku, ter na divizijski komandni kader, ki je sodeloval pri napadu na nemško patruljo. Samo ti so bili prisotni pri pesnikovi smrti. Drugačno razmišljanje je brezvestno natolcevanje.

Priznam, da sem si zaradi tega zastavljal vrsto vprašanj in skušal odgovoriti nanje. Tako, z ničimer podprto pisanje me osuplja! Zaradi tega sem v mislih posegel celo nazaj, saj skrbno spremljam literarnozgodovinske raziskave svojih stanovskih kolegov zadnjih štirideset let. Z zadovoljstvom ugotavljam, da takega načina pisanja literarna zgodovina tega časa **ne pozna**. Vem, da marsikdaj vse raziskave niso mogle biti popolne - arhiva o slovenski kulturi v narodnoosvobodilnem boju do sredine 1943 je zelo malo. Raziskovalec pride kljub velikemu prizadevanju težko do nekaterih virov. Sam sem do nekaterih podrobnosti prišel večkrat celo po naključju. Kljub temu so skušale biti raziskave temeljite, zgodovinsko točne, predvsem pa pravične!

Želim in zahtevam, to je v interesu nas vseh, da je znanost znanost, da ostane taka danes in tudi v bodoče.

*Matjaž Kmecl*KAJUH, BALANTIČ, LITERATURA, POLITIKA
IN LITERARNA VEDA

Ko je Slovenska akademija znanosti in umetnosti 20. in 21. januarja letos priredila velik simpozij ob petdesetletnici nesrečne Balantičeve smrti, je bilo to videti s strokovnega vidika seveda popolnoma smotrno in dobro. Malo manj so ugajale precej številne aktualnopolitične intonacije, sporno se na koncu koncev zdi uvodno, sprotno in sklepno poudarjanje, da sta Balantič in Hribovšek šele s tem simpozijem "postala legitimen predmet slovenske literarne vede in slovenske literarne zgodovine" (Delo, 22. januarja, str. 6). Kajti kdaj pa postane poezija "legitimni predmet literarne vede", v čem je ta legitimnost? S političnim pristankom ali s prepoznanjem in prosojo literarnega raziskovalca, da gre res za poezijo? Če drži to drugo, potem je Balantič "legitimen predmet slovenske literarne zgodovine" že kar lep čas; saj se je celo med referenti na simpoziju našel lep niz imen, ki so že celo po večkrat javno povedali svojo oceno Balantičevih pesmi. Koliko pozornosti so tem pesmim namenili s stališča in po pogledih literarne vede, je v razmerah večjega ali manjšega pritiska na vedo "od zunaj" bilo odvisno od njihovih vsakokratnih osebnih ali osebnostnih presoj in odločitev. Za prvi vtis zadostuje celo že kar mali leksikon Cankarjeve založbe o slovenski književnosti iz leta 1981, kjer so za dvajsetvrstično informacijo o Balantiču navedeni trije razmeroma obsežni in ne samo politični literarnozgodovinski portreti Franceta Balantiča pesnika in njegove usode (V. Smolej, T. Kermauner, F. Zadavec, vsi že iz začetka ne najbolj "udobnih" sedemdesetih let). Zlasti Smolej je svojemu besedilu v sedmem zvezku Matičine Zgodovine slovenskega slovstva (1971) dodal precej natančno bibliografijo; v njej morda še najbolj manjka Slodnjakova opredelitev Balantičeve poezije v *Geschichte der slowenischen Literatur* (Berlin 1958), ki je ob svojem času spodbudila značilno kritično sodbo. Kako je bilo z Mejakovo razpravo ob prvem poskusu natisa Balantičevih pesmi v matični Sloveniji, je znana zgodba; vsekakor pa ostaja dejstvo, da je delo opravil kritik, ki je sicer veljal za nekakšnega političnega pooblaščenca v tako delikatnih zadevah, in da je zaradi nenadne zaostritve političnih razmer šla že natisnjena knjiga v rezance oziroma na odpad (ne prva ne zadnja v zgodovini slovenske književnosti) ter da je luč sveta ugledala šele precej kasneje, pa še zmeraj deset let pred uvodom omenjenim simpoziju, to je 1984.

Tisti, ki je kdajkoli mislil, da Balantič ne more biti legitimen predmet literarne vede, je mislil politično, tudi če ni bil politik, in je iz pesnika delal nazorsko institucijo in politični emblem. Marjan Tršar je na simpoziju poročal, da se je vprašanje o Balantiču postavilo že zelo zgodaj, ob interni oceni njegove prve pesniške zbirke, ki jo je za eventualnega založnika Ljudsko knjigarno pripravil kanonik dr. Alojzij Odar; v njej je stalo, da je nekaj pesmi perverznih, seksualnih in amoralnih (podobno poroča tudi Viktor Smolej). Že od te ocene najprej je, kot je pokazal Paternujev referat, Balantič poezijo postopoma preusmerjal proč od modernega subjektivizma in njegove lirske imanence v mislečo oznanjevalnost in religiozno kontemplacijo, ki je bila humus za pesniški presih (prim. Književni listi, 27. januarja, Delo, str. 13, 14). Toda ni namen tega poročila govoriti o Balantičevem simpoziju, temveč o razmerju med literaturo, literarno vedo in politiko glede na

preprosto dejstvo, da SAZU ni pripravila še enega, lahko bi rekli zrcalnega simpozija - ob petdestletnici smrti Karla Destovnika Kajuha, in je to nekako prepustila občini Velenje in borčevski organizaciji, kot da gre za občinskega ali vojaškofrakcijskega pesnika. S tem je potihem pristala na nekaj, kar je sicer bilo osrednja polemična poanta strokovnega zborovanja o Balantiču - saj niso politične institucije napravili samo iz Balantiča, temveč tudi iz Kajuha. Skoraj pol stoletja sta nesrečna mladeniča v slovenskih javnih, pa celo literarnozgodovinskih razpravljanjih nastopala kot nekakšna odbojna ali vsaj popolnoma različna dvojčka, ki so ju vseprek postavljali za zgled ali za svarilo. Še več: na njunih grobovih in v njunem imenu so se dogajala obračunavanja najrazličnejših vrst. Zdaj bi bilo seveda dobro, da bi učena ustanova v trenutku, ko je enega po lastni izjavi "legetimizirala" ali "kanonizirala", povedala, kaj je z drugim; ali je njegova poezija le politično napihnjen balon ali pa je vseeno vredna resne strokovne obravnave. Spričo interesnega navala na simpozij o Balantiču je bil tisti o Kajuhu strokovno zelo astenično obiskan, ob vsem spoštovanju do vseh, ki so se zbrali na njem. Ali to pomeni, da je zadeva Kajuh literarni vedi popolnoma jasna ali pa nezanimiva? In ali je mogoče z novo politično kretnjo ali celo obstrukcijo dvopesniško emblematico vzdrževati naprej, le da zdaj z zamenjanimi kvalifikacijskimi znamenji?

Naj tega nihče ne razume kot poskus diskvalifikacije simpozija o Balantiču, temveč kot premislek o tem, koliko se zmore današnja slovenska literarna veda otesati starih šimeljnov, starih obrazcev.

Ob tem bi rad spomnil predvsem dvoje stvari.

1. Do prvega, kratkega, vendar ostrega spopada za t.i. legitimizacijo Balantičeve poezije v povojni matičnih razmerah je prišlo že nekaj let po drugi vojni. Na drugem posvetovanju mladih piscev spomladi 1950 v Ljubljani je to poezijo izrecno branil predvsem Jože Šmit, toda tudi Filip Kumbatovič Kalan; iz zapisanih poročil je mogoče razbrati, da je med 60 udeleženci vladala razmeroma glasna naklonjenost do njegovih pesmi. Tisti, ki so nasprotovali, ne bom jih imenoval, pa so ga odklanjali prav z nekakšno samoumevno reverzibilnostjo, zamenljivostjo političnega in poetičnega, kakršna je značilna za tisti (in tudi kasnejši) čas; na primer: "S čisto človeškega, z moralno-etičnega stališča bolj cenim navadnega borca-partizana kakor še tako talentiranega človeka, ki pa je služil sovražniku, uničevalcu našega naroda!" Ali: "...Ko Balantič izgoreva v svojem ekspresionističnem odmikanju, so naši partizanski pesniki ustvarjali sredi bojov vse drugačno pesem. Pri Balantiču se naši mladi pesniki prav gotovo nimajo česa naučiti." In podobno (Mladinska revija 1949/50, prim. še posebej strani 442-452). Po literarni plati je Balantič vznemirjal še posebej s formo, mladi pa so ga imeli deloma za intimno, tiho zastavo proti očitkom, da je poezija v "lepih posodah z nežlahtno vsebino" "amoralna". Prav takrat je bila poosebljen pojem nove "dekadence", ki se pač ni hotela udinjati dnevnih politiki, Ada Škerl, ki so ji tudi neposredno očitali balantičevstvo. Jože Šmit pa je v neposredni bližini svoje intervencije glede Balantiča vzkliknil nekaj, kar po otroško čisto kaže značaj zunanega nasilja nad poezijo: "Iz lastne izkušnje pa vem, ker sem pričel pisati pred vojno in med njo, da sem imel težko stališče. Prej sem v svojih pesmih Jezusa in Marijo na pomoč klical, sedaj pa naj bi se bil kar naenkrat na kramp in lopato spravil." Hkrati so poskušali vsaj malo nevtralizirati ambicije političnega intervencionizma z značilnim sklicevanjem na političnoideološke avtoritete, pred katerimi bi moral umolkniti vsakdo, na primer na Lenina: "Včeraj sem slučajno prebral v časopisu žlvezstja' pesem Majakovskega žSestankarji'. Ne štejem se med častilce njegovega pesniškega talenta, toda obenem popolnoma priznam svojo nekompetentnost na tem področju. Vendar že dolgo nisem občutil takega zadovoljstva v političnem in administrativnem smislu. V svoji pesmi Maja-

kovski neusmiljeno zasmehuje sestankarje in se norčuje iz komunistov, ki neprestano zasedajo in sestankujejo. Ne vem, kako je v pogledu poezije, toda kar se tiče politike, jamčim, da je to popolnoma pravilno". (O. C. 387). Navedek iz Lenina je bil seveda namenjen prisotnemu ministru in vsej politični sferi, češ, celo Lenin je priznal, da se na poezijo ne razume - ločuje med poetičnostjo in političnostjo! Sočasno je v Slovenskem poročevalcu France Novšak omenjal Balantiča in Kajuha v eksemplični navezi, kaj in kako se sme ali ne sme. Kajuh se je takrat in še tudi kasneje zdel že s svojo življenjsko usodo pa tudi z aktivističnim delom svojih pesmi, s socialno odprto poetiko za politoficialno literarno doktrino priporočilni vzorec skoraj brez napake, in Balantič obratno - resnična poezija pa ni ne pri enem ne pri drugem nikogar prav preveč zanimala. Kajuh je tako postal etablirana vrednota, Balantič pa potajena zastava mnogih disidentov v generacijah, ki so sledile. Toda to samo po sebi še prav nič ne pove o vrednosti in pomenu njune poezije; navsezadnje je tudi iz NOB do danes registriranih vsaj 10.000 verzifikacij, pa jih vseh poprek - samo zato ker so nastale v NOB - nihče ni nikoli povzdigoval kot umetnost. Po svoje se je enako godilo Balantiču; morda celo huje, ker sam nikoli ni napisal niti enega samega socialno aktivističnega verza, pa je vseeno zelo dolgo plapolal na političnih zastavah.

Prvo literarnozgodovinsko odmerjeno sodbo o dvojici in vprašanjih, ki jih oba pesnika s svojo hkratno zgodovinsko in literarno prisotnostjo odpirata, je potem zapisal Anton Slodnjak v že omenjeni nemški Zgodovini slovenske literature 1958. Obema je namenil domala enako odmerjeno število vrstic, Balantiča označil za komplicirano naturo, v kateri sta se na življenje in smrt tepla religiozno in socialno, zato je bilo pesnjenje zanj predvsem religiozna dejavnost, v kateri bi želel s pomočjo Boga odkriti korenine svoje nenehno ogrožene eksistence, s Sonetnim vencem iz 1944 pa naj bi dosegel človeško odrešitev in umetniško samopotrditev. Kajuhove pesmi pa po Slodnjaku stoje polne svetlega upanja v velikanski opoziciji do mračno plamtečih vizij strahu pri Balantiču. Po njegovem njuna antipodna lirika bolj kot karkoli drugega kaže slovenski literarni razcep med drugo svetovno vojno (A. Slodnjak, *Geschichte der slowenischen Literatur*, 1958, str. 346). Deset let kasneje (1968) je isti avtor v Slovenskem slovstvu Balantiču namenil nenavadno veliko prostora, enkrat več kot Kajuhu, in svojo pozornost posvetil razmeroma obsežni estetski in idejni predstavitvi njegove poezije; zdi se, da je šlo za strokovno moralno odločitev, za bolj ali manj demonstrativno poantiranje avtorja, ki je dejansko ostajal na periferji literarnozgodovinske (ne)pozornosti (prim. str. 461-463, 465-467).

Takšno vztrajno povezovanje in navajanje obeh imen in njunih poezij bi torej ob enem simpoziju narekovalo še drugega, potem pa bi oba pesnika lahko dokončno pospremili ločeno in vsakega posebej v literarno zgodovino, to je v zgodovino umetnosti, ne politike. Ker se žal to ni zgodilo, ostaja sicer lepo strokovno dejanje, kakršen je bil simpozij o Balantiču, imanentno v dosedanjih politizacijskih kolesnicah - precej zamujena priložnost, da se literarna veda končno znebi vsaj nekaj sicer bolj ali manj vsiljenega, pa vseeno preposlušno privzetega balasta.

Če lahko ob današnji priložnosti dodam svoj pogled na še zmeraj neopravljene raziskave Kajuhovih verzov, bi rekel vsaj to, da prvič, še zmeraj čaka na pretres ogovorni značaj te lirike, razmeroma redek v slovenski literaturi, njena vložničnost, in s tem v tesni zvezi intimna retoričnost kot osnova naravnost izpovedovanja, stilni značaj njegovega "nežnega revolucionarstva" (Slodnjak), in drugič, da bo treba strožje kot doslej razbirati pomen njegovega pesništva po relativno majhnem, vendar toliko tehtnejšem korpusu pesmi - v obsegu, kot ga je precej določil že

sam z znamenito ciklostilno zbirko iz snežniških gozdov ali kot jo je po njegovi smrti pripravil Mile Klopčič, leta 1949 pa že skoraj preveč razširil Dušan Moravec. Tudi njegovi poeziji je politizacija namreč prizadejala škodo in nadlego, vendar ne s premolkom, temveč s posvečevanjem prav vsega, kar je napisal, do zadnjega učnega verza - torej z zamenjevanjem estetskih in tematskih kvalitet oziroma s prepoudarjanjem ideologije. Naj nikogar ne skrbi, četudi po strožjem pretresu ostaja v relevantnem žarišču literarnozgodovinskega opazovanja poslej samo še 20, morda 30 pesmi; njihova in Kajuhova cena ne bo s tem prav nič manjša; Gestrin ostaja v slovenskem literarnem spominu z eno samo pesmijo in Vladimir Vidrič velja s 25 pesmimi za klasika sodobne hrvaške lirike.

Druugo vprašanje, ki se odpira ob Balantiču in Kajuhu na ves glas, je za slovensko literarno vedo strateške narave. Zdaj je končno že čas, da se počasi otrese svoje mladonacionalne oziroma narodnoaktivistične obremenjenosti. Mladoevropska literatura se je pred 200 leti, v času oblikovanja modernih narodov, do velike mere generirala kot nacionalnopolitični instrument ali celo medij; pesniki so takrat po vrsti bili glasniki nacionalnih interesov, romanopisci dokazovalci duhovne panoramičnosti in vsakršne druge zmogljivosti naroda, iz katerega so prihajali. Poprej se je političnost literature skrivala za posredno delujočimi normami: v komediji ni smela biti glavna smešna oseba nobena družbeno ugledna in visoka osebnost, v tragediji pa mož, ki je stal pred zadnjimi vprašanji življenja in smrti, ni smel biti plebejec - na ta način, z razlikovanjem med visoko in nizko literaturo, se je ohranjala avtoriteta establišmenta, hierarhičnost družbe; v predrevolucijski Franciji so tisti, ki bi se pregrešili zoper takšna pravila, tvegali dolgotrajne zapore. Oficialna Kranjska ni za Linhartu po njegovi smrti hotela slišati nič, zato ker je neusmiljeno bril norce iz deželnih gospodov, kakršen je bil na primer Tulpenheim.

Meščanska romantika pa je odprla vrata politiki v literaturi na stežaj in neposredno. Pri tem ni treba misliti na preproste hvalnice, ki so nastale po naročilu ali tudi iz resnične človeške hvaležnosti, kot jo je napisal Prešeren Hradeckemu ali Levstik v posebnem trenutku celo tistemu Costi, ki mu je zabrusil, naj "pogine kot pes", ali Župančič različnim potentatom - temveč na Elegijo svojim rojakom, Novo pisarijo, Sonetni venec, Krst in druge pesnitve, če ostanemo samo pri Prešernu. Če so bili kakšnemu vplivnemu krogu takšni verzi všečni, predvsem seveda po tematski plati, so hitro začeli slaviti tudi njihovega pisca. Tako so zasloveli Razlag, Toman, Vilhar, tudi Koseski in še številni, danes pozabljeni verzekovci. Prišlo je do tiste reverzibilizacije meril in vrednost, kakršno smo ugotovili tudi pri Kajuhu in Balantiču. Hvala ali graja te vrste je zmeraj spet pljusknila v literarnozgodovinske opredelitve; literarna zgodovina se pogosto obnaša zelo komodno. Boj med mlado- in staroslovenci in sprotna strasti so s svojimi formulacijami v marsičem vplivale celo na tako resne literarne zgodovinarje, kakršen je bil Ivan Prijatelj; podobno velja za merjenje moči med liberalci in klerikalci - hrup, ki so ga vzdigovali mahničevci na eni in tavčarjevski fundamentalisti na drugi strani, je v svojem času kot težka prevleka legel na literarno zgodovino. Avtor ene najboljšejših, čeprav netektonično pisanih zgodovin slovenskega slovstva Josip Murn je v drugi polovici 19. stoletja sproti, ob vsej podatkovni pedantnosti, mimogrede oplazil kakšnega svojega klienta z vzdevčno političnonazorsko diskvalifikacijo - Levstika na primer z "liberaluhom". Kronski primer iz polpretekelega časa je bila znana Pirjevčeva kritika že omenjene Slodnjakove literarne zgodovine v nemščini - v njej je kritik brez prave siceršnje potrebe, če izvzamemo politično motivacijo, odprl daljnosežno polemiko o tem, ali je Cankarjev Hlapec Jernej prepresnitev Marxovega Komunističnega manifesta (prim. NR, 1959, v nadaljevanjih)

Na dnu vsega tega je seveda predstava o služnostnem značaju literature - ne samo pri nas, predstava je notorična, trajna in globalna: literatura pač služi večni resnici (in potem zakrni v religioznem aksiomatizmu); ali revoluciji, tej in oni (in se razredči ter končno razblini v propagandizmu); ali interesom te ali one družbene skupine (in čez glavo potone v več kot minljivem aktualizmu). Prav teh reči se je iz bolj ali manj upravičenih razlogov tudi slovenska literatura v preteklosti nabrala kot berač uši; prek nje pa literarna veda. Toda povrnimo se k aktualni temi: o Balantičevem simpoziju naj bi vendar vsi stari razlogi za literarnozgodovinski opurtunizem odpadli; postali smo samostojna, svobodna država, odprta demokracija. Ne samo Balantiča in Kajuha, vso literarno preteklost bi morala veda, ki količkaj da na svojo avtonomnost, premotriti razbremenjeno, z novo neslužnostno samozavestjo.

*Marko Stabej*KAJUHOVA POEZIJA V RAZVOJU SLOVENSKEGA
PESNIŠKEGA JEZIKA

Prispevek skuša nakazati prostor Kajuhove poezije v dotedanjem razvoju slovenskega pesniškega jezika. Ne govori o Destovnikovem mestu v današnji slovenski poeziji, torej o poeziji za njim; izogiba se tudi neposrednim vrednostnim sodbam.

Pesniški jezik pojmem kot jezik pesniških besedil. To pomeni vsa njihova jezikovna sredstva, ki jih lahko temeljno delimo na mikrobeseidilna in makrobeseidilna. Mikrobeseidilna raven pesniškega besedila zajema njegov besedni izbor, oblikoslovne značilnosti, besednozvezno in stavčno skladnjo; sem deloma sodijo tudi tradicionalno pojmovane retorične in pesniške figure. Makrobeseidilna raven pa pomeni globalni besedilni vzorec, organiziranost besedilnega sveta v njegovem oblikovnem in pomenskem prepletu. Razvoj slovenskega pesniškega jezika je mogoče spremljati na obeh ravneh posebej, vendar sta ravni osmišljeni šele v medsebojni povezavi. Na mikrobeseidilni je mogoče jezikovna sredstva preglednejše razvojno razvrščati; toda njihov smisel je zmeraj mogoče razbrati šele iz njihove funkcije v besedilu oz. iz njihove funkcije pri vzpostavljanju besedilnega sveta.

Zlasti v 20. stoletju se je slovenski pesniški jezik nenehno širil in zajemal nove jezikovne možnosti tako na eni kot na drugi ravni. Po eni strani je šlo za izrabo jezikovnih sredstev iz tistih zvrstnih plasti, ki pred tem časom niso sodile v pesniški jezik, po drugi strani pa za ustvarjanje novih jezikovnih oblik in preoblikovanje tradicionalnih.

Mimo ustaljenih literarnozgodovinskih periodizacijskih in stilnoformacijskih razdelitev lahko v slovenskem pesništvu 20. stoletja na makrobeseidilni ravni opazimo razvojni lok postopnega odpiranja, razprševanja in nato spet strnjevanja besedilnega smisla v pesmih. Po moderni postaja besedilni svet vse bolj odprt, vrsta oblikovnih postopkov pri organizaciji besedila rahlja celovitost smisla; razvidna motiv in tema se izgubljata, pomenske povezave se razgrajujejo in drobijo. Ta proces v različnih oblikah zasledimo zlasti pri Stanku Majcnu, Antonu Podbevšku, Antonu Vodniku, Srečku Kosovelu, Miranu Jarcu, Edvardu Kocbeku, deloma pa tudi pri Tonetu Seliškarju in Miletu Klopčiču. Nekaj let pred začetkom druge svetovne vojne pa se začne proces spet obračati: pesniški jezik sicer ohranja marsikatero mikrobeseidilne postopke prejšnjega obdobja, besedilni smisel pa postaja spet razvidnejši, sprejemniku dostopnejši. Ta proces nakazuje npr. že naslov Voduškove pesniške zbirke *Odčarani svet* (1939), že prej tudi Klopčičeva zbirka *Preproste pesmi* (1934).

Nekoliko paradoksalno lahko ugotovimo, da so si po mestu v tem razvojnem procesu precej blizu sicer temeljito različne poetike najmlajše predvojne pesniške generacije - Franceta Balantiča, Ivana Hribovskega in Karla Destovnika-Kajuha. Proces strnjevanja smisla je pri prvih dveh avtorjih, zlasti pri Balantiču, sicer zakrit in ne do konca izpeljan; njun pesniški jezik je neprimerno bolj zapleten od Kajuhovega, marsikdaj tudi bogatejši in izvirnejši. Toda Kajuhova pesem ima bistveno dodatno lastnost, ki ju omenjena lirika nimata.

Pri analizi Kajuhove poezije moramo namreč poleg dveh notranjih nujno upoštevati še tretjo razsežnost pesniškega jezika, in sicer pragmatično. Njegova poezija ima marsikdaj namen neposredno in učinkovito nagovarjati bralca, še raje

poslušalca, ga o sporočenem prepričati, ga pritegniti, skratka, vplivati nanj. Namenoma smo to imenovali **razsežnost pesniškega jezika**; te njegove vloge ne gre že vnaprej obsojati za poezije nevredno in imeti taka pesniška besedila za manjvredna. Ta naloga je bila poeziji dana, in zanimivo je, kakšen pesniški jezik jo je lahko uspešno opravljal. Tudi to po svoje sodi v razvoj slovenskega pesniškega jezika, saj tako množične potrebe po poeziji z nagovorno in prepričevalno močjo, pa naj bo ta potreba individualna, notranja, ali kolektivna, zunanja, ni bilo ne dotlej ne poslej.

Pragmatična razsežnost nikakor ni pomembna samo pri Kajuhovi predvojni in vojni socialni liriki; je okvir, ki zaznamuje veliko večino njegovih pesmi. Zdi se, da se je pesnik hote izogibal zaprti lirski samoizpovedi in je zato pesmim rad določal bodisi navideznega bodisi pravega, skoraj zmeraj pa otipljivega, konkretnega naslovnika. Od tod izredna pogostost apostrofe, od tod pogoste pesmi v obliki in funkciji pisem (npr. **Pismo iz internata, Zaplenjeno pismo bivšega nemškega vojaka s fronte, Iz pisma, Nenapisano pismo iz ječe**, pa tudi besedila, namenjena materi in dekletu); marsikdaj je naslovnik imenovan že v naslovu: **Ljubici za Veliko noč, Mrtvim tovarišem, Sovjetskim herojem, Materi padlega partizana, Tovarišu, Pesem kratkovidnemu karieristu, Borec dekletu**. Pri tem je nagovor tako zunanja kot notranja oblika; znotrajbesedilni naslovnik se razumljivo marsikdaj razlikuje od zunajbesedilnega, realnega, vendar ta ostane predvidljiv. Drugi pogosti Kajuhov način izogibanja zaprti lirski samoizpovedi je pesemski opis. Tudi tovrstna besedila so značilna po pomensko neposrednih naslovih; sem zlasti sodi cikel **Naši obrazi: Moj ded, Moj stric, Moj oče, Nora Štefa**.

Obe omenjeni makrobeseidilni načeli sta izraz Kajuhove težnje po objektivizaciji pesniškega jezika. O tem je tudi sam zapisal v osnutku eseja o sodobni slovenski književnosti naslednje besede: "če doživimo nekaj lepega, je to subjektivna slika objektivne resničnosti in to ne samo v naši reakciji /.../ temveč je to plod povezanosti z ljudmi in stvarnostjo in vse skupaj je zopet naslovljeno na stvarnost".¹

Odločilnost neposrednih zunajbesedilnih okoliščin za zgradbo in razumevanje Kajuhovih pesmi lahko opazujemo ob omenjenih makrobeseidilnih jezikovnih pojavih tudi pri mikrobeseidilnih: konkretno npr. ob vlogi besedne zveze **te črne dni** v pesmi **Kadar padajo snežinke**:

*Tiho, tiho pada sneg
čisto tiho je pri meni,
čisto bel je drobni sneg...
nežno hrepenim po ženi.*

*Naj le pada drobni sneg
in zabriše vse poti,
da se vroče hrepenenje
v mehkem snegu izgubi.*

*Spet prišel bo tisti čas,
ko z neba bo dan za dnem
padal sneg na nas...*

*Pridi kmalu tisti čas
in pokrij te črne dni.*

Pomenski potek te nežne lirske izpovedi je sicer nenavaden, saj veliko manj jasno kot v drugih pesmi s podobnim motivom ločuje pesemsko sedanost, ki je zaradi okoliščin navadno težka, od boljše pesemske prihodnosti. Besedilna argu-

mentacija razlike med časoma nastopi šele v zadnjem verzu prav z besedno zvezo **te črne dni**. Zanimiva je vloga kazalnega zaimka. Ta gotovo nima svoje besedilne navezovalnice, saj v prejšnjem poteku besedila ne moremo sklepati, zakaj bi bili ti dnevi črni, sneg namreč prav tako pada v pesemskem zdaj, kot bo v pesemskem pozneje. Negativnost pesemske sedanjosti bi lahko nakazovala le želja lirskega subjekta, naj se njegovo hrepenenje izgubi; vendar kaže pridevnik **črn** na intenzivnejši pomen. Kazalni zaimek torej nima besedilne navezovalne funkcije, temveč zunajbesedilno, kar bi lahko parafrazirali v > **pokrij te črne dni**, v katerih (zdaj) živimo.

Pragmatična razsežnost Kajuhove poezije se marsikdaj res spremeni v neposreden poziv, ki od bralca oz. poslušalca naravnost zahteva reakcijo. Jezikovna sredstva za to so npr. sugestivna retorična vprašanja, kombinirana z apostrofo, ki so naravnost preračunana na poslušalca; prim. **Kmetova pesem: Moje oči plamenče pogledajte, tovariši/ in mi povejte:/ še vidite v njih domovino?**

Pri mikrobeseidilnih elementih Kajuhovih pesmi lahko opazujemo zanimiv pojav. Marsikatera oblika je namreč prevzeta iz pesniške tradicije 20. stoletja, toda pesnik jih v besedilo postavlja tako, da podpirajo makrobeseidilno jasnost in razumljivost, spet zaradi hotene pragmatične učinkovitosti in težnje po objektivizaciji pesniškega besedila.

Tako beseidilna oblika je npr. množinski lirski subjekt. Ob njem lahko pravzaprav v malem spremljamo omenjeni lok makrobeseidilnega razvoja slovenskega pesniškega prve polovice 20. stoletja. V predekspressionističnih beseidilih se množinski lirski subjekt skoraj brez izjeme vzpostavlja z beseidilno referenco. Ponavadi gre za vložni lirski subjekt - npr. oblaki v Župančičevi **Gazelici**, ali mladeniči v pesmi **Dan**; podobno zvezde v Majcnovi **Nočni melodiji** ali škrjančki v Gradnikovi **Jutranji zarji**; množinska izrazila so samo zaoblike v besedilu jasno postavljenega subjekta. Pri J. Lovrenčiču pa prvič zasledimo izrazila prve osebe množine brez oprijemljive beseidilne navezovalnice; osební zaimek **mi** torej pomeni nekaj zunajbeseidilnega, vendar ni jasno, koga ta **mi** označuje. Zlasti pogosto in dosledno izpeljan je tak stilni postopek pri pesmih prve zbirke Antona Vodnika **Žalostne roke**, pa tudi v pesmih F. Albrehta, M. Jarca in E. Kocbeka. B. Vodušek spet začne množinski lirski subjekt trdneje vezati v besedilo, še očitneje pa se to zgodi pri Kajuhu, in sicer na dva načina. Množinski lirski subjekt se lahko pojavlja bodisi z beseidilno navezovalnico - npr. **Jesenska**, kjer je navezovalnica leksem **tovariši**, bodisi z zunajbeseidilno, pragmatično navezovalnico, kjer beseidilni **mi** pomeni čisto določno somišljenike, soborce; oba postopka sta združena že v eni prvih objavljenih Kajuhovih pesmi, v **Slutnji** (1938):

/.../

*Da bomo z barbarskimi klici hiteli preko zemlje,
da bomo pobijali vse, razrušili vse,*

mi, ki čitamo Byrona, Gorkega, Bloka, Puškina,

/.../

Kajuhovim oblikovnim težnjam prirejeno povezavo s tradicijo lahko najdemo tudi pri drugih jezikovnih oblikah. Tak primer je zaznamovana množinska oblika abstraktnih samostalnikov, ki je v različnih skladenjskih vlogah pogosto stilno sredstvo pesništva med obema vojnoma. Prim. F. Albreht, **Beatrice I: nevredna tvojih hrepenenj/ o mož, je še najboljša med ženami**, ali P. Golia, **Grešnica - svetnica 7: in kot brezkončen je obzor trpljenj**; M. Jarc, **Bele roke: v tja, kjer se predramlja groza drhtenj/ kjer se poraja neskončnost življenj**, ali **Izgnanci: so zagorele nam duše, ki vriskajo od hrepenenj...**; E. Kocbek, **Iz starih knjig me pesem upijanja: zamolkla dihanja se čujejo**. Kajuh uporabi v množinski obliki tak

leksem, ki sicer spomni na tradicijo, vendar tudi v množini ni zaznamovan. Prim. Pesem **Večerna impresija: V tolmunu se luna nemirno blešči, opojne skrivnosti mi lijejo v kri.**

Podobna je pri Kajuhu vloga glagolnika. Tega izkorišča pesništvo med obema vojnama za skladijsko-pomensko zgoščevalno vlogo, hkrati pa preko njega dosega zabrisovanje neposrednega besedilnega smisla, saj glagolnik v stavku omogoča izpust tistih skladijskih dopolnil, ki jih sicer glagol nujno zahteva. Prim. npr. Kosovelova verza **le klavir mi tiho poje/ tvoje zapuščenje (Vaza z bori).** Pri Kajuhu glagolnik ohranja skladijsko-pomensko zgoščevalno vlogo, smisla pa ne razkraja, saj so izpuščena skladijska dopolnila pomensko jasno določljiva iz sobesedila ali pa za razumevanje niso potrebna. Prim. **Borec dekletu: V tej pesmi bo strastno hotenje,/ zgrabiti za vrat to prekleto žviljenje.**

Podoben pojav lahko opazimo tudi pri drobni formi elativa. Če M. Jarc v pesmi *Človek in noč* zapiše **V noč/ prostrana polja pretajno pojo...**, pri čemer ni jasno, ali ima elativ pomensko podstavo —>preveč tajno ali —>zelo tajno, je v Kajuhovi pesmi **Pred velikim rojstvom** pomen elativa v verz **Premnogo mater je izdahnilo na porodu** popolnoma jasen: **premnogo** = preveč. Kajuh se sicer ne odreče zmeraj skladijsko dvoumni vlogi elativa; npr. v V. pesmi iz cikla **Ljubezenskih: temni, pretemni so talcev grobovi.** Toda elativ postavi v tradicionalen položaj stopnjevanja, pri čemer je kljub skladijskopodstavni dvoumnosti smisel verza očiten.

Pri Kajuhu pa vendarle lahko opazimo inovacije pri vzpostavljanju besedilnega smisla ali celo ostanke razpršenosti besedilnega sveta (npr. v prvi kitici **Jesenske pesmi: Kaplje vodene drsijo po šipah./ V oknih meščanov luči so zamrle,/ v naših so srcih se rane odprle.../ Veter je veje oskubil po lipah).** Med inovacije sodijo predvsem na videz notranje nasprotujoče si izjave tipa **Nisem te poznal/ in vendar sem dobro te poznal (Mrtvim tovarišem); zdaj, ko ni bratu brat več brat (Poglobimo boja struge), ali jeseni, ki ni naša/ in vendar naša bolj kot vse do zdaj (Jesenska).**

Površna analiza Kajuhovih pesmi je skušala nakazati splošne lastnosti njihovega pesniškega jezika, z mikrobeseidilnimi jezikovnimi sredstvi se je ukvarjala le ilustrativno. Kaže, da se v težnji po razvidnosti besedilnega sveta Kajuh ne loči bistveno od teženj sodobne slovenske poezije, čeprav jo dosega s svojimi posebnimi sredstvi. Druga pomembna, celo razločevalna lastnost njegovega jezika pa je nenehna usmerjenost k naslovniku.

Kajuha je treba torej razumeti v celoti okoliščin njegovega pesništva in ga tako tudi ceniti. Danes živimo v bistveno drugačem svetu in drugačna je tudi poezija. Le želimo si lahko, da pesniškemu jeziku tako neposredno odgovorne vloge, kakršno je nase prevzel v Kajuhovi poeziji, ne bi bilo treba nikoli več opravljati. Ob pogledu nekaj kilometrov na jugovzhod izpolnitev te želje nenadoma ni več tako samoumevna.

OPOMBA

1. Navedeno po: Karel Destovnik Kajuh, Zbrano delo. Zbral, uredil uvodno študijo in opombe napisal Emil Cesar. Izpopolnjena 3. izdaja. Ljubljana, Založba Borec, 1978, str. 386. Po tej izdaji so navedene tudi vse pesmi v razpravi.

Milan Ževart

O POHODU ŠTIRINAJSTE IN NARODNOOSVOBODILNEM BOJU NA ŠTAJERSKEM

O XIV. udarni diviziji, ki se je bojevala v vseh slovenskih pokrajinah razen v Prekmurju, najdlje pa na Štajerskem, o njenem pohodu ter njenih bojih med nemško ofenzivo na Štajerskem februarja 1944 je bilo objavljenih že veliko zgodovinopisnih in publicističnih del ter pričevanj in prispevkov, ki združujejo spomine njihovih avtorjev s podatki iz dokumentov in literature. Priprava monografij o njenih brigadah, ki so najdlje sestavljale Štirinajsto - Tomšičevi, Šerčerjevi in Bračičevi - se bliža koncu in s tem bodo dane možnosti za strnjen prikaz oziroma monografijo o Štirinajsti. Drugega februarja letos je bila v Mariboru predstavitev tretjega oziroma zadnjega dela monografije o Šerčerjevi brigadi. V njej je opisana bojna pot brigade od preureditve močno zdesetkane XIV. divizije 23. marca 1944 do 20. maja 1945, ko je brigada morala zapustiti Celovec. Za tisk je pripravljen tudi drugi in zadnji del monografije o Bračičevi brigadi. Napisati bo treba le še besedilo za zadnjo knjigo monografije o Tomšičevi brigadi, in to za obdobje od 27. julija 1944 do maja 1945. V dveh izdajah je izšla vojnogodovinska študija Lada Ambrožiča-Novljana o pohodu na Štajersko. O njem je izšlo še več prispevkov, tudi v samostojnih publikacijah. Obravnavajo ga vsaka s svojega stališča tudi monografije omenjenih brigad. Muzej narodne osvoboditve Maribor je 1981 izdal oris bojev in akcij Štirinajste na Štajerskem. Ker je današnji posvet posvečen Kajuhu, naj omenim, da je bilo že kar dosti objavljenega o kulturniški skupini Štirinajste divizije in njenem vodju Karlu Destovniku - Kajuhu. Dosedanja preučevanja in objave so ustrezna podlaga tudi za strnjen prikaz vojaških dogajanj v predvidenem delu o Slovenski Štajerski 1941 - 1945. Tudi druge partizanske enote, ki so nastale ali se bojevale na Štajerskem, so namreč že proučene. Avtorji monografij in drugih prispevkov so imeli različne *pristope* in *zasnove*, a tudi različne ocene posameznih dogajanj, za vse monografije pa velja, da njihova pripoved temelji na veliki količini virov. Kritična obravnava virov pa ni bila vedno enako intenzivna. Nekatere monografije omogočajo tudi vpogled v strukturo partizanskih enot na Štajerskem, a prav pri proučevanju teh struktur bo še dosti dela.

Ni namen tega prispevka podati kratek prikaz pohoda Štirinajste. Ob že objavljeni literaturi to ni potrebno. Omejili se bomo na posamezna vprašanja.

Daljši pohodi večjih partizanskih enot so bili praviloma povezani z raznimi problemi in težavami, pa tudi žrtvami. To velja tudi za pohod Štirinajste.

Razlogi za odločitev slovenskega vodstva osvobodilnega boja o tem, da bo na Štajersko poslalo svojo najboljšo enoto, so bili konec 1943 dovolj utemeljeni že s primerjavo moči enot NOV in POS na območju 7. in 9. korpusa in 4. operativne cone. Bistveni namen pohoda Štirinajste je bil: okrepiti narodnoosvobodilni boj na Štajerskem in širšem območju. Pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja na Štajerskem in komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem sta v drugi polovici 1943 podobno ocenjevala položaj in ugotavljala, da se je politični položaj bistveno spremenil v korist osvobodilnega gibanja. Enote 4. operativne cone pa so bile konec 1943 v primerjavi s številom prebivalstva in z obsegom ozemlja, ki bi ga morale obvladovati, ter v primerjavi s sovražnimi silami

vendarle preslabe, da bi lahko izrabile tedanje možnosti za razmah osvobodilnega boja na Štajerskem. Štab cone je imel v začetku 1944 v svojih enotah le okoli 1000 partizanov. Do zaostajanja narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, ki je 1941 skupaj z Gorenjsko prednjačila pri ustanavljanju in dejavnosti partizanskih enot, je prišlo med drugim iz tehle razlogov:

1. Okupator je v drugi polovici 1941 in v hudem letu 1942 s svojim učinkovitim aparatom razbil večino organizacij osvobodilnega gibanja.

2. Konec 1942 in v začetku 1943 je okupator zadal nekaj hudih udarcev tudi štajerskim partizanskim enotam. Najhujše posledice za narodnoosvobodilni boj je imel padec glavnine Pohorskega bataljona 8. januarja 1943.

3. Pred kapitulacijo Italije, ki na Štajerskem ni mogla imeti neposrednih učinkov, je morala glavnina enot 4. operativne cone na Dolenjsko in le del partizanov se je vrnil.

4. Delno je razmah osvobodilnega boja pred prihodom XIV. divizije zaviralo tudi pretirano ukvarjanje s tako imenovano plavogardiščno nevarnostjo, ki je bilo posledica napotil z Dolenjske in napačne presoje položaja tedanjega pokrajinskega vodstva narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem.

Okrepitev narodnoosvobodilnega boja v severovzhodni Sloveniji s XIV. divizijo je za osrednje vodstvo pomenila tudi to, da bi ob zlomu nacistične Nemčije dovolj trdno obvladovalo vse slovensko ozemlje. Zelo pomemben razlog za pohod Štirinajste so bile možnosti za partizansko mobilizacijo, ki so bile na Štajerskem kljub temu, da je od julija 1942 potekala postopna prisilna nemška mobilizacija štajerskih Slovencev v nemško vojsko, še velike. Okupatorjeva mobilizacija se je začela vidneje krhati v drugi polovici 1943.

Eno so bili splošni razlogi za odločitev o pohodu Štirinajste, drugo pa je bila določitev poti proti Štajerski. V glavnem velja, da je bila odločitev za dolgo pot čez Hrvaško tudi posledica sklepa, da bo Štirinajsta začela svoje poslanstvo na vzhodnem Štajerskem oziroma kar v Halozah, kjer druge enote 4. cone tedaj niso delovale, in pa presoje, da bo s tem pohodom presenetila okupatorja, kar se je tudi zgodilo. Kljub temu, da je okupator pazil na mejo z NDH in predvideval vdor partizanskih enot s Hrvaške na Štajersko, je šele 5. februarja 1944 dobil obvestilo, da namerava močnejša partizanska skupina čez Sotlo vdreti na Štajersko.

Okoli 310 kilometrov dolga pot čez Hrvaško, ki je trajala mesec dni, je nujno pomenila izrabo obutve in druge opreme, predvsem pa dragocenega časa z ugodnimi vremenskimi razmerami. Zadnji del pohoda čez Hrvaško se je namreč zavlekel. Huda zima, ki je nastopila po prihodu Štirinajste na Štajersko, je ovirala tudi nemške enote, a je bila dosti hujša težava za partizane.

V zvezi z izbiro poti je avtor monografije o pohodu Štirinajste Lado Ambrožič-Novljan upravičeno postavil vprašanje, zakaj se ni intenzivneje razmišljalo o drugih poteh in drugih načinih pohoda na Štajersko. Da je to vprašanje upravičeno, kaže tudi primerjava poskusov pohoda drugih partizanskih enot z Dolenjske proti Štajerski in v obratni smeri. Neuspešna sta bila poskusa 2. štajerskega bataljona decembra 1941 in 2. grupe odredov maja 1942. V boj sta se podala, še preden so se približali Savi. Pohod 2. grupe odredov po daljši poti čez Gorenjsko in Koroško, ki se je začel junija 1942, je bil povezan z velikimi naporji in žrtvami, ker je vodstvo osvobodilnega gibanja zmotno menilo, da bo mogoče v letu 1942 izbojevati osvobodena ozemlja na nemškem zasedbenem območju. Na Štajersko se je prebilo le 120 partizanov, in to v času, ko je tam okupator že razbil večino organizacij osvobodilnega gibanja, sledili pa so še nekateri porazi njenih enot. Položaj po prihodu 2. grupe na Štajersko je bil torej drugačen kot po prihodu Štirinajste. Avgusta 1942 so s Kočevskega Roga poslali na Kozjansko četo

partizanov. Ko je prešla Savo nad Zagrebom, so jo ustaši razbili. V začetku junija 1943 sta poskušali neopazno preiti Savo pri Jevnici Cankarjeva in Šerčerjeva brigada. Narasla Sava in nemške enote ob Savi so prehod preprečile. Pred kapitulacijo Italije je večina enot 4. operativne cone, med njimi Šlandrova brigada ter okoli 200 partizanov Koroškega bataljona, po skupinah čez Savo odšla na Dolenjsko. Del teh enot se je nato prek Save vrnil na območje obnovljene 4. operativne cone. V letu 1944 je bil promet med območjema 7. korpusa in 4. operativne cone prek Save zelo živahen. Na Dolenjsko so odšle številne skupine na novo mobiliziranih borcev, in to predvsem s pomočjo Kozjanskega in Kamniško-Zasavskega odreda. V noči na 12. oktober 1944 sta Zidanškova in Šlandrova brigada z več kot 1.400 partizani izsilili prehod čez Savo z napadom na močno nemško postojanko na Savi in z zavzetjem mostu v tem kraju. Konec 1944 sta se močno oslabljeni in ob nepravem času vrnili na svoje prejšnje območje čez Savo pri Kresnicah, in to brez strela. Operativne enote 4. operativne cone so dobile februarja 1945 ukaz, da morajo kreniti na Dolenjsko. Ta ukaz je bil v začetku aprila v veliko zadovoljstvo borcev in funkcionarjev omenjenih enot preklican. Glavni štab NOV in POS je v zvezi z ukazom o pohodu enot 4. operativne cone na Dolenjsko presodil, da je treba zamisel o pohodu čez Hrvaško opustiti. Gre torej res za vprašanje, zakaj niso pri odločanju o poti Štirinajste na Štajersko resneje obravnavali možnosti za krajšo pot čez Savo na slovenskem ozemlju, in to z infiltracijo enot Štirinajste na območje 4. operativne cone, ki bi se nato povezale na Štajerskem. Sicer pa so v glavnem štabu NOV in POS, kar se tiče izbora borcev in funkcionarjev, oborožitve in druge opreme, sanitete in poti čez Hrvaško pohod dobro pripravili.

Razmerja pri odločanju so bila taka, da je prevladala politična presoja o začetku pohoda Štirinajste. Na odločitev o pohodu v zimskem času, kar je pomenilo veliko tveganje, je odločilno vplivalo to, da je vodstvo narodnoosvobodilnega boja pričakovalo bližnji zlom nemške vojske. Menilo je, da bodo zimski tedni odločilni za partizansko mobilizacijo na Štajerskem in Gorenjskem in da torej s pohodom ne sme počakati do pomladi. Pokazalo se je, da politična presoja le ni bila povsem ustrezna in da bi bilo treba bolj upoštevati tudi vojaško gledišče. Sicer pa je tudi Boris Kidrič označil zimski pohod za "nekoliko korajžen korak".

Poveljstvo Štirinajste se ni odločilo za takojšen pohod v Haloze, ampak je usmerilo divizijo na Kozjansko, kar je bila dobra odločitev. Vendar tudi Kozjansko zaradi hitrih koncentracij nemških enot tedaj še ni bilo primerno za daljše zadrževanje velike partizanske enote. Po prehodu Sotle je divizija prišla na območje Žusma. Če bi takoj nadaljevala pohod proti zahodnim delom cone, kjer je bila Šlandrova brigada, ali na Pohorje, bi ji nemške enote, ki so bile tedaj že zbrane za protinapad, tega ne mogle preprečiti. Prvi poveljnik nemških enot, zbranih proti Štirinajsti, je del svojih sil uporabil za to, da bi partizanski skupini preprečil vrnitev na Hrvaško. Če bi divizija krenila na Pohorje, bi se tudi Zidanškova brigada morala vključiti v boj proti enotam, ki bi jo tam napadale. Čeprav je okupator pripisoval zelo velik pomen prav boju za obvladovanje Pohorja, ki je lahko dostopno od vseh strani, pa je zaradi razprostranjenosti pohorskega območja bilo možno manevriranje tudi velike enote. Decembra 1943 je okupator za ofenzivo Snežni metež proti Pohorskemu odredu, ki je štel okoli 180 bolj slabo oboroženih partizanov, zbral več mož kot za ofenzivo proti XIV. diviziji, a se je odred nemškemu udarcu z manevrom lahko izognil. Zadrževanje divizije na Kozjanskem je bila tudi posledica odločitve, da bi morala začeti delovati na vzhodnem Štajerskem.

Na Kozjanskem je že postalo aktualno vprašanje, ali naj divizija še naprej deluje kot celota, kot ji je bilo zaukazano, ali pa se naj razdruži, kar bi pomenilo,

da bi brigade krenile vsaka v svojo smer. Če upoštevamo izkušnje partizanskega vojskovanja in nadaljni potek pohoda Štirinajste, bi bila razdružitve zelo smotrna. Bistveno bi onemogočila izvajanje nemških obkolitvenih načrtov in s tem uničenje cele divizije, saj bi bile posamezne enote dosti bolj gibljive kot celotna divizija. Dekoncentracije divizije se je bal tudi polkovnik dr. Egon von Treeck, ki je 11. februarja tudi formalno prevzel poveljstvo akcijskega štaba za boj proti Štirinajsti. V tej funkciji je bil podrejen višjemu vodju SS in policije v 18. vojaškem okrožju generalu Erwinu Rösenerju. Treeck je bil izkušen oficir, bojeval se je v severni Afriki in Kareliji, neposredno pred ofenzivo proti Štirinajsti pa je bil poveljnik podoficirske šole 18. vojaškega okrožja v Mariboru, ki je imela svoje gojence tudi v Slovenski Bistrici. Sicer pa je imel Treeck med poveljniki Štirinajste zelo sposobne nasprot-nike. Nekateri pohodi in preboji Štirinajste iz obkolitev so bili prava vojaška mojstrovina.

Divizija je nadaljevala pohod kot celota. Vprašanje razdružitve se je ponovno zastavilo po njenem preboju na Paški Kozjak v noči na 16. februar. Poveljstvo je sklep o razdružitvi že sprejelo, a si je nato premislilo in se je odločilo za preboj celotne divizije na Pohorje, kamor bi bila po sklepu o razdružitvi morala Šerčerjeva brigada. Razdružitev na Paškem Kozjaku bi bila seveda že težja naloga kot na Kozjanskem. Pri poskusu preboja na Pohorje prek ceste Dolič - Vitanje je prišlo do neprostovoljne razdružitve. Na Pohorje so se prebili štirje bataljoni, glavnina divizije z ranjenci, pratežem in tudi kulturniško skupino pa se je znašla v skrajno težavnem položaju, a se je le prebila proti zahodu. Odločilna akcija za umik iz ponavljajočih se obkolitev se ni posrečila zaradi težav z orožjem, ki v hudem mrazu ni delovalo, pa tudi zaradi neusklajenosti poveljevanja štabov Šerčerjeve brigade in divizije. Glavnina divizije je ostala glavni cilj nemških enot in zanjo je prišel čas najhujših preizkušenj in tudi najhujših izgub.

Štirinajsta se je med tritedensko nemško ofenzivo morala borovati sama. Akcije enot 4. operativne cone med ofenzivo na Štirinajsto niso bile takšne narave in ne na območju, da bi lahko zmanjšale pritisk proti njej. Lahko pa bi rekli, da so njihove akcije omejile pritegnitev lokalnih nemških sil za boj proti Štirinajsti z območja zunaj njenega pohoda. Ker glavni štab NOV in POS ni pravočasno in ustrezno prilagodil poveljevanja na območju 4. cone pohodu Štirinajste, ni bilo usklajenih akcij enot 4. operativne cone in Štirinajste. Do boljšega sodelovanja bi lahko prišlo ob pravočasni razdružitvi divizije. Enotnost poveljevanja na območju 4. operativne cone je bila dokončno uveljavljena šele po nemški ofenzivi konec februarja 1944.

Med ofenzivo so bile največja opora diviziji hribovske kmetije, kjer je bilo osvobodilno gibanje že razvito ali obnovljeno. Med ofenzivo in takoj po njej je divizija imela neposreden stik le s Kozjansko četo in koroškimi partizani ter z nekaj aktivisti OF. Šele po ofenzivi so njene enote dobile stik s štabom cone, Šlandrovo in Zidanškovo brigado in tudi njihovo pomoč. Znatno so diviziji pomagale terenske organizacije OF.

Polkovnik Treeck je v svojem poročilu o akciji proti Štirinajsti zapisal, da so nemške enote v skoraj tritedenskih bojih od 6. do 26. februarja XIV. divizijo razpršile in jo skoraj v celoti uničile. Nacistična propaganda besede "skoraj" ni upoštevala in je kar precej časa razglašala uničenje XIV. divizije. O tem uničenju je pisal tudi vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl, ki je sodeloval v bojih proti Štirinajsti. V svojem proglasu vermanom je objavil, da XIV. banditske divizije, sestavljene iz treh brigad, ni več. Polkovnik Treeck je v poročilu z dne 26. februarja 1944 navedel, da je XIV. divizija ob vdoru na Štajersko štela od 1000 do 1500 partizanov. Ker je štab Treeckove bojne skupine spoznal, da izgube Štirinajste, ki

jih je Treeck navedel v poročilu po februarški ofenzivi, niso v skladu z razvojem nadaljnjih dogodkov, je v elaboratu o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem novembra 1944 navedel, da je štela divizija ob prihodu na Štajersko 1800 mož in da je ob koncu ofenzive imela še 650 partizanov. Dejansko je Štirinajsta, ko je stopila na Štajerska tla, štela okoli 1000 partizanov.

Komandant varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem je še kar realno presojal položaj. V poročilih z dne 25. februarja, 3. in 10. marca 1944 je med drugim navedel, da so mnenja o bojih s XIV. divizijo različna in da vidi Nemčiji sovražno, a tudi njej naklonjeno prebivalstvo v tem, da jim ni uspelo obvladati tega zla - namreč XIV. divizije in drugih partizanov na Štajerskem - dokaz o slabosti rajha. Dodal je tudi, da je vdor močne partizanske skupine na Spodnjo Štajersko zapustil močan vtis in da razbite skupine te partizanske enote, ki je vdrla na območje rajha, še vsak dan vzbujajo pozornost ter samostojno ali z domačimi partizanskimi skupinami stalno izvajajo akcije. Slednje je poročal 10. marca. To, da Štirinajsta ni bila uničena, so najbolj občutile okupatorjeve ustanove tam, kjer so se enote XIV. divizije po ofenzivi najpogosteje zadrževale. Tako je npr. šoštanjska orožniška postaja v zvezi s propagando o uničenju XIV. divizije v svojem poročilu navedla, da se je o uničenju divizije dosti pisalo, a da je še zelo aktivna in da bi o aktivnosti ostankov popolnoma uničene partizanske divizije kraji Bele Vode, Zavodnje, Ravne in zdravilišče v Topolšici lahko zapeli pesmico. Dne 21. marca je omenjena postaja poročala, da partizani povsem obladujejo njeno območje. Štirinajsta je torej med drugim zadala hud udarec nacistični propagandi.

Malokatera vojaška enota bi prestala tako hude preizkušnje, kot jih je Štirinajsta med februarško ofenzivo. Kljub temu da je izgubila tretjino moštva, ki je prešlo Sotlo, in da je bilo med njenimi borci po ofenzivi dosti ranjenih, ozebljih in izčrpanih, je ohranila svojo udarnost in na novem operativnem območju neverjetno hitro začela izvajati akcije in napadati sovražnika.

Trpljenje borcev Štirinajste je zbuvalo med prebivalstvom sočutje in zavest, da je treba njenim borcem pomagati. Učiteljica Marica Trobej iz Šoštanja je vsa vojna leta pisala dnevnik in tako je spremljala tudi pohod Štirinajste. Zapisala je, da ji je kmet iz Belih Vod s solzami v očeh pripovedoval o trpljenju borcev Štirinajste. O pohodu divizije po preboju v Ravnah pa je zabeležila tole: "Živina, mule, konji so jim poginili in oni tavajo dalje in dalje. Kam - povsod jim sovražnik postavlja zasede, zapira prehod."

Junaško bojevanje Štirinajste je razgibalo velik del Štajerske in zelo dvignilo narodno zavest štajerskih Slovencev ter okrepilo voljo za odpor proti okupatorju, in to ne le na območjih njenega pohoda. Štirinajsta je prišla na Štajersko, ko je bilo osvobodilno gibanje znova v vzponu. Prihod Štirinajste je ta vzpon pospešil, okrepljeno osvobodilno gibanje pa je dosti prispevalo k obnovitvi moči divizije. Prav Štirinajsta je veliko pripomogla k največjemu razmahu narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, ki se je začel spomladi 1944 in je bil povezan tudi z uspešnim vključevanjem štajerskih Slovencev v partizanske enote, kar je omogočilo številnim okrepitev divizije in drugih enot 4. operativne cone ter ustanavljanje novih enot.

Poudariti kaže, da so se enote Štirinajste zelo hitro vživele v nove razmere na Štajerskem, ki so le bile drugačne kot v Ljubljanski pokrajini, in vzpostavile dobre odnose s prebivalstvom na območju svojega delovanja. Partijski svet Štirinajste je konec marca 1944 poročal, da je vodstvo XIV. divizije presenečeno nad zavednostjo prebivalstva in da so premožnejši kmetje najbolj zavedni. Konec aprila pa je partijski komite Štirinajste poročal, da ljudje z veseljem sprejemajo in navdušeno pozdravljajo enote Štirinajste. To se je pokazalo tudi ob velikonočnih praznikih, ko so ljudje bogato obdarili njene borce. Poročila Štirinajste in njenih brigad so

navajala, da se zaradi akcij Štirinajste morala prebivalstva naglo dviga. Vodstvo divizije je negovalo dobre odnose s prebivalstvom. Njen partijski komite je sredi maja 1944 izrecno opozoril partijske sekretarje v enotah, da na Štajerskem ne smejo ponavljati napak, ki so se 1942 dogodile v Suhi krajini. Posledica razmerij med divizijo in prebivalstvom je bila, da so se v njene enote novi borci s Štajerske vključevali v velikem številu. V drugi polovici 1944 so v enotah Štirinajste že prevladovali borci s Štajerske. Naj navedem primer: leta 1967 so na območju današnje velenjske občine zbrali podatke o borcih Tomšičeve brigade z njenega območja: 263 je bilo preživelih in 88 padlih. V seznam niso bili vključeni tisti, ki so umrli od konca vojne do popisa. Borci z velenjskega območja so seveda bili tudi v drugih enotah Štirinajste.

Zapisali smo že, da je bil eden od razlogov za pohod Štirinajste na Štajersko mobilizacija. V zvezi z njo je bila predvidena tudi ustanovitev tretjega korpusa slovenske vojske na Štajerskem. Po juliju 1944 so bile možnosti za njegovo ustanovitev že stvarnost, a do ustanovitve štajerskega korpusa ni prišlo. Pokrajinsko vodstvo se je zavzemalo za ustanovitev novega in najmočnejšega korpusa slovenske vojske na območju 4. operativne cone, osrednje vodstvo pa je zagovarjalo krepitev 7. korpusa in njegovo stališče je prevladalo. 4. operativna cona je morala 1944 poslati na območje 7. korpusa več kot 8.000 novih borcev in v začetku oktobra še dve močni brigadi - Šlandrovo in Zidanškovo, ki sta se konec leta v nepravem času zelo oslabiljeni vrnili na območje cone. V zvezi s vprašanjem ustanovitve štajerskega korpusa pogosto ne upoštevamo pomembnih podatkov. Šlandrova brigada, ki je imela sredi 1944 v svojih petih bataljonih okoli 1.400 partizanov, je bila od julija povezana z Zidanškovo brigado s skupnim operativnim štabom. Ti brigadi sta bili dovolj močna osnova za ustanovitev nove divizije. Kozjanski odred je imel konec avgusta 1944 po seznamu le 81 partizanov manj kot XIV. divizija. Dne 21. septembra je bilo na seznamu tega odreda kar 1.653 partizanov - po partizanskih merilih torej kar za divizijo. Tudi Lackov odred je v jeseni 1944 pred nemško ofenzivo imel za krepko brigado borcev. Bile pa so še druge enote 4. operativne cone, med njimi močna Koroška grupa odredov.

Na koncu še nekaj besed o Kajuhu in njegovi smrti. Potem ko je kulturniška skupina Štirinajste prešla Sotlo, ni mogla opravljati svojega poslanstva. Postala je del enote, ki se je bojevala na življenje in smrt. Pričevanja so si edina v tem, da je bil Kajuh po bojih 21. februarja videti hudo izčrpan. Zelo ga je prizadela smrt tovariša iz njegove skupine, kiparja Janeza Weissa - Belača, in pa to, da ob preboju v Ravnah 22. februarja ni bilo mogoče rešiti glasbenika Svetozarja Marolta - Špika. Dne 20. februarja je bil Kajuh v Plešivcu še zelo živahen. Tako so pričali nekdanji aktivisti šentiljskega okraja OF, ki je obsegal južni del Šaleške doline in v katerem je bilo tedaj osvobodilno gibanje v Šaleški dolini najbolj organizirano. Sekretar okrajnega odbora OF Šentilj Janko Ževart se je potem, ko je divizijski štab seznanil z razmerami na šaleškem območju, skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti pogovarjal s Kajuhom in načelnikom štaba Mirkom Prodnikom, ki je bil doma iz Velenja. Kajuh se je zelo zanimal za razmere v Šaleški dolini. Spraševal je tudi o opredelitvah posameznikov. Prihod aktivistov šentiljskega okraja OF je Matevž Hace v Komisarjevih zapiskih opisal takole: "Prišlo je nekaj terencev, mladih, čednih, krepkih in zdravih fantov." V bojih Štirinajste 21. februarja so bili razen dveh vsi aktivisti ranjeni, dva sta umrla.

O Kajuhovi smrti se je dosti pisalo na podlagi pričevanj udeležencev dogajanja. Sodim, da zaradi razlike v spominskem gradivu le ni mogoče do podrobnosti natančno opisati zadnjih minut Kajuhovega življenja in njegove smrti, a gre za

nepomembne razlike. Osnovno dejstvo je trdno: Kajuha je usmrtila nemška ogledniška policijska ali vojaška patrulja, če je patrulja prišla s Črne, je bila policijska.

Uredništvo celjskega časnika Nova doba je v št. 20, z dne 29. maja 1991, objavila nepodpisani članek "Druga verzija pesnikove smrti. Kdo je ubil Kajuha?" Zaradi namena članka njegova avtorica seveda ni upoštevala pričevanj udeležencev dogajanj in tudi ne literature, ki temelji na njihovih pričevanjih in drugih virih. Namen članka je bil namreč povedati to, da so Karla Destovnika - Kajuha verjetno usmrtili partizani. Novinarkino pisanje o tem, da so partizani usmrtili Kajuha, naj bi temeljilo predvsem na izjavi Janeza Medveda iz Zavodnj. Kot je razvidno iz članka, Medved novinarki ni povedal nič takega. Dejal je le: "So rekli, da ko bo nov predsednik, se bo še drugače pisalo." Vse drugo je povedal Anton Skornšek iz Šoštanja, baje na podlagi Medvedovih izjav. Skornšek je bil v času, ko je novinarki dal svojo izjavo, star 81 let (torej je bil kakih 12 let starejši od Kajuha, a se je proglasil za njegovega sošolca). Skornšek seveda ni imel nobene povezave z dogajanjem v Šentvidu, kjer je pri Žlebniku padel Kajuha. Prvega februarja 1981 je Medvedovo pričevanje, tedaj je bil njegov spomin še bolj svež, zapisal Milan Guček, avtor najdaljšega besedila o pohodu Štirinajste na Štajersko. Njemu je, kot kasneje novinarki, Medved povedal, da 22. februarja, ko je padel Kajuha, ni bil pri Žlebniku, ampak šele 23. februarja. Razlika v Medvedovih izjavah Gučku in avtorici navedenega članka je v tem, da je Gučku povedal to, da je videl mrtvega partizana na otepu slame v nadstropju Žlebnikove hiše, kar je točen podatek, saj so v nadstropju našli mrtvega pripadnika Štirinajste divizije. Novinarki pa je dejal, da je 23. februarja videl Kajuho truplo v kuhinji v pritličju. Kajuha naj bi torej videl tedaj, ko je bil začasno že pokopan. Novinarka na podlagi Skornškovega pričevanja navaja, da 22. februarja v Zavodnjah ni bilo nobenega Nemca. V zvezi s tem je treba povedati, da je Treeckov štab tega dne v Zavodnje poslal četo, ki je tam prenočila. To je razvidno iz objavljenega Treeckovega poročila. Da je bila nemška enota 22. februarja v Zavodnjah, je v kroniko župnije Sv. Petra v Zavodnjah zapisal tudi župnik Janez Rožman. Četa, ki je bila v Zavodnjah, pa ni poslala patrulje proti Žlebniku. Ogledniško patruljo so poslali iz enote, ki je zapirala pot proti Koroški, ali iz Črne. V članku je navedeno, da je neka gospa iz Šoštanja dobila pisanje oziroma članek o Kajuhoovi smrti iz Severne Amerike, tja pa naj bi prišlo iz Argentine. Omenjena gospa je hotela ostati neimenovana, a avtorica članka jo kljub temu omenja kot gospo Brglezovo. Brglezova je novinarki navedla, da je omenjeni članek dala odvetniku Stanovšku v Šoštanju. Odvetnika s tem priimkom v Šoštanju ni bilo. Bil pa je administrator Stanovšek pri šoštanjskem odvetniku V. Šmidu. Zgodba o Kajuhoovi smrti v omenjenem članku je prav toliko verjetna kot podatek v zborniku Totengedenkbuch der Deutsch - Untersteierer, ki je izšel v Gradcu leta 1970. V zborniku je zapisano, da je Karel Destovnik, vojak iz Šoštanja padel 1943 na nemški fronti. Kot nemški vojak je padel Kajuhoov polbrat Jože Destovnik. V zvezi s tem naj omenim, da je novinarka Nove dobe med drugim zapisala, da se do njenega članka, torej do leta 1991, ni javno povedalo, da je Kajuhoov brat padel kot nemški vojak. Prvič sem ta podatek navedel v razpravi o nemški mobilizaciji v Šaleški dolini 1975-1976 (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1975-1976, št. 1-2, str. 159-174) in nato leta 1977 v knjigi Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini.

Zanimivo je, da se vest o Kajuhoovi smrti v njegovem rojstnem kraju kar nekaj časa ni razširila. Že omenjena Marica Trobej, ki je dosti prej kot štab 4. operativne cone dobila zelo točne podatke o padcu Pohorskega bataljona, je šele 1. aprila 1944 zapisala v svoj dnevnik, da je bil baje v februarju v Belih Vodah ustreljen Karli Destovnik in dostavila: "Dal bog, da bi bila to le govorica..."

Še beseda o usodi člana Kajuhove skupine Svetozarja Marolta - Špika. Nekaj ranjenih in onemoglih partizanov, ki so jih nemške enote zajele 22. in 23. februarja, so takoj pobili, druge pa so odvedli v Šoštanj. Med njimi tudi Marolta. Ko so oskrbeli nemške ranjence, je nemški vojaški zdravnik, ki se je tudi pisal Marolt, kljub nasprotovanju nemškega župana dovolil, da sta Malwina Voschnagg in žena predstojnika sodišča dr. Wilhelma Hessa, ki je 1934 v Avstriji postal član nacistične stranke, a se je v Šoštanju spreobrn timer, obvezali ranjene partizane. Hess je na svojo odgovornost dovolil, da so ranjenim partizanom prinesli hrano in pijačo. V Šoštanj je tedaj prihitel deželni svetnik in okrožni vodja Štajerske domovinske zveze v celjskem okrožju Anton Dorfmeister in ukazal, da morajo ujete partizane voditi po Šoštanju. Enega od njih, ki ni mogel hoditi, so morali nositi njegovi tovariši. Potem so partizane postavili pred občinsko stavbo in jih tam sramotili. Dorfmeister jih je zmerjal s psi, svinjami itd. Našel se je nemški vojak, ki mu Dorfmeisterovo ravnanje ni bilo všeč in je rekel, da gre za vojne ujetnike in ne pse. V zadnji fazi nemške ofenzive ujete borce Štirinajste je Treeckov štab v glavnem spravil v ujetniška taborišča. Nekaj pa jih je gestapo izločil, in med njimi Svetozarja Marolta. Njega in še zajetega borca iz Šercerjeve brigade Martina Einsidlerja so 7. maja 1944 ustrelili v Zagorju.

V zgodovinske literaturi o pohodu Štirinajste na Štajersko, o pomenu tega pohoda za narodnoosvobodilni boj na Štajerskem in delovanju Štirinajste na Štajerskem je navedeno izredno veliko dokumentov partizanskega in okupatorskega izvora, pričevanj in drugih virov. Veliko dokumentov je objavljenih v VI. delu Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, in to od 10. do 19. knjige. V navedenem Zborniku seveda niso objavljeni vsi dokumenti, ki pridejo v poštev za obravnavano temo. Naj omenim le dva, ki sem ju tudi uporabil: Elaborat štaba Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem, ki ga hrani arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (odslej AMNOM). Ta dokument je bil objavljen z uvodom in opombami v slovenskem prevodu v Časopisu za zgodovino in narodopisje (odslej ČZN). Glej: Milan Ževart, Elaborat štaba Treeckove skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem, ČZN, 1990, št. 2. Zelo zanimiv vir je Dnevnik 1941-1945, ki ga je med vojno pisala učiteljica Marica Trobej v Šoštanju in je v AMNOM.

Kar obsežen seznam literature o pohodu Štirinajste na Štajersko, ki je izšla do 1979, je objavil Gvido Stres v svojem prispevku o tem pohodu (Pohod Štirinajste na Štajersko, Celje 1979). Od literature, ki je na voljo o pohodu Štirinajste na Štajersko in o drugih temah, ki sem jih v tem prispevku na kratko obravnaval, sem uporabil predvsem tole: Lado Ambrožič-Novljan, Pohod Štirinajste. Vojno-zgodovinska študija o pohodu XIV. divizije NOV in POJ iz Suhorja v Beli krajini skozi Hrvaško na Štajersko in o njenih bojih od 6. I. do 26. II. 1944, druga dopolnjena in popravljena izdaja, Ljubljana 1979; Ladislav Kiauta, Bračičeva brigada, 1. del, Ljubljana 1982; Milan Guček, Pekoči sneg, Šerčerjeva brigada, 2. del, Ljubljana 1984; Jože Marolt, Šerčerjeva brigada na Štajerskem, Maribor 1993; Tone Ferenc in Milan Ževart, Štirinajsta divizija NOV in POJ Jugoslavije, v: Revolucionarna izročila - Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981 (odslej Domicili); Milan Ževart, Štirinajsta na Štajerskem, Kratek oris njenih bojev in akcij od februarja 1944 do maja 1945, Maribor 1981; isti, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977; Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada, Ljubljana - Maribor, 1971; Mirko Fajdiga, Pohorski partizani 1943. Od padca Pohorskega bataljona do ustanovitve Zidanškove - Pohorske brigade, Maribor 1985; isti Zidanškova brigada, Ljubljana 1975; Milan Ževart, Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski - Lackov odred, 1. in 2. knjiga, Maribor 1988; Tomaž Teropšič, Kozjanski odred, 1. in 2. knjiga, Maribor 1993; Tone Ferenc - Milan Ževart, Nekatere značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem, ČZN 1979, št. 1-2; Milan Ževart, Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem, v: Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977; isti, Partizanske enote na slovenskem Štajerskem, ČZN 1993, št. 2; isti. Uvodna beseda (Pregled dejavnosti Tomšičeve brigade na območju velenjske občine), v: 25. obletnica Tomšičeve, Velenje 1967; Franci Strle, Tomšičeva brigada, Splošni oris in utemeljitev, v: Domicili.

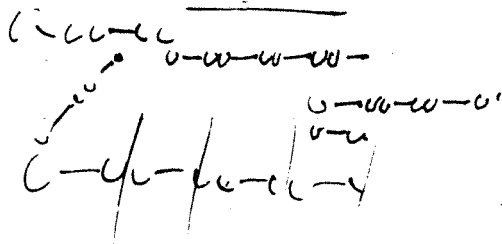
Pri pisanju zadnjega dela tega prispevka, ki obravnava predvsem poslednja dneva življenja Karla Destovnika - Kajuha in njegovo smrt, sem poleg že navednih virov in prispevkov uporabil še: izjavi Janka Ževarta in Jožeta Jelena (zapisa izjav sta pri avtorju); življenjepisa Franca Brišnika in Antona Hudalesa iz Lokovice pri Šoštanju, AMNOM; Matevž Hace, Komisarjevi zapiski, 2. knjiga, Ljubljana 1959; Franci Strle, Kako je padel Kajuh, Borec 1963, št. 12; Emil Cesar, Kako je padel Karel Destovnik - Kajuh, Borec 1971, št. 11 in 12; dr. Emil Cesar, Karel Destovnik - Kajuh, Ljubljana 1993; Vera Hreščak Bebler, V mozirskih planinah (Dnevnik Vere Hreščak Bebler), Svobodna misel 1994, št. 3; Janez Rožman, Vdor Nemcev v Jugoslavijo in grozovitosti nad Slovenci, v: Kronika župnije Sv.Petra v Zavodnjah.

Ljubici na veliko noč?

Če je lep, kaj je lep? je pralod.
 Kaj da ti pralod in tel pralod
 in pralod pralod pralod pralod...

Če o Gledam pralod pralod
 pralod pralod pralod pralod
 pralod je pralod pralod pralod...

Če pralod je daleč pralod
 pralod pralod pralod pralod
 in pralod pralod pralod pralod
 pralod pralod pralod pralod...

Marija Stanonik

ŽANRSKI SISTEM SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA PESNIŠTVA 1941-1945

Naloga sestoji iz dveh delov. Prvi, teoretični, skuša pripraviti tla za ustrezno analizo gradiva (okrog 3000 zbranih besedil). Razpravljanje o kontekstih (družbeni, literarni, predmetni, psihološki) se giblje v okvirih semantičnega strukturalizma in se nanaša na ustvarjalca in besedilo, medtem ko pragmatični strukturalizem posveča svojo pozornost bralcu kot nadvse pomembni zunajbesedilni sestavni literarnega dela in pravzaprav bistvenemu členu, zaradi katerega literarna komunikacija sploh obstaja. Težnje tistih smeri literarne vede, ki literarne pojave razlagajo zgolj v okviru estetike proizvodnje oz. ustvarjanja in prikazovanja in pri katerih ima faktor publike - vloga sprejemalca, kateremu je besedilo namenjeno - skrajno omejen položaj, se po H. R. Jaussu ne sme posplošiti tudi na obdobje predavtonomne in postavtonomne umetnosti niti na različne ravnine bralčevega sprejemanja. Njegova stališča imajo tako pred očmi tudi vmesni prostor med (elitno) literaturo in slovstveno folkoro in so plodna za tukajšnjo obravnavo.

Pri teoriji z/vrst/i zavzema podoben položaj K. Hamburger. Njena logika pesništva nima namena obravnavati zadevne problematike z vidika literarne estetike: predmet njenega razpravljanja ni pesniški, ampak pesmotvorni jezik. Njen cilj je prodreti v tisto jedro jezikovnih zakonitosti, ki so še zunaj estetskega vrednotenja, vendar dajejo podlago za razmejevanje literarnih pojavov. Upošteva oblikovalni napor, vendar prestopa meje literarne vede in posega v teorijo jezika in logiko. Kategorija literarne vrste je posebno povedna na tistih področjih, ki postajajo del množične kulture. Literarna vrsta ima v tej kulturi vlogo svojevrstne semantične enote, ki dosledno signalizira bralcu, kakšne pomene more pričakovati pri srečanju z določenim besedilom. Ne navaja mu konkretnega pomena, ampak bolj tip pomena.

Vsak poskus strukturiranja upošteva način zgodovinsko konstituiranega korpusa besedil in narobe - vsakokratna zgodovinska skupina besedil temelji na zelo različne načine na generičnih globinskih strukturah; nasledek tega je, da so tudi vsakokratne transformacijske komponente različne. Za isto zvrstno kategorijo v posameznih obdobjih niso različna le transformacijska pravila pri konkretni realizaciji, ampak tudi njihova načelna konstitucija. Posebno se to vidi pri določitvi kategorije lirskega. Ta se je v različnih obdobjih spreminjala na temelju različnih kriterijev za lirsko, v nasprotju z epskim in dramatskim, ki sta oprta na veliko bolj obstojne kriterije (pripovedovanje, dialog).

“Sedež v življenju”, tj. življenju kake skupnosti, določa tipičen položaj, ki edini lahko razloži, kaj daje vzgib za nastanek in obstoj neke literarne vrste in kaj pomeni prvotnemu sprejemalcu. Gre torej za kontekst, ki ima pri literarnih vrstah sinhrono in diahrono razsežnost. Prva upošteva funkcijo vrste znotraj sistema, druga pa njen položaj v zgodovinski spremembi tega sistema. Delitev na vrste, ki je bila zasnovana zgolj na literarnih lastnostih, se je pojavila pozno, saj so imele vrste poleg literarne funkcije nekdanj tudi zunajliterarno. Tako so obstajale ne le kot različne oblike literarne ustvarjalnosti, ampak kot pojavi določenega načina življenja in njegovih navad. Jauss pride do te ugotovitve na podlagi ukvarjanja s srednjeveško

literaturo in v enaki zvezi opozarja Lihačov na pomemben paradoks: čeprav so pri oblikovanju tedanjih besedil prevladovala zunajliterarna dejstva, so znamenja literarnosti v njih močnejša kot v literaturi novejših obdobj. Individualni odmiki so bili naključni in niso vstopali v umetniško zamisel besedila, zato veliko v literaturi tega časa ni bilo odvisno od ustvarjalca, ampak od vrste, ki ji je besedilo pripadalo.

Ta in takšna opažanja je v marsičem potrdila tudi empirična analiza slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941 - 1945.

Oris **družbenega konteksta** razkriva velike razločke v razmerah na slovenskem etničnem ozemlju, kjer so izredna organizacija agitacije in propagande in napor za prevzem oblasti poleg vojaških akcij ustvarjali najširši okvir intenzivnega verzificiranja. Pri tistih, ki so morali zapustiti slovenska tla (izgnanstvo, koncentracijska taborišča, prisilni mobiliziranci v tuje vojske) so bile zunanje okoliščine njihovega bivanja čisto drugačne in zato tudi pobude za pesnjenje marsikdaj edina oblika upora in dokaz za notranjo svobodo.

Izseljevanje je imelo za cilj razbiti strnjenost slovenskega etničnega ozemlja in odtrgati inteligenco od ljudstva. Trije okupatorji, ki so razkosali slovensko ozemlje, so imeli med seboj tudi različna stališča do javne rabe materinščine. Ubrali so pač različno taktiko, da bi jo prej ali slej onemogočili. Znotraj kulturne srenje je nastala najprej diferenciacija zunajliterarne narave: (politična opredelitev za Osvobodilno fronto in narodnoosvobodilni boj ali boj proti okupatorju mimo njiu). Pri tistih, ki so se odločili zanju, pa so obstajala bolj ali manj očitna trenja ob vprašanju razmejitve med avtonomno pojmovano in družbotvorno umetnostjo ("Beseda je danes pomembna toliko, kolikor pomaga osvobodilni puški."). Ta navzkrižja niso obstajala le načelno, ampak so se še posebej operacionalizirala v zavesti o vertikalni diferenciaciji literarne kulture, o čemer pričajo dokumenti ob pripravi velikega narodnega tekmovanja ob tretji obletnici OF in prizadevanja za prosvetljevanje v okviru kulturnoprosvetnega dela sploh ter ob vprašanju razmerja med literaturo in publicistiko. J. Javoršek se je posmehoval težnji, da "bodi lirika plakat za hiše in ograje", M. Bor pa je hodil po Ljubljani z mislijo, da bi svoje pesmi pisal na plakate in jih lepil ob cestah. Simptom tega je tudi priznanje: Govoriti sem hotel o liriki, govoril pa sem o politiki. - Na tujem so bile te dileme v glavnem irelevantne, kakršna koli organizacija literarne kulture je slonela veliko bolj na vzorih iz preteklosti kakor doma, kjer je obstajala tudi tendenca, da je treba z njimi popolnoma pretrgati.

Predmetni kontekst dokazuje, da je bilo slovensko narodnoosvobodilno pesništvo 1941-1945 neločljivo povezano z vsakdanjim življenjem, zato ga je pri obravnavi nemogoče odtrgati od dogajanja, ki je to ustvarjalnost spočenjalo in spremljalo. Prvenstveno je obstajal interes skupine, zato je tudi pesem našla svoj smisel in moralno vrednost v skupnih bojih in ciljih. Tako so avtorji vse druge motivacije prilagajali njim, saj so imeli za svojo prvo nalogo služiti odporniškemu gibanju. Čim bolj neposreden je bil stik omenjenega pesništva z zunajliterarno resničnostjo, tem aktivnejša je bila videti njegova vloga. Dokumentarnost je postala ena njegovih pomembnih sestavin. V tujini ni bilo nikakršnih /na/vodil, kako kazati svoja domoljubna in revolucionarna stališča. Okoliščine same so prepovedovale celo vrsto bojevitih motivov, ki so bili doma smiselni, v človeka nevrednem okolju pa bi delovali naravnost smešno.

Na splošno je bila ta veja slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva bolj osebno motivirana kot tista doma. Taboriščna poezija je bila ena od oblik samoobrambe avtorjev pred obkrožujočo jih brutalnostjo in sredstvo v prizadevanju za psihično stabilnost. A tudi v "gozdovih" so kljub njim nenaklonjenemu ozračju nastajale subjektivno poantirane pesmi, vendar jih avtorji praviloma niso dajali v

javnost, saj so vedeli, da so preintimne, da bi mogle služiti zunanjim potrebam, in so o njih raje molčali. Zato ni naključje, da so pri zbiranju gradiva prinašali pesmi te vrste iz predalov, medtem ko so "aktivistične" večidel shranjene v javnih arhivih.

Med narodnoosvobodilnim bojem ne bi prišlo do takšne in tolikšne produkcije v vezani besedi, če bi avtorji ne poznali kroga, za katerega so ustvarjali, in ne bili bolj ali manj priča relativno takojšnji recepciji svojega izdelka. Skratka, pred očmi so imeli realnega bralca. Zmanjšanje možnosti za tehnično literarno komunikacijo ni privedlo do nadvlade komunikacijskega mehanizma neposredne kontaktne komunikacije, ampak do prepletanja in sožitja njunih elementov. Neposredni stiki med avtorji in sprejemalci so obstajali po zaslugi pripravljenih, a tudi neformalnih srečev/anj. Ob tem so bili navzoči tudi nagibi za individualno podprto pesništvo, prav s sklicevanjem na sprejemalca. Toliko torej o družbenem, literarnem, predmetnem in psihološkem kontekstu slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941-1945 in instituciji sprejemalca v zvezi z njim.

Predstavitev njegovega vrstnega sistema sledi tezi, da literarne vrste ne živijo neodvisno ena od druge, ampak vzpostavljajo dinamičen sistem, ob določitvi posamezne vrste pa je kazalo smiselno upoštevati troje skupin glede na vrstno dominantno: dramatsko, epsko, lirsko. Za posamezno literarno vrsto pa so poleg nje upoštevani še: sporočilo, stilistične konstrukcije, izjavni subjekt, kompozicija, obnašanje izjavnega subjekta, ki ima v besedilu organizatorsko vlogo, ter funkcija, ki testira besedilo glede na "sedež v življenju".

1. Vrste lirskega nagovora:

Budnica ima nalogo krepiti voljo za totalno fizično in duhovno angažiranost sprejemalca v narodnoosvobodilnem boju, in to z določenimi in jasno izraženimi cilji, ki imajo svoje zaledje v naravnem pravu, patriotskih čustvih, razredni zavesti in moralno-etičnih normah. Pri izražanju obstaja očitna polarizacija med negativiteto in pozitiviteto, tu ni prostora za nianse. Ključni glagol je za/klicati. Pogosto že naslov izraža jedro sporočila. Spremeniti obstoječe je očiten, izrecen ideal upovedenega izjavnega subjekta. Ta se obrača zdaj na posameznika, kar deluje bolj slovesno in odgovorno glede na prisvojene socialne vloge le-tega. Ta besedila so tesno navezana na kontekst, predvidena za takojšnjo uporabo.

Satiri so pripisovali pomembno didaktično vlogo v psihološki vojni. Ta literarna vrsta je v okviru slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva najzvestejša priča, da je šlo v drugi svetovni vojni za nasprotja svetovnih razsežnosti. Sarkazem do nemških voditeljev je ostrejši kot do italijanskih, sicer pa je kritika do tujih okupatorjev bolj abstraktna in splošna, ob domačih nasprotnikih pa se nanaša pogosto na konkretna zgrešena in kočljiva dejanja, zato je satira nanje imensko zaznamovana in krajevno določljiva. Ta satira se ne sramuje vulgarnega, tudi obscesnega izrazja, "nižji slog" je namenjen negativnemu odnosu do objekta napada. Besedila so grajena na časovni napetosti med negativiteto retrospektive in predvideno pozitiviteto prihodnosti. Kadar je objekt kritike tuj sovražnik, ga izjavni subjekt napada naravnost; gre za nagovor v drugi osebi ednine, kadar pa doživi tak položaj domačin, se avtor od njega distancira s pripovedjo v tretji ali prvi osebi. To bi kazalo na določeno nelagodnost ali notranjo stisko izjavnega subjekta, ki jo nemara občuti zaradi narodnih razprtij in nesloge.

Himna je od žanrskih variant "pozivno-emocionalnih literarnih form" doživljala največ organizirane pozornosti. Obvezna sestavina vsake himne je poimenovanje enote, kateri himna pripada. Če tega ni, pomeni, da je pesem na razpolago (za petje!) vsem enotam. Jezikovna sredstva so redko stilno zaznamovana. Pesem,

zastava, korak/anje/ so trije ključni leksemi himen. Od himen bojnih enot se druge ločijo po tem, da zemljepisno dinamičnost zamenja časovna napetost med preteklostjo in prihodnostjo, motiv boja pa je zamenjan z motivom dela. Razločevanje med himno in **odo** je bolj genetsko in funkcionalno kot strukturalno. Himna izpolnjuje funkcijo identifikacije in kohezije, oda pa panegirično razmerje do objekta nagovora. Vanjo se prikrade tudi določena lirizacija.

Posmrtnica je posebna vrsta elegije, ki se motivacijsko in tematsko navezuje na smrt. Mogli bi govoriti o šegi postavljanja spomenikov v vezani besedi in o upesnenih nekrologih. V njih ima pomembno funkcijo akrostih, saj je iz njega izvedeti informacijo, ki presega naslov. Čisto fiziološki opis prelivanja krvi skuša uiti naturalističnemu oblikovanju z različnimi variantami metafore o rdečem cvet/j/u. Motivika se tu nanaša veliko bolj na človekov intimni svet čustev in občutij, ki prevevajo izjavni subjekt; ta se spominja svojih srečanj s pokojnikom - od tod retrospektiva, vendar je časovna kategorija zožena na individualno obzorje in ne zajema problematike širše skupnosti. S posmrtnico prihaja v pričujočo obravnavo tudi okolje zunaj aktivnega partizanskega boja: izgnanstvo, taborišča... Ne le po zunanjih lastnostih, kot sta npr. razmerje med izjavnim subjektom in predmetom ubeseditve, tudi po svojem notranjem delovanju je posmrtnico šteti za najreprezentativnejšo vrsto, ki predstavlja dramsko v lirskem. Že samo oblika pogovora s posthumnim subjektom, še bolj pa poante, ki pietetno osmišljajo njegovo žrtev za zastavljene cilje - ti so z motivom svobode pogosto tudi eksplicirani, ali motivi maščevanja, ki podžigajo v nadaljnji boj zanje, vsebujejo nekaj katarzičnega. V tej luči je posmrtnica tudi sredstvo za "očiščevanje" živih, da jih pre/pogoste smrti niso napravile malodušne ali celo strle. Tudi v tem je nemara iskati odgovor za pogostnost tega tipa elegije v slovenskem narodnoosvobodilnem pesništvu. Varianta posmrtnice je **nagrobica**, ki bolj nedoločno upoveduje motiv padlih.

Pismo sodi v zasebno sfero izjavnega subjekta. Njegovi naslovljenci so praviloma resnični in ne fiktivni. Že po naslovu sodeč je temeljno vprašanje te literarne vrste komunikacija. Tematizirajo jo pošiljatelj, naslovljenec, sporočilo in točke njegovega sprejema ali oddaje. Na ozadju upovedenih motivov kot členov komunikacije je vedno vsaj slutiti protest proti nasilnemu razbijanju temeljnih človekovih celic: ljubeče se dvojice, družine, vaške skupnosti. Osrednje gibalo te imaginarne korespondence je vprašanje fizične eksistence. Tu se prvič pojavi subjektivna razsežnost trpljenja, ki je osmišljeno z že kar standardnim motivom svobode. Motivom zunanjih okoliščin se pridružujejo bolj diferencirani razpoloženski motivi, ki pričajo o individualnosti in delni intimističnosti besedil te literarne vrste. A kot da bi bili avtorji v zadregi zaradi te "slabosti". Že izbira oblike pisma jih je mogla ščititi pred očitki prevelikega vdora zasebnosti v njihovo pisanje, a ko so jo že izbrali, kot da bi jih postalo sram resnice o samih sebi. Zato ostaja včasih komunikacijska vloga pisma na pol poti. Poleg neznanih in priložnostnih avtorjev so se k obliki pisma zatekali tudi že uveljavljeni ali potencialni pesniki: M. Bor, J. Javoršek, M. Klinar, K. D. Kajuh, I. Minatti, T. Seliškar, C. Vipotnik.

2. Vrste lirskega imenovanja:

Kronika ni stalen literarni pojav, ampak si te lastnosti pridobi le občasno. V slovenskem narodnoosvobodilnem pesništvu obstajajo tri variante kronike.

a) **Klasična**, toliko mimetična, da lahko zgodovinarju pogojno služi za vir podatkov. Tematizira retrospektivo v daljnjo ali bližnjo preteklost. Blizu je folklorni epiki.

b) **Péta, kupletna, glasbena kronika** se praviloma poje po kaki znani melodiji, besedilo pa se vedno znova aktualizira času, prostoru in občinstvu primerno. Označuje jo torej dnevničarstvo, podano v razvedrilni obliki.

c) **Epigramska kronika** meri na prepoznane sprejemalce, tako da je v nasprotju s prejšnjo namenjena zabavi zaprtega kroga. Posebno rada žigosa "kulturnike", "kuhinjo", člane raznih tečajev. Vsak ali del navzočih je deležen šaljive karakteristike. Vprašanje, od kod ime kronika za besedila, v katerih je časovna razsežnost popolnoma odstranjena, je iskati v sestavini komičnega, ki je skupna tako kupletni kot epigramski kroniki. Tako se je semantično polje kronike razširilo kot ime za nekaj kratkočasnega, zabavnega. Začela je dobivati tudi pomen preprosto pesmi kot take.

Reportažnica je, kot že ime pove, verzificirana reportaža. Kljub temu da je po tej plati dokumentarna vrsta slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva, gre računati z "določenimi pravili" v mehanizmu deformacije resničnega s pretiravanjem kakovostnih in količinskih razsežnosti dogodkov. Posebno priljubljena reportažnična snov so minerske akcije, saj omogočajo izjemno dinamičnost zunanjega dogajanja in akcijsko napetost. Tako kot za kroniko je tudi za reportažnico nepisano pravilo, da konkretizira čas in prostor dogajanja, nemalokrat tudi osebe v njem, kar reportažnico bolj potiska iz literature kakor vanjo. Njen izraz je pretežno instrumentalen z bogatim vojaškim besediščem. Sestavine eksemplskosti so v premem sorazmerju med moralno upravičenostjo odpora proti okupatorju in njegovimi ugodnimi vojaškimi rezultati.

Vložnico je v sistemu tega pesništva jemati predvsem za prikrito obliko zgleđa/eksempla; na to kažejo ne le vloge, ki so jih avtorji sprejemali za izjavne subjekte svojih besedil, ampak tudi položaji, v katere so jih postavljali. Do veljave prihaja avtorska poetika, in že ime pove, da je za tokratno literarno vrsto karakterističen solističen nastop izjavnega subjekta, vendar bolj v njegovi fizični pojavnosti kot v obliki psihične izpovedi; čeprav je pomemben motiv čutil, predvsem oči kot prevodnikov notranjega življenja vložničnih oseb. Osebe so predstavljene biološko (spol, starost), po svoji zunanosti (telesni videz, fizična kondicija), nazorsko (razmerje do okupatorja); njihova oprema je minimalna, tako da deluje kot ikonografski atribut, ki naj simbolizira vlogo njegovega nosilca.

Slika nasproti dosedanjim trem vrstam v okviru epskega v lirskem deluje statično, saj ne registrira sunkovitih sprememb, ki bi jo razgibale. Z njo prehaja druga skupina besedil slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva v bolj osebno sfero človekovega čustvovanja in ravnanja. Ni poglobljena konfrontacija med okupatorjem in odporniškimi silami, temveč imamo pred očmi upornike proti okupatorju, ko so sami s sabo ali v stiku z ljudmi v zaledju vojnega dogajanja. Motivika se seli iz gozdov v kultivirano krajino in pred nami so ljudje po človeških merah, tudi s svojimi tegobami, brez gesel, ki jih zahteva propagandni aparat. Ob sliki sprejemalec ni priča neposrednega spopada med antagonisti, ampak najde le njihove nasledke. Motivi pogorišč so med najpretpresiljivejšimi. Izjavni subjekt je tu zelo raznoter tako po obliki svojega pojavljanja kot po razmerju do objekta opisovanja. Tudi to dokazuje vedno večji prodor avtorske poetike v to literarno vrsto. Od stilemov so najbolj zastopane pomanjševalnice. Sprejemalec je vključen v besedilo v obliki velelnika "glej". Vložnica in slika sta genetsko in strukturno predhodnici balade.

Balada. Z njo doživlja slovensko narodnoosvobodilno pesništvo 1941-1945 svoj vrh. Pomembna lastnost te balade je, da snovno ni omejena le na katero od okolij odporniškega gibanja, ampak je sposobna uresničiti zakonitosti svoje vrste v snovi, ki upoveduje tako aktivno (partizanstvo in z njim povezano zaledje) kot pasivne

oblike odpora (v ječi, begunstvo, izgnanstvo, interniranost, prisilna mobiliziranost). To svojo univerzalnost balada dosega zato, ker se pri svojem kardinalnem motivu - nenadna in nepredvidena smrt - ne omejuje na njeno interpretacijo kot le vrhunca človekovega junaštva, ampak kot na zadnjo resnico, ki z vso pezo jemlje nase pozitivna in negativna dejstva njegovega življenja. Krvave žrtve balade iz sistema slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva so dosledno moški, medtem ko mora ženska sprejeti nase njihove nasledke kot delež svojega skrušenega življenja. Klasično je razmerje: mrtev sin - trpeča mati; sicer je število oseb v njej skrčeno na minimum. Pomembna je epitetoneza barv: rdeča, bela, črna, in korenini v folklori poetiki. Najbolj mučen in pekoč je motiv izdaje.

3. Vrste lirskega govora:

Domovina. Kriterij zanjo je biološko počelo, ki ga signalizirajo leksikalizirane metafore: očetnjava, bratje, mati, domovina. Drug kriterij je jezik, materinščina, sledi teritorialno upravni kriterij in končno politično-zgodovinska komponenta slovenske narodne zavesti. Motivi preteklosti v slovenski vojni domovinski pesmi - resnici na ljubo - niso ne slavni ne romantični, ampak bridki, a blažijo jih motivi lepote. Tudi tu je motiv krvi razpoznavno znamenje, da gre za vojno domovinsko pesem. Presenečenje zbuja dejstvo, da v njej ni polarizacije med domovino in tujstvom, kot da je omemba tuje narodnosti nekakšen tabu. Prav tako ni standardne polarizacije okupator - partizan, ampak je konkretno nasprotje omiljeno z oddaljenostjo v preteklost: suženj - tiran.

Misel. Bistvo razmišljanja je predvsem zastavljanje vprašanj. Prav ta so nemara edini neprizivni skupni imenovalci miselne pesmi iz vrstnega sistema slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva. Predmeti, ob katerih se ustavlja izjavni subjekt, so dvojni: a) družbenoaktualni, ki se nanašajo na sprotno dogajanje;

b) taki, ki že od pamtveka vznemirjajo duhove, dokončnih odgovorov nanja pa ni mogoče dobiti, dokler izjavni subjekt priznava, da vse preraja čas. Glede na okoliščine ima motiv časa tu izjemno težo, od njega so odvisna vsa nadaljna stališča do poglavitnih človekovih vprašanj. Prav ob tem motivu so stili najbolj umetniško intenzivni. Višjo stopnjo miselnega procesa tematizira spoznanje. Posebnost miselne pesmi v tukajšnjem okviru so že preverjena spoznanja v obliki rekov, sentenc, pregovorov bibličnega izvira ali evropske humanistične in revolucionarne dediščine. Načelo vzorovanja tu ni toliko nazorno parabolično in refleksivno abstraktno, marveč v skladu z literarno vrsto. Kljub umovanju in skepsi je svoboda tisti konkretni cilj, o katerem ne more biti dvoma in omahovanja. Izbran izraz priča o osamosvajanju avtorjev v osebno poetiko.

Narava. Ta razdelek popravlja dosedanje stališče, da je slovensko narodnoosvobodilno pesništvo revno z motiviko narave. Somernost med človekovimi razpoloženji in dogajanjem v naravi je tu bistvena kompozicijska sestavina. Druga možnost ubeseditve upošteva načelo antitetičnosti, bodisi v naravi sami ali med dogajanjem v naravi in človekovim odnosom do njega. Ta je odločilen pri tukajšnjem določanju lirskosti. Osebo razsežnost tukajšnje vrste pesmi testirajo glagoli čutenja, obrnjeni navzven ali navznoter. Pomembna je semantika vonja. Eno najpomembnejših stilnih sredstev je personifikacija. Vrstna poetika se izgublja in vedno večjo težo dobiva osebna poetika.

Ljubezen. Ustrezna motivika je sicer že vrstnotvoren element vojne ljubezenske pesmi, a njegova ubeseditve že krepko uveljavlja individualne poetike, četudi je v ozadju prepoznati oporo starejših obdobij ali njihov vpliv. Standardno je, da so solze in jok vedno povezani z motivom dekleta. Relativna stalnica teh pesmi je motiv zvestobe in na drugi strani strahu ob stalno preteči nevarnosti ne toliko za

izgubo naklonjenosti ljubljenega bitja, kot za fizično, nepreklicno ločitev. A ljubezen do njega ne izključuje odgovornosti do domovine. Pri ubeseditvi ljubezenskih scen so avtorjem prišle prav reminiscence na istovrstne folklorne motive. Njihov nasledek je intimnost, ki jo dopušča izraziti slovenska dvojina. Njeno srhljivo nasprotje je reificirana ljubezen: predmet partizanove ljubezni postane puška - ljubica.

Osebna izpoved ima večinoma elegično noto. V njej se srečujejo avtorji, ki so si na zunaj popolnoma različni. Morda je prav to najelementarnejša vrstna lastnost osebnoizpovedne in razpoloženske pesmi. Njeno globinsko jedro vsebuje motiv spomina, drugače pa so motivno izredno pisane in ravnanje izjavnega skubjekta v njenih besedilih je nenavadno razpršeno. To dokazuje, da je na delu predvsem osebna poetika, kar dokazuje tudi dejstvo, da so avtorji morali pesmi popravljati, če so se želeli z njimi predstaviti javnosti.

Sklepna teza razprave je, da najodličnejši del slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941-1945 res pripada literaturi, a da vsega drugega nikakor ni mogoče jemati za slovstveno folkloro, kakor se je to rado dogajalo doslej - v premalo reflektiranem pisanju o njem. Slovstveni folklori pripada po številu le majhen, obroben del analiziranega gradiva, res pa je, da je imelo širši odmevni prostor. Daleč največ besedil omenjenega pesništva pa se v vertikalni klasifikaciji uvršča med slovstveno folkloro in literaturo, torej v **literarčenje**. Naloga je v okviru danih možnosti upoštevala tudi primerjalni vidik s podobnim pojavom pri drugih slovenskih narodih (pesništvo odpora pri Čehih, Hrvatih, Makedoncih, Poljaki, Rusih, Slovaki in Srbih) in vsebuje čez 4000 opomb.

*Iztok Durjava*BLIŠČ IN BEDA VELIKEGA ČASA¹: LIKOVNA UMETNOST
NA SLOVENSKEM IN DRUGA SVETOVNA VOJNA

(osnutek za študijo)

“Ruska umetnost v l. 1906. Nemiri ali kakor Rusi pravijo ‘zloba dnja’ lanskega leta so imeli velik vpliv tudi na ruske umetniške proizvode. Vsi lanski ruski umotvori napravljajo na opazovavca vtis nekake pobitosti in raztresenosti. Bilo je nekoliko umetniških razstav, a v nobeni ni bilo zapaziti kaj odličnega, imenitnega. V lanskih nemirnih časih umetnik ni mogel mirno delati. Ulica s svojimi presenetljivimi novicami, ki jih je prinašal brzojav dan na dan, je umetnike motila. Umetniki so pa tudi skrbeli, da ustrežejo okusu ruskega občinstva. Slikali so slike, ki predstavljajo krvavo in burno realnost, umetniške vrednosti te politične slike nimajo. Vrhtega so delali naglo in brez globokega premišljevanja. Nekateri ruski veliki umetniki niso razstavili na lanskih umetniških razstavah ničesar kakor n.pr. Polênov in Surikov ali pa so na razstave poslali malovredne stvari, kakor Répin. Znabiti, da bo bilanca za letošnje leto izpadla boljše”.²

Strah pred revolucijo in občutek tesnobe zaradi krvavih dogodkov, ki so jo spremljali, sta ohromila poročevalčevo zmožnost objektivne presoje likovnega dogajanja v ruski umetnosti v letu 1906. Svoje je opravila tudi oddaljenost in tako je pred nami svojevrsten ideološki konstrukt. Značilno je tudi, da se pojavlja vselej, kadar imamo opraviti z zgodovinskimi dogodki ali dogajanjem, ki jih zaznamuje skrajna ideološka polarizacija. Odgovor na postavljene trditve z drugega konca bi bil seveda diametralno nasproten.

Ideološka polarizacija skrajnih razsežnosti zaznamuje tudi dogajanje na Slovenskem v letih 1941-1945; v mislih imamo predvsem danes vedno bolj aktualno sintagmo o boju med komunizmom in antikomunizmom.

Potemtakem je lahko izjava o likovnem dogajanju v Rusiji v revolucionarnem letu 1906 izhodišče za naše razmišljanje o likovni umetnosti in likovnem življenju na Slovenskem v času druge svetovne vojne.

Pri tem seveda ne gre za istovetnost dogajanja, ampak podobnost miselnih vzorcev, ki so botrovali omenjenemu ideološkemu konstrukt. Nastal bi lahko tudi na Slovenskem, tako v vojnem času kot tudi danes, a seveda z drugačnimi podatki in drugačno vsebino. Tako v vojnem času kot tudi danes bi lahko nastal tudi diametralno nasproten odgovor nanj.

Bistvo ideoloških sodb sta popačena podoba dejanskega dogajanja in zamolčanje dejstev, ki ne sodijo v njihov kontekst. Zato bomo poskušali s pomočjo citata o ruski umetnosti v letu 1906 in z vednostjo o njegovi ideološki naravi spregovoriti o dejstvih, ki jih lahko ideološki diskurz spretno prikriva in zamolči. Tokrat bomo govorili o likovnem dogajanju na Slovenskem med drugo svetovno vojno skozi prizmo trditev v sestavku o ruski umetnosti v letu 1906.

A. “Nemiri ali kakor Rusi pravijo ‘zloba dnja’ so imeli velik vpliv tudi na ruske umetniške proizvode.”

Tudi pri nas so imeli “zloba dnja” ali kar “goda” velik vpliv na slovenske umetniške izdelke, vendar je v zvezi s tem treba razločevati med posameznimi likovnimi praksami. V vojnem času jih je bilo kar nekaj: partizanska likovna umetnost, ki ji lahko dodamo še likovno ustvarjanje v zaporih, v ilegali, taboriščih

France Mihelič: Revolucija, 1944-1945, črna kreda

in izgnanstvu; likovna umetnost propagandnega značaja s protikomunističnim ideološkim izhodiščem in ozadjem vojaške prakse, usmerjene proti narodnoosvobodilnemu boju; likovna umetnost, ki je pomenila razvojno-tipološko kontinuiteto likovne prakse predvojnega časa. Vojni čas je v tej likovni praksi pustil dokaj skromne sledove. Na likovni sceni vojnega časa nastopajo še partizanska propagandna likovna umetnost, ob njej pa okupatorska vizualna propaganda, ki je svojo ideologijo vsiljevala prek plakatov, ilustracij, fotografij in filmov. Vendar nas ta produkcija tokrat ne bo posebej zanimala.

B. "Vsi lanski ruski umotvori napravljajo na opazovalca vtis nekake pobitosti in raztresenosti."

Zelo očitno je, da "pobitosti in raztresenosti" ni moč čutiti v partizanski likovni ustvarjalnosti. Prej bi lahko govorili o njeni odločnosti in bojevitosti, ki pa je hkrati tudi značilnost njene ideološke nasprotnice, likovne ustvarjalnosti v službi slovenskega kvizlinštva. Morda bi lahko uporabili omenjena izraza, če imamo v mislih odnos do vojnega dogajanja, za označevanje tako imenovane nevtralne likovne ustvarjalnosti.³ A očitno tudi tu ni bilo vse tako črno in pesimistično. Vsaj tako je menil kritik S. Mikuž, ki je ob razstavi M. Gasparija, S. Dremlja in F. Smerduja zapisal: "Pogled na našo razstavo nam pove, da se razstavljalci z vso resnostjo zavedajo svojega poslanstva, da pa motrijo svet in njegovo dogajanje v optimistični luči. Nič ni tu široke kričave geste, ki jo tako zelo ljubi naš čas, nič obupa, v kakršnega ljudje v negotovosti dobe tako radi zapadejo in prav tako ne najdemo hlastanja za modnimi novostmi..."⁴

Ko je kritik Josip Regali približno 20 let pred S. Mikužem ocenjeval nevtralnno likovno ustvarjanje v času prve svetovne vojne, je bil do nje neprimerno bolj kritičen. Tako vsaj razumemo njegovo ugotovitev: "Notranje poglobitve bi želel slovenski umetnosti. Slovensko ljudstvo je prestalo svojo Kalvarijo, bridkosti polno, kakor mogoče le še narod poljski. Kaj vse si mi pravil, prijatelj Sternen, o gori Sv. Gabriela, o Golgoti našega ljudstva. In mi zremo cvetlična tihožitja, naš čopič slika idilice. Poglobitev bi bila potrebna v slovensko ljudstvo, predvsem pa poglobitev v edino odrešilno človečanstvo."⁵

C. "Bilo je nekoliko umetniških razstav, a v nobeni ni bilo zapaziti kaj odličnega, imenitnega."

Tudi na Slovenskem je bilo v vojnem času "nekoliko" umetniških razstav. Na mnogih so lahko obiskovalci videli kar precej "imenitnih" del. To še posebej velja za razstave v okupirani Ljubljani, kjer so se lahko zainteresirani srečali z deli impresionistov, M. Jame, R. Jakopiča, M. Sternena, pa tudi mlajših ustvarjalcev, modernistov, kot so bili F. Mihelič, M. Sedej, S. Kregar, Z. Mušič in drugi. Likovne razstave so bile tudi v partizanih, taboriščih in izgnanstvu. In tudi na njih je bilo moč videti marsikaj "imenitnega", kot na primer Jakčeve izvrstne partizanske portrete, Miheličeve pretresljive vizije vojne kataklizme in še marsikaj drugega, ne nazadnje izjemno kvalitetna grafična dela. O razstavah kvizlinške vizualne propagande vemo bolj malo. Prav gotovo pa je neki način soočanja z likovnimi deli tudi njihova prisotnost na javnih mestih, kar velja še posebej za plakate. O enem izmed plakatov, ki ga je izdelal poročnik J. Beránek, je 22. aprila 1945 poročal dnevnik Jutro: "V poslednjih dneh se je pojavil na ljubljanskih ulicah učinkovit barvan plakat, ki vzbuja splošno pozornost. Lepak predstavlja izklesano obličje slovenskega domobranca, ki s prodornim pogledom in svareče dvignjenim kazalcem spremlja vsakega mimoidočega ter ga opozarja: 'Tudi ti si odgovoren za usodo slovenskega naroda. Kdor ne sodeluje v protikomunistični borbi, izdaja svoj narod!'"⁶

Č. "V lanskim nemirnih časih umetnik ni mogel mirno delati."

Jože Beránek: Ilustracija iz revije Slovensko domobranstvo, 26. X. 1944

Vprašanje o ustvarjalnih možnostih v vojnem času je zelo kompleksno. Nekateri umetniki so lahko tudi med vojno mirno ustvarjali, če se z vsebino svojih del niso zapletali v vojaški in ideološki spopad. Mnoge likovne umetnike so onemogočili, saj so jim lahko odvzeli ne le svobodo, ampak celo življenje. Nekateri so ustvarjali v izjemno težkih razmerah koncentracijskih taborišč ali zaporov. Tisti likovniki, ki so se odločili, da s svojimi deli podpro "protikomunistični boj", z ustvarjalnimi možnostmi v glavnem niso imeli težav. Možnosti za ustvarjanje v partizanih so bile v veliki meri odvisne od uspehov narodnoosvobodilnega boja. Te so se zelo spreminjale od primera do primera: nekateri so nekaj časa "mirno" ustvarjali, nato pa so ta mir prostovoljno zamenjali za dosti težje razmere partizanstva.

D. "Ulica s svojimi presenetljivimi novicami, ki jih je prinašal brzojav dan na dan, je umetnike motila."

Ker je revolucija po mnenju Fr. Št. obsodbe vreden dogodek, morajo biti takšni tudi njeni učinki, med drugim tudi na umetnost. In če prenesemo to ugotovitev v slovenske razmere vojnega časa, potem lahko ugotovimo, da so vojna in njene strahote umetnika "motive" kot človeka, bile pa so hkrati tudi spodbuda za njegovo ustvarjanje, na tej ali oni strani. Prav to dokazuje bogata bera ne le naše likovne umetnosti vojnega časa, ampak tudi umetnosti odpora v svetovnem merilu. O tem, kako je krvava stvarnost konkretno odsevala v misli in delu posameznega umetnika, pa je vredno prisluhniti izjavi slikarja krajinarja M. Šušteršiča, predanega domobranski ideji: "Tako je bilo, vse to je bilo. - Te stvari sem naslikal, odnosno je naslikalo moje hrepenenje - hrepenenje po lepoti, po miru koder je cvetela moja pomlad, moja ljubezen - zdaj tega ni več. Razrušena cerkev, požgane domačije. - In vse to za Osvobojenje. Mrlič pod razstreljenim mostom, v cestnem jarku, negiben in tog kakor prelomljeni brzojavni drog. - To so motivi Osvobojenja. V ospredju požgana hiša in drevesa, uničenje, smrt, a v ozadju že klije, cvete novo življenje, mlade, rdeče in zlate zarje."⁷

E. "Umetniki so pa tudi skrbeli, da ustrežejo okusu ruskega občinstva."

Tudi slovenski likovni umetniki so si v vojnem času prizadevali, da bi "ustregli" okusu svojega občinstva. Seveda pa je bila javnost glede na sile, zapletene v spopad, močno ideološko diferencirana. Tako so obiskovalci navdušeno komentirali linoreze partizanskega slikarja D. Klemenčiča, ki so obsojali belogardistično izdajstvo in ki jih je pokazal na razstavi primorskega tiska v Ajdovščini pozimi 1944. Ista javnost pa bi verjetno z dosti manj navdušenja, za to bi lahko uporabili celo kakšen neprijeten izraz, sprejela na primer protižidovske in protikomunistične plakate ali ilustracije slikarja J. Beráneka. Svoje posebno občinstvo so imeli tudi umetniki, ki so razstavljali v okupiranih mestih. Pogosto so se jim pridružili tudi predstavniki okupatorskih oblasti. In če verjamemo časopisnemu zapisu o obisku Vrhničanov na Sternenu razstavi leta 1944 in proglasitvi našega velikega impresionista za častnega meščana Vrhnike, so bili prav predstavniki okupatorskih oblasti, tokrat nemških, zelo cenjeni gostje: "Kako tesna je povezanost slovenskih oblasti in vsega prebivalstva z nemškimi predstavniki, nam bo dokazal prihod zastopnikov nemške vojske, ki so se z veseljem pridružili predstavništvu vrhniške občine k počastitvi velikega slovenskega umetnika Sternena."⁸

F. "Slikali so slike, ki predstavljajo krvavo in burno realnost, umetniške vrednosti te politične slike nimajo."

Dejstvo je, da so likovni umetniki, ki so pripadali ideološko nasprotnima in izključujočima si stranema "slikali" krvavo in burno realnost in se v zvezi s tem medsebojno obtoževali. Kot bomo videli, se tej krvavi realnosti ni mogla povsem izogniti niti tako imenovana nevtralna likovna ustvarjalnost.

Seveda pa je odgovor na vprašanje o "vrednosti političnih slik" bistven za vrednotenje likovne ustvarjalnosti vojnega časa.

Vprašanje politizacije umetnosti, tudi likovne, ki ga je odprla francoska revolucija, je bilo vselej predmet ostrih ideoloških kontroverz, ki so dosegle svoj vrh v 20. stoletju.

To vprašanje ima svojo zgodovino tudi v slovenskem prostoru. V likovni umetnosti ga je verjetno prvi postavil tedanji vodilni slovenski umetnostni zgodovinar Izidor Cankar.

Cankar si je leta 1916 na Dunaju ogledal razstavo vojnih slik cesarsko - kraljevega vojnega poročevalskega stanu in razočaran nad tistim, kar je videl, med drugim zapisal: "To je čas mnogoterega spoznanja, najbolj jasno pa je dvoje: že stara, pa še vedno koristna resnica, da je umetnost na krivih potih, če gre v službo političnih ali nacionalističnih ali kakršnihkoli časovnih razmer, ker je nje najvišja naloga in slava, ustvarjati nadčasovne in splošnočloveške vrednote."⁹ Cankar je slikam vojnih slikarjev še posebej zameril, da: "Niso pacifistične, kar so v svojih zadnjih motivih le velika umetniška dela, in niso bojevite."¹⁰

Cankar se je seveda dobro zavedal, da takšna dela sploh ne bi bila dobrodošla na razstavi, saj niso bila v skladu z militaristično ideologijo organizatorja.

G. "Vrhtega so delali naglo in brez globokega premišljevanja."

Takšne naj bi bile torej težave ruskih likovnih umetnikov. S kakšnimi pa so se ubadali njihovi slovenski kolegi v revolucijskem in vojnem času 1941 - 1945? Seveda velja, da so morali tako partizanski kot tudi domobranski likovni umetniki delati naglo predvsem, kadar so bili dokumentaristi in so beležili pomembne vojaške in politične dogodke ali so kot portretisti ohranjali podobe udeležencev vojnega spopada. Vendar niso slikali brez premisleka, kot lahko sodimo po besedah partizanskega slikarja F. Miheliča: "Naloga slikarja v današnji borbi je izbirati dokumentarichen material, beležiti kot kronist scene in dogodke, ki so enkratni in bodo tudi dragocen material našim znancem. Iz tega gradiva in njihovih globokih doživetij in doživljajev bodo mogoče nastala poznejša velika dela."¹¹

F. Mihelič je svoj premislek o vlogi likovne umetnosti in njene dokumentarne funkcije med vojno vizualiziral v znameniti risbi Kronist, ki je po vojni doživela nadaljnjo likovno obdelavo.

V vojnem času delo likovnega kronista nikakor ni bilo nedolžno početje. Prislunhiti je treba časopisni obtožbi Pirnatovega dokumentarističnega dela na procesu proti belo- in plavogardistom v Kočevju proti koncu leta 1943: "Niko Pirnat, znani ljubljanski risar in degeneriranec, ki je bil kot član komunistične publike navzoč pri procesu, si je dovolil nezaslišano nesramnost: med razpravo in potem, ko se je sodni zbor posvetoval, je risal karikature obtožencev in jih sproti zasramoval. Vse bo imelo svoj konec, Niko Pirnat!"¹²

In očitno tudi niso niti naglo niti brez premišljevanja nastajale vizualne obsodbe partizanskega boja; dokaz so dovršena likovna dela domobranskih risarjev, še zlasti njihovega prvaka poročnika J. Beráneka.

H. "Nekateri ruski veliki umetniki niso razstavili na lanskih umetniških razstavah ničesar kakor npr. Polénov in Surikov ali pa so na razstave poslali malovredne stvari, kakor Répin. Znabiti, da bo bilanca za letošnje leto izpadla boljše".

Čeprav se nismo podrobneje ukvarjali z razstavnim in likovnim življenjem v carski Rusiji leta 1906, lahko upravičeno domnevamo, da so bili razlogi za udeležbo oziroma neudeležbo umetnikov na razstavah globlji. Naš ocenjevalec je seveda postavil ideološki kriterij, saj naj bi šlo za razstavo oziroma razstave del, ki so se dotaknila revolucionarnih dogodkov leta 1905 in 1906. Pred nami je torej

ideološko vrednotenje, ki najbrž pomeni to, da "velika ruska slikarja" V. D. Polènov (1844-1927) in V. I. Surikov (1848-1916) nista slikala revolucionarnih dogodkov, ker se z njimi nista strinjala. I. J. Rëpin (1844-1930) pa je nasprotno ustvaril kar nekaj del s prikazom krvavega dogajanja, s čimer naj bi tudi pokazal, da je solidaren s cilji revolucionarnega prevrata. Zato so njegova dela v očeh ocenjevalca "malovredna".

Kako pa je bilo pri nas v krvavih in burnih letih 1941 - 1945? No, tudi v okupirani Sloveniji se mnogi umetniki niso udeleževali uradnih razstav, vendar so bili vzroki za to zelo različni. Tako je nekatere likovne umetnike vezal kulturni molk kot oblika odpora proti okupatorju. Drugim so razstavljanje prepovedali ali jim ga onemogočili. Zopet tretji so razstavljali tako v Ljubljani kot tudi v partizanih. Z. Mušič pa je na primer med vojno razstavljal celo v Benetkah in Trstu in žel pohvalne ocene tamkajšnjih kritikov.

Na razstavah pa so bila tako "dobra" kot tudi "slaba" dela, saj so o udeležbi zlasti na uradnih predstavitvah odločali ideološki kriteriji.

Seveda pa so po mojem mnenju vsi likovniki upali, da bo "bilanca" po končani vojni boljša.

Namen naše študije je bolj celostna obravnava fenomena likovne umetnosti vojnega časa. Njen predmet sta likovna ustvarjalnost in njeno ideološko ozadje, končno tudi ideološki spopad med posameznimi likovnimi praksami.

Tokrat torej ne bomo podrobneje govorili o posameznih likovnih umetnikih in njihovih usodah, seveda kolikor to ne bo nujno potrebno, pa tudi ne o tako pomembnih poglavjih kulturnega življenja, kot so bili kulturni molk, kulturne inštitucije, kulturniške akcije itd.¹³

Beseda bo torej tekla o glavnih korpusih likovne umetnosti vojnega časa, kot je ustvarjanje, ki pomeni nadaljevanje predvojne likovne prakse, in ustvarjanje, ki so ga generirale ideje protikomunizma. Nazadnje se bomo dotaknili še partizanskega likovnega ustvarjanja in njegove propagandne sopotnice.

V arhivu likovnega oddelka Muzeja novejše zgodovine iz Ljubljane hranijo rokopisno poročilo referenta za umetnost. Domnevamo, da ga je napisal sodelavec OF iz Ljubljane in vsebuje podatke o likovnem življenju v mestu v začetku leta 1945. Poročilo je bilo poslano v Grafični atelje v Črmošnjicah, tako vsaj sklepamo glede na njegovo provenienco. V poročilu je zapisano: "Razstava olj Fr. Godca v knjigarni Žužek v prehodu nebotičnika je trajala še ves marec. 24. III. je bila v salonu Kos, v prehodu nebotičnika odprta razstava del - (olja) iz okolice Ljubljane. Razstavljalec je Miloš Šušteršič. Od ostalih večjih del bi bila omembe vredna oltarna podoba Matere Božje v cerkvi v Ligojni pri Vrhniki. Sliko ravno dokončava ak. slikar Riko Debenjak. Lik Marije je posnet po znani podobi brezjske Marije. V glavnem pa se umetniki udejstvujejo v ateljejih s portreti, tihožitji itd. (Gorše, Slapernik, Perko in drugi)."¹⁴

Poročilo, ki je nastalo skorajda ob koncu vojne, je nekakšen pars pro toto za celotno likovno življenje in ustvarjanje v okupiranih slovenskih mestih in še posebej v Ljubljani. Ta likovna praksa je, tako tematsko kot po slogovnih usmeritvah pomenila kontinuiteto slovenske likovne umetnosti iz predvojnega časa in je le sem ter tja segla v vojni in ideološki spopad. Ker je bila torej na neki način nevtralna, je uživala blagohotno podporo okupatorjev in predvsem njihovih slovenskih sodelavcev. O tej kontinuiteti se je dobro izrazil kritik F. Šijanec v zapisu ob razstavi F. Miheliča in T. Kosa: "Tako Mihelič kakor Kos varujeta etapo doslej doseženih umetniških pridobitev v zatišju objektivne presoje in zbranosti."¹⁵

V vsem času okupacije, tako italijanske kot nemške, je bilo likovno ustvarjanje bolj ali manj nemoteno, kolikor so pač dopuščale vojne razmere. Z njim se je

občinstvo lahko seznanjalo na še kar pogostih razstavah.¹⁶ Te so za okupatorje pomenile možnost, da se predstavijo kot tolerantni podporniki avtohtone kulture, njihovi slovenski sodelavci pa so si na ta način prizadevali pridobiti status edinih varuhov slovenske likovne tradicije in pospeševalcev sodobnih likovnih stremljenj.

Medvojni obiskovalec razstav si je lahko ogledal novejša, pa tudi starejša dela impresionističnega rodu, na primer R. Jakopiča, M. Sternena, M. Jame in sopotnikov, S. Santla, I. Vavpotiča, H. Smrekarja itn. Na drugi strani so zbujali največjo pozornost predvsem neodvisni s F. Miheličem, M. Sedejem, N. Omerso, Z. Mušičem, S. Kregarjem. Med vojno so bili ustvarjalno in razstavno aktivni tudi L. Perko, R. Debenjak, M. Maleš in še nekateri drugi.

V jedru slikarske problematike takratne sodobne slovenske likovne umetnosti je bila barva kot najpomembnejša sestavina podobe, v tematskem oziru pa so gojili tradicionalne zvrsti: portret, tihožitje, krajino, pa tudi alegorične prizore (S. Kregar) ali prizore intimnega družinskega življenja (M. Sedej). Med vojno je bil še posebej priljubljen motiv krajina in razstave na to temo so se kar vrstile. Med vojno so razstavljali pejsaže F. Godec, F. Klemenčič, A. Kogovšek, E. Sajovic, takrat že uveljavljeni slikarji, na tem področju slikarstva pa so bili aktivni tudi njihovi mlajši nasledniki, kot na primer M. Pliberšek, M. Šušteršič, M. Švigelj, B. Kramolc in še nekateri drugi starejši in mlajši slikarji. Pomemben del medvojnega likovnega ustvarjanja je bilo ilustriranje za vojni čas kar številnih knjižnih izdaj. Pri tem so se angažirale vse slikarske generacije in njihovi predstavniki, kot so bili I. Vavpotič, F. Podrekar, G. Birolla, S. Santel, M. Sedej, L. Ravnikar, L. Perko, M. Lebez, E. Držaj, J. Beránek, M. Tršar, B. Remec in drugi. Veliko pozitivnih kritičskih odmevov so bile deležne Tršarjeve ilustracije k pesnitvi Venec iz leta 1944 v izdaji Zimske pomoči mladega in v vojni ubitega pesnika F. Balantiča.

Tudi med vojno se je nadaljevalo življenje cerkvene umetnosti. In prav cerkvenih del je po zaslugi prizadevnih naročnikov nastalo sorazmerno veliko. Poleg R. Debenjaka, ki je bil tedaj najplodovitejši cerkveni slikar, so bili v tej likovni zvrsti aktivni še M. Šubic, L. Perko, F. Ahčin, S. Kregar, M. in T. Kralj, T. Kos. Nekateri so se ukvarjali tudi z obnovo cerkvenih del, kot na primer M. Maleš, ki je restavriral žužemberško Marijo.

Nasploh je bila glede na svoj zaščitniški status med vojno silno popularna podoba Marije, predvsem njena brezjanska varianta. Prek kopij se je širila med ljudi. V Ljubljani jih je bilo moč že od julija 1941 nabaviti v trgovini Pičman. Cerkevna tematika je bila pogosta tudi v posvetni umetnosti, na primer pri R. Jakopiču ali še izraziteje pri F. Kralju.

Sedaj smo seveda dolžni odgovor na vprašanje, kako in koliko je vojni čas obremenjeval tako imenovano nevtrarno likovno ustvarjalnost. Še prej pa moramo poudariti, da pri tem nimamo v mislih usode posameznih likovnikov, kot na primer F. Miheliča, D. in N. Vidmarja ali B. Jakca, da naštejemo le najvidnejše predstavnike, ki so zatišje ateljev zamenjali za eksistencialno negotovo partizanstvo. Niti nimamo v mislih ideološke usmerjenosti posameznih likovnih umetnikov v vojnem času, kar bo verjetno predmet kakšne bodoče študije. Zanje bo nedvomno zanimiva izjava mladega slikarja M. Šušteršiča, sicer tankočutnega in liričnega krajinarja vojnih let. Izjavo je ob predstavitvi mladega slikarja leta 1944 priobčila revija Slovensko domobranstvo: "Smatram, da je umetnost najtesneje povezana z življenjem. To trdijo tudi komunisti, kadar je govora o njihovih progresivnih umetnikih. Če pa razkrije protikomunist - umetnik svoje poglede na svet, planejo po njem, naj nikar ne meša politike z umetnostjo. Sam sem pripadal do l. 1941 najodločnejšim levičarjem, zato prav dobro poznam rdeče voditelje s Kidričem na čelu, dasi nisem bil nikoli član KPS in ateist. Ti ljudje pač ne morejo ustvariti

boljšega reda, ker so sami popolnoma pokvarjeni in propadli. Ko sem l. 1942 videl, kaj počnejo ti rdeči 'progresisti' na Dolenjskem, sem se izjavil jasno in odločno proti njim ter proti njim tudi nastopil, za kar so mi grozili s smrtjo. - Borba, ki jo bije današnje človeštvo, je prav za prav stara toliko kot človeštvo samo; gre za večni spopad človeka s človekom - živino, zato je potrebno, da tudi umetnost zavzame določeno stališče do komunizma, ki se proglašja za progresivnega."¹⁷

Vojni čas je v določeni meri zaznamoval nevtralnno likovno ustvarjanje z osrednjimi tradicionalnimi motivi, kot so krajina, tihožitje in portret. Gre seveda za problem vsebine, ki pa je v ideološko skrajno napetem ozračju zelo pomemben. Oglejmo si nekaj primerov. Leta 1941 je nastala oljna podoba F. Miheliča z naslovom Sodišče. Razumljivo je, da v času, ko je na ljubljanskem sodišču oziroma v tamkajšnjih zaporih trpelo mnogo Slovencev, takšna podoba nikakor ni mogla biti ideološko nevtralna. Lirsko razpoloženi M. Maleš, ki je s svojimi deli le redko posegal v družbene, politične in socialne probleme časa, je leta 1943 ustvaril v temperi tihožitje z naslovom Okupacija. Čeprav je zasnova dela nadrealistična, pa ne skriva povezave s krutim časom trpljenja Slovencev. O neizprososti vojnega časa govorijo figuralne študije beguncev L. Perka, ki pa so v bistvu simbolične podobe človeškega trpljenja med vojno. Enako velja za lesorez Izgnana družina M. Tršarja, objavljen v Slovenčevem koledarju za leto 1945. Nevtralnno likovno ustvarjanje je s svojimi figuralnimi študijami tudi preseglo svoj status, na primer v podobi L. Perka z naslovom Fašist in z napisom na hrbtni strani "Klavec slovenskega naroda, 1943".

Portret kot "upodobitev določene resnične osebnosti, ki model kaže kot individuum in zato v lik. umetn. neogibno vključuje njegov obraz",¹⁸ je dobil v vojnem času nujno politično razsežnost. V mislih imamo predvsem portrete političnih osebnosti. O politični vsebini teh portretov govorijo navsezadnje tudi odstranjevalni in skrunitveni postopki v zgodovini in tudi danes.

Portretne upodobitve visokih odličnikov in med njimi zlasti portreti divizijskega generala in prezidenta pokrajinske uprave Leona Rupnika zelo izstopajo po pozornosti, ki jim je bila namenjena v javnosti.

Veliko pozornost je zbudil portret, ki ga je tik pred razstavo leta 1944 naslikal impresionist M. Stern. V kulturni rubriki dnevnika Jutro je anonimni pisec posvetil sliki kar obširen komentar. V njem je najprej opredelil spremembo v slikarjevem pristopu k modelu nasploh in poudaril, da umetnika sedaj "predvsem zanima telo z vsemi refleksi duše v svojih anatomskih oblikah in fiziognomičnih posebnostih."¹⁹ in nadaljeval: "V tem pogledu je značilno tudi Sternovo najnovejše delo, portret g. prezidenta div. generala Rupnika. Visoka, sloka, elegantna figura portretiranca raste tako rekoč ven iz okvirja, se od spuščene roke, ki drži cigareto, stopnjuje glede izrazljivosti tja do zgovornih, kakor v daljavo, v prihodnost uprtih oči, doseza napetost na čelu in izzveneva kot celota v podobo energične, samozavestne osebnosti, pri čemer ustreza tudi barvni ton slike osnovnemu gledanju na bistvo portretirančeve osebnosti. Nič ni namreč pretirano, nobena barva ne kriči, toda v zmerni sivini dobiva poudarek volje in energije lepo protitežje z znanjimi tvarnimi značilnostmi visokega portretiranca."²⁰

Takratni pomembni slovenski politik je bil ovekovečen tudi v bronastem kiparskem izdelku Franceta Goršeta, v vojnem času precej popularnega umetnika, tudi po zaslugi njegove zasebne šole.²¹

O kipu priljubljenega prezidenta zvemo nekaj več iz časopisa Jutro: "S svojim delom pa je Francè Gorše tudi obogatil slovensko galerijo portretov naših kulturnih in političnih odličnikov. Med nje je uvrstil lik gospoda prezidenta Leona Rupnika,

ki se je v tako usodnih dneh odločil, da stopi na čelo slovenskemu narodu. Med ogledom odlično uspelega portreta (glava s poprsjem) je mojster Gorše pojasnil nekatere njegove značilnosti, med drugim tudi nenavadno visokega poprsja, česar navadno ne srečujemo pri tovrstnih plastikah. S tem je umetnik hotel vidno izraziti izredno visoki in odlični položaj, ki ga general Rupnik zavzema na čelu svojega ljudstva pred svetom in zgodovino."²²

Po naročilu je nastala portretna karikatura, ki jo je izdelal že pred vojno popularni ilustrator F. Podrekar. Karikature so svojemu bivšemu predstojniku ob njegovem rojstnem dnevu izročili uslužbenci magistrata in se mu tako zahvalili za prijazno županovanje. Z vsebino karikature nas izčrpno seznanja poročevalec o slovesnosti: "Na portretni karikaturi stoji div. general gospod prezident Leon Rupnik na ljubljanskem grbu pred velikim modrim orlom vojvodine Kranjske in Ljubljanske pokrajine za ozadje. Kot župan mesta Ljubljane gospod general iz obeh rok trosi same prošnje, ki so prav vse rešene z njegovo redno rešitvijo: 'Pomagati'. Zares je gospod general Leon Rupnik kot župan delil samo dobroto ljubljanskim meščanom ter tudi kot prezident Ljubljanske pokrajine še vedno deli samo dobroto vsemu prebivalstvu pokrajine s široko odprtim srcem za vse potrebe prebivalstva. Duhoviti šaljivec je pa dobrotljivemu očku mesta Ljubljane in Ljubljanske pokrajine dodal tudi dva spremljevalca, ki ju je gospod prezident odvedel s seboj z magistrata v vladno palačo, kjer mu pomagata po svojih skromnih močeh pri pravični delitvi tobaka in pri tiskanju poštnih znamk, ki jih je gospod prezident z vso svojo srčno plemenitostjo znal spremeniti v pravo socialno akcijo."²³

Vojni čas je na poseben način odseval tudi v nekaterih delih cerkvene likovne ustvarjalnosti. In dilema v zvezi z vplivom sodobnega dogajanja na likovno umetnost je izrazil prav najbolj plodovit cerkveni slikar vojnega časa R. Debenjak: "Mi živimo danes v sporu: kaj naj slikar slika? Ali izključno bežna socialna vprašanja sodobnosti, ali naj bo zvest onim neusahljivim zakonom, ki izhajajo iz večnega bistva vsega duhovnega, s poudarjanjem tiste barve in forme, ki daje življenju višjo nadčasovno in nadosebnost? Mislim, da mora tudi sodobna umetnost služiti večno socialnemu, večno ljudskemu in večno človeškemu sploh. Tehnično pa mora upoštevati vse, kar je bilo pred njim, in zopet računati s tem, kar utegne biti za njim. V tem je poslanstvo tudi sodobnega slikarstva."²⁴

Med Debenjakovimi likovnimi izdelki bi bilo treba v zvezi z našo temo omeniti predvsem sliko Marije, ki je bila naslikana za župno cerkev v Ligojni pri Vrhniki. Slikar je imel za to delo predlogo v znani brezjanski Materi božji Leopolda Layerja iz leta 1814. O dopolnitvah in ikonografskih spremembah, ki jih je doživela predloga, govori časopisno poročilo: "Dobil je naročilo (R. Debenjak, op. p.), naj postavi v oltar zaščitnico Slovencev Brezjansko Marijo, ki ščiti v teh vojnih časih tudi Vrhniko in njeno cerkev. Po dveh in pol mesecih slikarjevega dela v improviziranem ateljeju na koru župne cerkve pa sem imel priliko prisostvovati pri izpostavi dovršene slike na glavnem oltarju, katere posvetitev je, določena za prvo nedeljo, 6. majnika. Že ob tej izpostavi je bil umetnik lahko prepričan, da so vsi zadovoljni, ker se je pokazalo živahno zanimanje zanjo. Po zamisli naročnikov je šlo za tem, naj slika predstavlja Marijo kot varhinja nad Vrhniko v vojskinem času, ki je na sliki prikazan z gorečo Ligojno. Pojem Brezjanske Matere božje je že sam narekoval izdelavo točne kopije. In ravno zaradi tega je bila nemajhna težava v zamisli, iz tega pojma izvesti novo umetnino, ki pa naj se obenem prilega času in pa miljeju. Pri tem pa prihajata v ozir še vrhniški okus in ponos, ki je znan, pa zato tudi razumljiv: tu je doma Ivan Cankar."²⁵

Omenjeno pisanje nas navaja k razmišljanju o dveh pomenskih nivojih Debenjakovega cerkvenega izdelka. Prvi je zelo konkreten in ga lahko razložimo takole:

če je Brezjanska Marija zaščitnica in dobrotnica vseh Slovencev, je v tem primeru njeno servisiranje lokalno omejeno. Tokrat ščiti Vrhniko, njene prebivalce in njihovo cerkev pred nesrečami, kot je bil italijanski požig in izropanje vasi Ligojne poleti 1942. Znano je tudi okupatorjevo opravičilo za to dejanje v besedah poveljujočega častnika: "Ker so v Ligojni streljali iz hiš, sem ukazal, naj naselje razrušijo."²⁶ No in če pomislimo na čas nastanka ligojske Marije, potem moramo seveda ugotoviti, da je tako Ligojno kot tudi Vrhniko od požiga naprej uspešno varovala pred partizani. Seveda vse do maja leta 1945.

Drug pomenski nivo je nadzgodovinski in podoba goreče Ligojne je predvsem simbol gorja, ki je prizadel Slovence v vojnih letih 1941 - 45. Takšen pomen je imel v mislih verjetno tudi slikar in za to govori tudi preostali simbolni repertoar, ki ga vsebuje Marijina slika. Prislupnimo še enkrat našemu komentatorju in njegovi razlagi: "N. pr. original brezjanske podobe ima temno ozadje, na Debenjakovi sliki pa se ves prikaz dogaja med nebom in zemljo. Na ta način je Marija morala dobiti svetel sij okoli sebe. Dobila pa je Marija za spremljavo nekaj skupin angelskih glav in puttov, cvetje oljčno vejico - simbol miru, palmovo vejico - simbol trpljenja (nad gorečo Ligojno), vrtnico - simbol bolečine in drobno cvetje domačih poljan - kot znak ljubezni do grude."²⁷

Med vojno je nastalo še eno cerkveno delo, ki odseva surovi in krvavi vojni čas. Avtor tega dela je bil mladi slikar L. Perko in nosi naslov Posvetitev Marijinemu srcu. Slika je bila namenjena za glavni oltar župne cerkve v Cerknici. France Stelè je o Perkovi sliki pisal kakšno leto dni po njenem nastanku: "Slika prikazuje Marijo s srcem na prsih sredi slovenske vasi, ko tolaži pomoči proseče ljudi in jim ponuja rožni venec."²⁸ Med ljudmi se je za sliko ohranilo ime Begunska Marija, saj devico v Perkovi podobi obkrožajo begunci, moški in ženske, starci in otroci. Vsi ti z gestami in fiziognomijami izražajo obup zaradi gorja, ki so jim ga prizadejali. To gorje simbolizira porušena in požgana vas v zgornjem delu podobe. Ozek in pokončen format slike, horror vacui, ki ga ustvarjajo okrog Marije zgetene figure, je še dodaten učinek groze in brezizhodnosti. Tako je treba tudi Perkovo podobo razumeti kot splošen simbol trpljenja v vojnem času.

Niti Debenjak niti Perko pa v omenjenih cerkvenih slikah nista označila povzročitelja gorja.

V tem se njuni sliki močno razlikujeta od obsežnega freskantskega opusa T. Kralja, ki ga je ustvarjal s poslikavami notranjščin primorskih cerkva med svojim izgnanstvom.²⁹ T. Kralj je bil v svojih delih oster kritik fašizma in nacizma, zato ta izstopajo iz okvirov nevtralne cerkvene umetnosti; v bistvu so angažirani klic k upor.

Kljub navidezno mirnemu življenju nevtralne likovne ustvarjalnosti pa ji vojni čas ni bil preveč naklonjen. Če ne drugega, jo je resno ogrožala vedno bolj agresivna ideološko obarvana propaganda. Kako naj si drugače razložimo komentar k osnutku za kip Matije Gubca K. Bulovčeve, ki je izšel v okviru sestavka, namenjenega predstavitvi kiparke v reviji Slovensko domobranstvo: "Naša umetnica je upodobila z globokim doživetjem lik narodnega junaka, ki se je pred sto leti boril proti pokvarjeni graščinski gospodi, tako kakor se danes slovenski domobran-ci bore proti izkoreninjeni komunistični in ofarski gospodi."³⁰

Dne 29. decembra 1943 je v časopisu Jutro izšel zanimiv razpis: "Poveljstvo domobrancev razpisuje nagradni natečaj za najboljšo domobrasko koračnico v besedilu in napevu. Besedilo naj bo zajeto iz današnjih borb in trpljenja slovenskega naroda. Iz njega naj bo razvidna nezlomljiva volja do zmage nad satanskim komunizmom. Napev naj bo udaren, slovenski, lahek za učenje..."³¹

Usoda tega razpisa nam ni znana, tudi ne vemo, ali so med vojno objavili kakšen podoben razpis za likovno delo. Seveda pa je res tudi to, da takšen razpis ne bi bil potreben.

Ob pregledu kulturnega življenja na slovenskem ozemlju, ki so ga zasedli okupatorji, in tam, kjer so po kapitulaciji Italije del oblastnih funkcij prevzeli domači kvizlingi, lahko ugotovimo, da so ti razumeli slovensko kulturo kot del lastne identitete. Za varuha te tradicije pa se je proglašala tudi nasprotna, partizanska stran.

O tem govori kulturna politika slovenskega kvizlinštva. Z njo smo se seznanili, ko smo govorili o uradnih razstavah. Njen del so tudi počastitve posameznih likovnih umetnikov ob jubilejih ali tudi ob smrtih. Tako so z velikim bliščem in slovesnostmi, na katerih so sodelovali najvišji predstavniki okupatorskih oblasti, pospremili na zadnjo pot I. Vavpotiča, R. Jakopiča, F. Vesela, A. Repiča in zamolčali smrti tistih, tudi pomembnih slovenskih likovnih umetnikov, ki so v svojih delih izražali odpor do okupatorja. Izrazit primer je H. Smrekar, ki so ga kot talca ustrelili Italijani. Seveda se tudi niso spomnili vseh tistih likovnikov, ki so bili v ječah in uničevalnih taboriščih. Nekatere likovnike so počastili ob njihovih visokih življenjskih jubilejih. Tako so se spomnili 60-letnice M. Gasparija, S. Šantla, 50-letnice L. Dolinarja in 75-letnice I. Zajca. Slovenski kvizlingi so se na še mnoge druge načine predstavljali kot legitimni dediči slovenske kulturne tradicije in z njo tudi likovne umetnosti. Zato ni bilo nobene potrebe in volje, da bi se njihova solidarnost z okupatorji izrazila tudi v prevzemu njihove kulture in z njo likovne umetnosti. Pri tem mislimo seveda na fašistično in nacistično likovno prakso.

Italijanska oziroma fašistična kulturna politika ni načrtovala nagle odprave domače kulturne tradicije, od tod sorazmerno velika toleranca do "malega slovenskega sveta."³² Na drugi strani so Italijani na vsakem koraku Slovencem dali vedeti, da jim okupacija prinaša veliko in mogočno italijansko kulturno tradicijo. Svojo tolerantnost so Italijani vseskozi poudarjali. Tako je časopis Slovenec 20. novembra 1942 poročal o obisku visokega komisarja Emilia Graziolija na Glasbeni akademiji, ki v priložnostnem govoru ni pozabil poudariti, "kako veliko dobro voljo je pokazal Duce do naših kulturnih ustanov, zlasti za glasbene zavode".³³ Tolerantnost pa ni bila zastoj, kar pojasnjujejo komisarjeve besede: "V zameno za vso podporo, ki jo zavodi uživajo, ne terja Fašistična vlada nič drugega, kakor odkritosrčno lojalnost in trdno voljo za sodelovanje s strani tistih, ki so posredno ali neposredno odgovorni za te ustanove in za rast slovenskega kulturnega izročila."³⁴

Na koncu poročila zverno, da fašistična vlada "želi, da se naša kultura v miru razvija in da sodeluje z italijanskimi kulturnimi stremeljenji".³⁵ "Velikodušnost" italijanske kulturne politike se kaže tudi v drugih dejanjih. Tako denimo, v darilu mesta Trsta slovenski prestolnici Ljubljani. Šlo je za kip italijanskega kiparja Odoarda Tabacchija (1836 - 1905), ki "predstavlja genija herojske velikosti in z vso sugestivnostjo izraža hrabrost, silo, krepost in sploh veljavnost Italije in italijanskega naroda, kar italijansko ime kipa: 'Il valore italiano', popolnoma izraža z eno samo besedo".³⁶ Del kulturne politike italijanske okupatorske oblasti je bilo tudi podeljevanje štipendij. Iz rok visokega komisarja jo je prejel tudi mladi likovnik L. Perko.³⁷ Tako so mu omogočili študij na akademiji v Firencah.

Kljub temu lahko odkrijemo v kulturnem življenju med italijansko okupacijo nekatere akcije in pobude, ki razkrivajo pravo ozadje fašistične kulturne politike. Tako je bila junija 1943, resda že bolj proti koncu italijanskega fašističnega imperija, v Ljubljani odprta razstava z naslovom Umetnost in šport. Razstavo so organizirale italijanske okupatorske oblasti v sporazumu s krajevnimi športnimi in

turističnimi ustanovami. Pobuda v načelu ne bi bila sporna, če bi šlo zgolj za izziv likovni umetnosti, da se sooči z novo tematiko in njeno likovno transpozicijo. Žal je v ozadju pobude fašistični telesnokulturni ideologem, ki ga razkriva tudi odlomek iz propagandne fašistične brošure: "Nedvomno ima telesna vzgoja mladine veliko vrednost in važen pomen za njen duševni razvoj, poleg tega se ob pametni telesni vzgoji pod dobrim vodstvom krepi in utrjuje telo.... Včlanjena mladina se privaja tudi za vojake, vadi se pohodov, uči se poslušnosti in poveljevanja, spoznava puško, strojnico in plinsko masko."³⁸

Odziv na pobudo fašističnih oblasti je bil kar dober in obiskovalci razstave so si lahko ogledali vrsto del, katerih bistvo je vizualizacija dinamizma, ki je lasten športnim aktivnostim. Odzval se je celo mojster M. Sternen in na razstavi predstavil monotipijo z naslovom Tekači. V polmesečniku poveljstva GILL je ob razstavi izšel sestavek, ki dokazuje, da je bil v ozadju te manifestacije telesnokulturni duh fašizma, lasten tudi drugim totalitarizmom: "Zgodilo se je prvič v tem mestu, da se je šport, kot izraz lepote in harmonije, razcvel na platnih in plastikah ter da izraža v čisto originalnih motivih prizadevanje mladine, ki si s telesnim vežbanjem utrjuje srce in krepi razum."³⁹

Tako kot vsi totalitarizmi, je tudi italijanski fašizem začel svoje dolgoročne cilje uresničevati pri mladem rodu: "Tako zasnovana država, ki hoče vzgajati kult naroda v vseh državljanih in ima pred očmi kot vse nove države, ki so izšle iz revolucije, bolj prihodnost, taka država pač ni mogla zanemarjati mladinske vzgoje, pač pa je morala ponuditi roko novim generacijam, jih pritegniti nase, jih disciplinirati, jim vliti ljubezen do domovine..."⁴⁰ V ta ideološki kontekst verjetno sodi tudi likovno tekmovanje mladine, ki je potekalo pod naslovom "Ludi luveniles"⁴¹ približno v istem času kot že omenjena razstava Umetnost in šport. Zaključka tekmovanja so se udeležili najvišji predstavniki italijanskih okupacijskih oblasti.

Sestavni del kulturne politike italijanskih okupatorskih oblasti je bilo tudi nenehno poudarjanje vplivov italijanske likovne umetnosti na slovensko likovno umetnost. To naj bi še posebej veljalo za sodobna likovna stremljenja, kjer pa so bili o tem vplivu tudi javno izrečeni dvomi.⁴²

Cilji in nameni nemškega okupatorja so splošno znani: uničenje slovenskega jezika, slovenske kulture in končno uničenje slovenskega naroda. Načrt so Nemci že od vsega začetka uresničevali na Gorenjskem in Štajerskem, a ga je v veliki meri zavrl predvsem narodnoosvobodilni boj v obeh pokrajinah.

Ko so Nemci po kapitulaciji Italije zasedli Ljubljansko pokrajino in domačim sodelavcem prepustili del upravnih oblastvenih funkcij, v kulturi tudi zaradi slabega vojaško - političnega položaja niti niso mogli imeti kakšnega velikega vpliva. To seveda velja v veliki meri tudi za likovno umetnost.

Sicer pa govori o precej zoženem interesu nemških okupatorjev za kulturo nagovor novega vodje Urada za propagando, tisk in kulturo Ingomarja Verhouza ob prevzemu položaja. Primopredaja je bila 28. septembra 1944, navzoči so bili tudi predstavniki slovenskih kvizlinških oblasti, ki jih je govornik še posebej obvezal s temi besedami: "Zato morate prostovoljno prevzeti vse one obveznosti, ki so potrebne, da se odvrne vsej celini grozeča nevarnost. V tej vojni gre za vse, zahtevajo se jasne odločitve in prispevki narodov se bodo merili po krvnih žrtvah, katere so pripravljeni prispevati. Danes ne gre za suverenosti, tudi ne za lojalnosti, temveč za jasno in nedvoumno priznanje k solidarnosti."⁴³ Govorec pa je bil v zvezi s sodelovanjem med Nemci in Slovenci še konkretnješi, saj je poudaril: "Tradicije nemške in slovenske narodnosti so tesno zvezane. S tem je nakazana pot v nadaljnjo bodočnost. Goji naj se vse, kar more koristiti tej bodočnosti, odstranjuje naj se vse, kar bi bilo v oviro in napotje."⁴⁴

V teh napotkih slovenskim okupatorjevim sodelavcem seveda sploh ni bil govor o umetnostnih vprašanjih. Šef nemškega urada je imel namreč v mislih konkretno vojaško sodelovanje slovenskih domobrancev in morda še pospešeno propagandno aktivnost, ki je vključevala tudi področje vizualne propagande.

O kakšni nacistični umetnosti torej tudi pod nemško okupacijo skorajda ni bilo sledu. Nanjo nas spomni le kakšen arijevske "izklesan" obraz slovenskega domobranca, ki jih je v tem času izdeloval J. Beránek. Res pa je, da lahko predvsem v časopisju najdemo precej izjav, katerih avtorji so podobno kot velja za nacistično umetnost videli tudi bodočnost slovenske likovne umetnosti v njeni vezanosti na grudo, v njeni klenu in razumljivi govorici, predvsem pa v nepokvarjenosti oziroma neodvisnosti od tujih vplivov. Skratka, obstajala je možnost, da bi se ob drugačnem vojaškem in političnem razpletu medvojnega dogajanja tudi v našem prostoru razvila slovenska različica nacistične likovne umetnosti.

Dnevnik Slovenec je že 30. marca 1944 prinesel prvo domobranksko geslo: "Slovenska zemlja, slovenski človek, nad obema pa bog!"⁴⁵ Spremljevalci likovnega življenja so geslo prevajali bolj sofisticirano in poročevalci s Sterneneve razstave portretov je poudarjal predvsem populistični vidik likovnega ustvarjanja: "Sternenovo razstavo obiskujejo ne samo oni izbrani krogi, ki obisk umetnostnih razstav smatrajo za družabno dolžnost, ampak tudi obiskovalci iz vseh slojev prebivalstva, ki so se doslej takih prireditvev ogibali, ker v njih niso našli tega, kar so pričakovali ter cenili za lepo in pravo umetnost."⁴⁶

Avtor sestavka navaja tudi vzrok za visok obisk razstave našega impresionista, saj naj bi ta "vedno zvesto sledil naravo ter se navzlec še tako glasnim modnim geslom odločno izogibal zablodam na stranska pota."⁴⁷ Sicer pa je ljudstvo kot po pravilu zavračalo degenerirano umetnost, vsaj tako se zdi komentatorju Sterneneve razstave, ki je zapisal: "Toda zdravi naš narod nikdar ni hotel hoditi za njimi ter je bil gluha za poveljevanje take umetnosti, ki jo drugje imenujejo 'zvrženo', v slabi slovenščini pa 'izrojeno' umetnost."⁴⁸ Takšni "zvrženi" ali "izrojeni" umetnosti bi se dalo tudi izogniti. Med vojno so teoretiki ponujali različne recepte in B. Borku, kulturnemu uredniku Jutra, se je verjetno zdelo, da je njegov pravi: "Prav zato, ker umetnost ni samo ustvarjalka estetskih vrednot, marveč zaradi svojega globoko človeškega in s tem tudi narodnega bistva tudi dragocen vir moralnih energij, je narodu potrebna. A nič manj ni potrebno umetniku ljudstvo. Samo od njega dobiva svoje najrodovitnejše navdihe, samo tedaj, če z njim čustvuje, veruje, trpi in se veseli, ustvarja dela, ki izvršujejo v umetnikovem občestvu vzvišeno poslanstvo prave umetnosti. Samo po tej poti se umetnik rešuje pred nevarnostjo tiste izrojene, zlagane, zgolj meščanske ali zgolj proletarske lažiumetnosti ..."⁴⁹ Dokaj razumljivo je, da se je ideologija domačijske, nepokvarjene in prave zdrave umetnosti srečno ujela z likovno ideologijo društva Slovenski lik in njegovega ustanovitelja ter idejnega vodje Franceta Kralja. Morda zato niti ni presenetljivo, da je bila sploh prva razstava med okupacijo v Ljubljani prav razstava tega društva, ki so ga pred časom zaradi idejnih razlogov zapustili nekateri ustanovni člani bolj leve politične usmeritve. Društvo je odtlej združevalo mlade in likovno še neizkušene moči. Med njimi je bil tudi L. Perko, ki je na otvoritvi razstave maja 1941 baje izjavil: "Tvoje grudi dihajo v to pomlad; - zemlja, ljubimo Te, sprejmi našo ljubezen!"⁵⁰ In Perko je v svojem patetičnem nagovoru mislil seveda na slovensko zemljo. Nasplošje so bila pričakovanja v zvezi s Slovenskim likom zelo velika. To velja predvsem za nekatere slovenske nacionalsocialistične zanesenjake, saj je eden izmed njih zapisal: "Umetniki lika, vi, ki niste oskrunili svojega poslanstva s službo veležločinstvu, vi, ki ste ostali zvesti narodu, poslušajte prošnjo svojih rojakov! Vaše dleto naj kleše domovino - mater doloroso; vaš čopič naj nam pričara zarjo

vstajenja našega rodu."⁵¹ O tem, kaj je "prava" umetnost, sporoča tudi osmrtnica za mladega umetnika Lavriča: "Nisi hlepel po nizkotnosti modernega umetnika, ki stremlji za tem, kako bi prikazoval ljudi čimbolj nenaravno. Držal si se načela res prave umetnosti, ki je nam Slovencem toliko primanjkuje."⁵² O temi je spregovoril tudi med vojno zelo popularni slikar M. Šušteršič: "Moje slikarsko prizadevanje kakor vse moje življenje, ki je, kakor vidite, res do skrajnosti skromno, je vse usmerjeno za namenom: Slovenski narod, slovenska umetnost, slovenska zemlja, slovenski slog!"⁵³

Seveda je bilo najbolj primerno pravo slovensko umetnost utemeljevati s kritiko "komunističnih" umetniških izdelkov: "Svoj čas sem videl podobno izdajo komunistov, da ne govorim o notranji vsebinski ureditvi: komunističnim internacionalnim tendenčnim in vsemogočejezičnim propagatorskim pesmim je tu postavljena nasproti resnično slovenska duševnost v pesmi in sliki, srčni utrip človeka, ki se zaveda, da je Slovenec in slovenski domobranec."⁵⁴

Kljub zelo ugodni ideološki klimi v slovenskem medvojnem likovnem prostoru ni prišlo do realizacije likovnih izdelkov, ki bi jih lahko primerjali z deli nacistične likovne umetnosti. Res pa je, da se je vedno izraziteje kazala potreba po učinkoviti, prepričljivi in udarni propagandni likovni praksi, ki bi podprla domobranski boj. Ta naloga je bila še toliko bolj nujna, ker je imela nasprotna, partizanska stran kvaliteten likovni potencial, pa tudi tehnična baza partizanske propagande je bila dokaj močno razvita (tehniške, tiskarne, ateljeji). Slovenski kvizlingi so se tega očitno dobro zavedali, na kar opozarja tudi tale ugotovitev: "Poglejmo našega sovraga komunista! So morda njegovo najmočnejše orožje puške? Nikakor ne! Mnogo več ljudi je ubil našemu rodu s potiskanim in poslikanim papirjem. Zločinsko izrabljanje najplemenitejših čustev - to je najtežje orožje naših komunistov. Usužnili so si umetnost in v njeni plemeniti obleki so približali svoje blodne ideale tudi poštenim ljudem. Danes tudi sicer ti vedo, da nekaj ni v redu, a še vedno se jim v glavah vrti od sladkega strupa."⁵⁵

Domobranska vizualna propaganda, ki je bila samo del sistema protikomunistične propagande, je postala nadvse potrebna takrat, ko je slovensko domobranstvo preraslo s pomočjo nemških okupatorjev v udarno vojaško moč. Učinkovita vizualna propaganda naj bi slovenskemu domobranstvu zagotovila alibi za njegovo aktivnost. To pa so lahko storili le usposobljeni propagandni kadri. Prav v ta namen so prirejali tudi izobraževalne tečaje in 24. marca 1945 je v časopisu Jutro izšel poziv z naslednjo vsebino: "Mlajše moške moči, agilne in protikomunistično usmerjene, sprejme Informacijski oddelek Pokrajinske uprave na tečaj propagandistov v svrhu izobrazbe na nadaljnjo zaposlitev na tem polju."⁵⁶

Področje domobranske propagande še ni podrobneje raziskano, ista ugotovitev pa velja tudi za propagando nasprotno partizanske strani. Znano je, da je bilo v domobranski vizualni propagandi angažiranih kar nekaj likovnih moči, med katerimi nedvomno izstopa dejavnost takrat že zelo popularnega ilustratorja, poročnika domobranske vojske in absolventa Goršetove slikarske šole J. Beráneka. V predstavitvi tega ilustratorja v reviji Slovensko domobranstvo vzemo tudi podatek, da se je pri svojem ustvarjanju loteval tudi povsem nepolitičnih tem.⁵⁷

V tem sestavku nas zanima predvsem njegova aktivnost na področju vizualne propagande, ki obsega ilustracije za domobranske revije in izdelavo plakatov.

Osnovni cilj domobranske vizualne propagande je bilo povečanje domobranske vojske kot edine prave zaščitnice slovenskega naroda v boju proti komunizmu oziroma partizanski vojski. To je bilo treba moralno in politično diskreditirati in jo prikazati kot del svetovne židovsko - komunistične zarote. Pri tem je domobranska propaganda zvesto sledila nemškemu vzoru. Zato so v glavnem v vseh ilustracijah

J. Beráneka in njegovih risarskih kolegov partizani označeni kot komunistični "tolovaji", moralni izprijenci, morilci, zahrbtni strahopetci.

Beránek je bil realistično šolani risar in sposoben podati v svojih delih dinamično zgodbo, polno napetosti, lastne stripu, in dramatičnosti. Poleg Beráneka so bili aktivni še nekateri drugi ilustratorji, ki so skušali gledalcu približati vsakdan domobranskega borca, pa tudi njegov skupni boj z Nemci, na kar opozarja risba na hrbtni strani revije Slovensko domobranstvo (št. 6, 12. 10.1944).

Zdi pa se, da so Beránekova najboljša dela plakati, ki so zelo kvalitetni ne samo v grafiki in risbi, ampak tudi v tehnični izvedbi. Morda je eden izmed najbolj znanih plakatov, ki jih je izdelal domobranski risarski prvak, tisti, ki se je pojavil na ljubljanskih ulicah 22. aprila 1945, kasneje pa tudi v drugih okupiranih mestih. Plakat je Slovence pozival, da se pridružijo domobranski vojski. Poziv je bil v besedah formuliran takole: "Tudi ti si odgovoren za usodo slovenskega naroda. Kdor ne sodeluje v protikomunistični borbi, izdaja svoj narod!" Te besede izgovarja domobranski vojak, ki s srepim pogledom in prstom, uperjenim v gledalca, grozeče opozarja na dolžnost do domovine. Beránekova likovna rešitev ni izvirna, saj je njegov plakat le različica enega najbolj znanih plakatov iz prve svetovne vojne, ki ga je izdelal ameriški slikar James Montgomery Flagg (1877 - 1960). Po njegovem plakatu so se zgledovali tudi drugi, zlasti med drugo svetovno vojno. Sicer pa si te likovne sheme ni izposodil le vodilni domobranski ilustrator, ampak tudi njegov kolega iz nasprotnega tabora V. Lakovič.

Na njegovem znanem plakatu z geslom: "Ti!? Kaj si ti storil za osvoboditev slovenskega naroda!" uperja v gledalca svoj prst ob puški ležeči partizan. Ta vizualni poziv sega še v julij 1942. J. Beránek je avtor tudi drugih kvalitetnih plakatov. Takšen je na primer plakat, ki oglašuje prvo slovensko domobransko revijo, ki je izhajala v Novem mestu pod naslovom Za blagor očetnjave. Na plakatu je doprsna podoba domobranskega vojaka s čelado. Očitno je, da so bili Beráneku nacistični plakati blizu. Njegov slovenski domobranec namreč po "izklesanosti" obraza spominja na izbrano arijsko človeško vrsto. Antipod lepemu arijcu je seveda židovsko - komunistična spaka, ki zre v nas s svojim debilnim izrazom z drugega Beránekovega plakata z naslovom V usodnem trenutku nož v hrbet. Te besede se sicer nanašajo na liliptanskega W. Churchilla v levem spodnjem delu plakata, ki je zavihtel nož nad prav tako po dimenziji skromno podoba Evrope v sredi. Na desni strani je grozeča silhueta Stalina, ki grozi s skrhanim srpom. Beránekov plakat pozna ostrino v obsodbi nasprotnika, pa tudi čustveno toplino, ko na primer poziva na pomoč in sočutje s trpečimi (plakat z naslovom Darujte za zimsko pomoč!).

Drugi domobranski ilustratorji se niso mogli pohvaliti s prav velikom risarskim znanjem, čeprav je bil ilustrator s signaturo Pohle dokaj precizen dokumentarist. Domobrancem je verjetno primanjkovalo sposobnih likovnih moči, saj so včasih izrabili kar kakšen partizanski plakat in mu zamenjali simbole. Tako je nastal plakat po predlogi N. Pirnata, znan pod naslovom Pospravi! skrij!.

Danes nas želijo mnogi prepričati, da je bila glavna značilnost zgodovinskega dogajanja v letih 1941 - 1945 predvsem boj med komunizmom in protikomunizmom. V primeru likovne umetnosti si s tako poenostavljeno sintagmo ne moremo kaj prida pomagati. Pa vendarle, če vseeno govorimo o boju znotraj likovne prakse in njegovih ideoloških dimenzijah, potem je treba reči, da je potekal ta boj predvsem med domobransko in odporniško - partizansko vizualno propagando. Tako je J. Beráneku in njegovim risarskim tovarišem stal nasproti propagandni aparat narodnoosvobodilnega boja.

V središču našega zanimanja je torej spopad med komunizmom in protikomunizmom, s tem da imamo pred očmi vsiljenost in poenostavljenost teze.

Če torej simbolno - predstavní svet domobranske vizualne propagande nekoliko poenostavimo, potem lahko ugotovimo, da je v njegovem središču model, ki predstavlja partizanstvo in narodnoosvobodilni boj kot tolovajstvo. Tega usmerja in vodi komunistično - židovski monstrum, ki ga v likovnih realizacijah simbolizira in pooseblja tolovaj degeneriranega videza, po svojih osnovnih kvalifikacijah prevarant, morilec, zahrbtnjež in hudobnej. To je naslovni junak že obravnavanih Beránekovih del, pa tudi drugih, manj kvalitetnih domobranskih risarjev. Če omenjeni model razvijamo naprej, lahko ugotovimo, da je tudi partizanski boj za osvoboditev zgolj prevara, slepilo. Glavni očitek domobranstvu pa je iz partizanske perspektive narodno izdajstvo zaradi njegove povezanosti z okupatorjem. Tudi ta drugi model je doživel veliko vizualnih realizacij.

Tokrat bomo predstavili nekaj že znanih primerov. Morda del, ki so bila leta 1965 predstavljena na veliki razstavi z naslovom *Arte e Resistenza* v Bologni v družbi likovnih stvaritev, povezanih z odporom proti fašizmu in nacizmu v Evropi.

V Bologni so med drugim razstavili tudi grafiko - linorez partizanskega slikarja D. Klemenčiča z naslovom *Judeževi groši*. Grafika sodi v grafično mapo z naslovom *V imenu Kristusovih ran* in je izšla leta 1944 na osvobojenem ozemlju na Primorskem. Slikar je svetopisemsko zgodbo o Iškarjotovem izdajstvu Kristusa predstavil v vojni čas. Pred nami torej namesto biblijske osebe stoji aktualni belogardist, ki za svoje izdajstvo prejema plačilo od svojih gospodarjev - okupatorjev. Prizor je podan na način karikature, ki želi doseči kar največji propagandni učinek.

Klemenčičeva grafična mapa je zaradi svoje posebne likovne govorice zbujala precej pozornosti pri občinstvu, še posebej na razstavi primorskega tiska v Ajdovščini pozimi 1944. O tem je poročal partizanski novinar takole: "S živim zanimanjem se ustavi pred razstavo Maj-evih slik *V imenu Kristusovih ran*... Pri teh slikah je vedno gneča. Ljudje vprašujejo, žele si pojasniti, ker je stil tako nenavaden in njim sploh neznan. Dalj časa se ustavljajo pred njimi in vseč so jim."⁵⁸ Podoben močan vtis je napravil na ljudi že omenjeni Beránekov plakat domobranca z uperjenim prstom. Domobranski novinar je občutke, ki jih je zbujal pri občinstvu, opisal: "Različen je učinek plakata na mimoidoče. Mnogi vzdrže pozivajoči pogled domobranca, mnogim klone glava."⁵⁹ V obeh primerih pa je na delu zelo agresivna in psihološko sugestivna vizualna propaganda.

Slikar D. Klemenčič je v svoji propagandni grafični mapi za kolaboracijo obsodil tudi slovensko cerkev. V tedanjih politično in vojaško napetih razmerah je bila ta vizualna obsodba nekoliko preostra, kar je posebej veljalo za Primorsko. Zato v poročilu 9. korpusa, ki so ga poslali v glavni štab NOV in POS, med drugim piše: "Pri izvodih, ki smo jih razpečali po teritoriju IX. korpusa, smo izločili sliko belogardističnega duhovnika."⁶⁰

Na razstavi v Bologni so predstavili tudi linorez slikarja F. Miheliča z naslovom *Slovensko domobranstvo*. Linorez je iz grafične mape z naslovom *Krvava bratovščina*, ki je vizualna obsodba vseh naglavnih sovražnikov narodnoosvobodilnega boja. Grafična mapa je izšla po osvoboditvi leta 1945 v Ljubljani.

Miheličev linorez odpira vprašanje likovne invencije, torej večjih ali manjših sposobnosti likovnega ustvarjalca za doseg željenega propagandnega učinka. Naj nam bo dovoljena primerjava: domobranski poročnik in ilustrator J. Beránek je moral za obsodbo komunističnih "tolovajev" zrežirati pravo zgodbo, v katero je umestil svojega židovsko - komunističnega degeneriranca in zločinca, ki mu je te njegove lastnosti moč prebrati že iz fiziognomije. Slikar D. Klemenčič je za obtožnico slovenskih belogardistov nanizal vrsto vizualnih dokazov, od moralne izprijenosti do zločinstva. F. Mihelič je učinkovito obsodil domobransko kvizlinštvo

v enem samem grafičnem listu, v simbolno kondenzirani in tudi likovno dognani podobi. Umetnikova kritika temelji na degradaciji najvišjega domobranskega simbola, njihovega grba. Gre za reanimacijo grbovnega simbola - orla, ki je, na kar opozarjajo kaplje sveže krvi v njegovem kljunu ter ubite žrtve pred požgano domačijo, pravkar opravil svoje zločinsko početje. Vendarle pa je ta pošastna zločinska ptica še posebej označena: na njenem trupu sta dve drobni znamenji, polmesec kot del domobranskega grba in nemški križ. In prav s tem drobnim detajlom je označeno bistvo domobranskega greha - njihovo sodelovanje pa tudi odvisnost od okupatorja.

Takšna je torej poenostavljena podoba likovnega boja med komunizmom in antikomunizmom. V zvezi s tem bi lahko nanizali še veliko primerov iz arhivov obeh v spopad vpletenih vizualnih propagand in ugotavljali njegova glavna vozlišča.

Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila vizualna propaganda izjemno občutljivo likovno-politično opravilo. O tem govorijo tudi pripombe, ki so v zvezi z njenim lepakom prišle v grafični atelje Centralne tehnike KPS iz propagandne komisije OF na naslov slikarke A. Gerlovič: "Lepak 'Rdeča armada' je v bistvu tudi dober. Ima pa sledeče nedostatke, ki jih bo treba popraviti: 1/ Partizan je dober, Rus pa ne. Nekoliko je štorast in tudi 'ksiht mu staušaj! Naj se drži bolj junaško in naj **koraka** - pa ne kakor bi ga škorenj žulil. Armada za njim, koraka in **ne pozdravlja** (torej roke dol!). Kakor sem s svinčnikom naznačil, bi bilo treba da je te armade več in da se zgublja v daljavi kot nedogledna vojska. Namesto tanka na levi strani, naj bodo tanki v ozadju. Nekako tako kakor je tov. Ive narisal za naslovno stran brošure. Vmes naj bo vsaj **ena zastava**. Na levi strani pa naj bodo partizani, morda postrojeni in v položaju 'mirno', ki pa se prav tako izgublja v daljavi. Tudi tu naj bo zastava (jugoslovanska). Kako boš narisala obe vojski, je tvoja stvar. Pazi pa pri zastavah, ki bosta ena čisto rdeča, druga pa deloma, - da ne bosta rušili ravnotežja!"⁶¹

Na koncu se lahko vprašamo, kakšen je bil izid te likovno - propagandne bitke ali, recimo, vizualnega boja med "komunizmom" in "protikomunizmom"? Če gledamo na problem iz vojaškega in političnega boja, potem o zmagovalcu ni nobenega dvoma. Upam si trditi, da se je tudi likovno - estetski spopad končal z zmago partizanskih likovnikov v vlogi propagandistov.

In če razmislimo o možnosti, da bi se vse skupaj zasukalo drugače, tako v vojaškem in političnem kot tudi estetsko likovnem pogledu, o možnosti, da bi bila domobranska vojska kljub vsemu priznana kot legitimna vojaška formacija Slovencev, bi na strani domobranske vizualne propagande ostala neprijetna praznina. V nasprotju s partizansko vizualno propagando namreč v njej nikdar in nikjer ne zasledimo najmanjše obsodbe okupatorjev zaradi njihove nasilne prisvojitve slovenske zemlje ter uničevanja in terorja nad slovenskimi ljudmi.

Kot rečeno, se je propagandni del likovne prakse partizanskih slikarjev spustil v oster boj s svojo ideološko nasprotnico. Mimo tega spopada je ostal osrednji del partizanske likovne ustvarjalnosti. Ta v glavnem ne obsoja svojih ideoloških nasprotnikov, ampak predvsem fašizem in nacizem in njuno genocidno bistvo. Partizanska dela pa obsojajo predvsem vojno, nečlovečnost, ki jo prinaša, hkrati pa so tudi apologija borcem, ki so se uprli okupatorju in v svojem boju zastavili vse, tudi svoje življenje.

Ob tem nam prihajajo v spomin Pirnatove žene, otroci in starci, ki stoje pred zoglenelimi ostanki nekdanjega doma in nas s pogledi prosijo za sočutje. (Grafična mapa Domovi, ječe, gozdovi, 1944). Tu so tudi podobe krvavega nasilja in tihega trpljenja žrtev iz pretresljive grafične mape mladega slikarja V. Globočnika z naslovom Herrnvolk (1945). V partizanski likovni umetnosti so številne podobe

talcev, nedolžnih žrtev vojne vihre, ki nemočno visijo in drsijo ob kolih, na primer v monotipijah slikarja D. Vidmarja. In še in še bi lahko naštevati likovna dela, ki opozarjajo na trpljenje slovenskega človeka v času hudih preizkušenj druge svetovne vojne. Omenili smo že, da so med vojno zelo cenili krajinske podobe in razstave krajin so bile prav pogoste. Krajina pa je pogost motiv tudi v partizanski likovni ustvarjalnosti. Tokrat gre za podobe v vojni spremenjene in oskrunjene narave ter človeških prebivališč, o čemer pričajo številne risbe porušenih ognjišč, zapuščenih vasi, drevesnih ožganin itd. Tudi te podobe je moč razumeti kot obsodbo okupatorjevega divjanja po slovenski zemlji.

V temne globine vojnega časa in njegovih duhovnih razsežnosti je s svojimi deli posegel partizanski slikar F. Mihelič. Tako so tudi v partizanih njegovi kurenti uprizorili svoj ritualni sprevod, ki bolj spominja na mrtvaški ples. Tudi ob drugih njegovih delih vojnega časa se zdi, da je slikar občutil vojni čas predvsem kot nenehno odtekanje življenja. Pri tem imamo v mislih linorez z naslovom Sledovi z okostnjakom ob drevesu in v ambientu magične pokrajine ali pa podobé živalske lobanje - bukranija, kot znamenja dokončnega razpadanja in umiranja. In ko imamo pred očmi partizanska dela F. Miheliča, se lahko vprašamo, ali je slikar upravičeno izrekel naslednje besede namenjene svojim kolegom in drugim poslušalcem na ustanovnem zboru Slovenskega umetniškega kluba 3. oktobra 1944 v Semiču: "Mi smo žive priče herojstev in požrtvovalnosti ljudi, ki so se prvič v naši zgodovini dvignili zavestno in odločno proti nasilju in krivicam stoletij. Mi smo svedoki zločinov okupatorjev in podlosti domačih izdajalcev. Na lastne oči vidimo požgane vasi in porušena domača ognjišča. Skozi vasi in skozi gozdove vidimo korakati naše brigade, ki predstavljajo danes odločno voljo naroda proti vsakemu nasilju. Mogočno šumijo naši gozdovi. Iz davnine nam hranijo uporno pesem puntarjev, ki so se v njihovem zavetju zbirali. V njihovem zavetju se je pred leti zbrala peščica ljudi in sklenila neusmiljeno borbo proti zatiralcem našega naroda in vsega človeštva. V zavetju gozdov trohnijo kosti naših največjih herojev. Mogočno bodo šumeli gozdovi zanamcem in bodo živo izročilo našega velikega časa. Ko govorim o tem, mislim na vsebino naše sedanje in bodoče upodabljajoče umetnosti. Vsled tega, ker ima vsaka prava umetnost v svoji osnovi globoko etičen značaj, je vsaka taka umetnost načelno antimilitaristična. V vojnah, v katerih smo mi Slovenci stoletja krvaveli za tuje imperialistične težnje, je to tudi čisto razumljivo. Drugače pa je danes. Naša vojna je sveta. Borimo se proti tiraniji in zločinstvu in v tem je globok etičen pomen naše borbe. Iz tega sledi tudi to, da mora biti vsaka prava umetnost na naši strani. Umetnik, ki tega ne vidi, in ne občuti, je zaslepljen."⁶²

Ob teh Miheličevih besedah, ki jih niso sprejeli vsi, prisluhnimo še enkrat besedam I. Cankarja o razstavi vojnih slik cesarsko-kraljevega poročevalskega stana, namreč o pacifizmu, humanizmu in antimilitarizmu prave likovne umetnosti vojnega časa. No, F. Mihelič se je dobro zavedal težav, ki spremljajo "idejno" umetnost. V istem referatu je zato v zvezi s tem kritično spregovoril tudi o socialni umetnosti, "ki ji je bila glavna stvar vsebina, in sicer prikazovanje revolucije in njenih tendenc brez posebne pažnje na formo samo. Revolucija in njene tendence so bile prikazane večinoma neprepričevalno in formalno nedognano. Pojavilo se je polno tkz. socialnega kiča in marsikdo, ki je bil hudo revolucionaren po vsebini, je bil oblikovno dostikrat hudo konzervativen in celo diletantski."⁶³

Za pravo umetnino torej še zdaleč ni bistvena zgolj "pozitivna" vsebina, ampak predvsem dovršena forma. In čeprav je imela partizanska likovna umetnost pomemben zgodovinski alibi, ji to kljub vsemu ne bi dosti pomagalo, če ne bi bila tudi formalno dognana.

Na koncu bomo poskušali zgoraj omenjeno problematiko bralcu približati s primerjavo med likovnimi izdelkoma dveh nasprotnih si taborov. Na eni strani gre za delo, ki so ga objavili v reviji Slovensko domobranstvo 26. oktobra 1944, in sicer risbo slikarja J. Beráneka. Vsebinsko je to nekakšna apoteoza domobranskega boja: nad padlimi domobranci, ki so jih očitno pokončali komunistični "tolovaji", ti se pod proletarsko zastavo umikajo ali beže, na levi strani podobe lebdi domobranski vojak v polni bojni opravi z zastavo v levici in puško v desnici. To je očitno domobranski angel maščevanja in napovedovalec domobranskega vstajenja. O tem govori tudi del teksta, ki ga risba ilustrira: "Vstali ste vi, borci, slovenski vojaki domobranci, vi ki ste oporoka, testament padlih bratov, sinovi iste trpeče matere, vi ste nada naša, vera naša in moč naša, vi ste ogenj naših src, vi ste udarni kij slovenskega rodu, vi ste življenje umirajočemu in preganjanemu, vi bratje, ste ponos slovenskega naroda, ki vstaja v vas in z vami."⁶⁴

V številčno zares izjemni partizanski likovni proizvodnji najdemo komaj kakšno delo, ki bi podobno kot Beránekova apoteoza razglašalo maščevanje nad svojim ideološkim nasprotnikom. Glede na likovno strukturo apoteoze ali alegorije je Beráneku blizu Miheličeva risba z naslovom Revolucija. Seveda so med deloma bistvene razlike. Miheličeva revolucija je bliže evropski likovni tradiciji, saj je njegova figura - alegorija, ženskega spola. Figura je gola. Glede na tančico, ki jo drži v rokah, ko plava visoko v zraku, nas od daleč celo opomni na povezavo z motivom Marije zaščitnice s plaščem. Če je tančica naše Revolucije res zaščitni plašč, se lahko vprašamo, koga ščiti. Debenjakova Brezjanska Marija je, kot so nam sporočili ščitila Vrhniko in okoličane pred partizani. Od Miheličeve Revolucije bi seveda pričakovali da bo zaščitila predvsem partizanske borce, a če se ozremo v prostor pod žensko podobo, potem najdemo skupino ljudi, ki se pomika skozi porušeno vas. Vendar je komaj spoznavna in konture premikajočih se figur se skorajda zlivajo z okoljem.

Očitno je podoba bolj privid kot realna scena in kdo nam lahko zagotovi, da je prikazen med oblaki res revolucija. Tako se zdi, da podoba niti ni nujno apoteoza revolucije ali narodnoosvobodilnega boja, ampak prej apoteoza stalnega človeškega hrepenenja po pohodu v boljše, mirnejše življenje. Skratka, gre za humanistično zamisel, ki se vedno znova izkaže zgolj kot iluzija in privid.

Domobranski plakati, Ljubljana 21. IX. 1944 (foto Pavlin)

1. Naslov članka dolgujem pokojnemu prof. Filipu Kumbatoviču-Kalanu. Kumbatovič je likovno umetnost slovenskega odpora na doslej še nepresežen način doživeto predstavil v eseju z istim naslovom. Esej je objavil v knjigi Veseli veter, Ljubljana 1975, 2. izdaja. Pri Kumbatoviču ima naslov drug pomen, saj gre za blišč likovnega ustvarjanja in bedo vojnega časa. V mojem članku ima naslov funkcijo opozorila na kvalitativne razlike med različnimi likovnimi praksami.
 2. Fr.Št., Ruska umetnost v l. 1906, Dom in svet, XX/1907, str. 191.
 3. Izraz "nevtralna" umetnost ima tu poseben pomen. Nanaša se na likovno prakso, ki se je v glavnem ognila aktualnemu angažiranju in se ni vpletla v vojni, politični in ideološki spopad.
 4. -ež (dr. Stane Mikuž) Ob otvoritvi razstave M. Gaspari, S. Dremelj, F. Smerdu, Slovenec, LXIX/1941-XIX (3.VIII.), str. 3.
 5. Jos.(ip) Regali, XV. slovenska umetniška razstava v Ljubljani, Dom in svet, XXXII/1919, str. 47.
 6. Tudi ti!, Jutro, XXV/1945 (22. IV), str. 2.
 7. Kultura. Še o razstavi slikarja M. Šušteršiča, Jutro, XXIV/1944 (6.VI.), str. 3.
 8. Vrhničani na Sterneni razstavi, Jutro, XXIV/1944 (18.VI.), str. 3.
 9. Izidor Cankar, Razstava vojnih slik c. in kr. glavnega poročevalnega stana, Dom in svet, XXIX/1916, str. 55.
 10. Kot. op. 9, str. 54
 11. V(era) V(isočnik), Slikar in grafik France Mihelič, Borec, XXIII/1971, str. 179.
 12. Sodni proces v Kočevju v pravi luči. Nesramnost Nika Pirnata. Slovenec, LXXI/1943 (13.XI.) str.2
 13. O teh pojavih medvojnega kulturnega življenja obstaja že kar obsežna literatura. Glavna pozornost raziskovalcev je bila usmerjena predvsem v kulturno življenje kot del narodnoosvobodilnega boja. Neprimerno skromnejše so obdelana poglavja iz kulturnega življenja nasprotni strani, vendarle je tudi tu ledina zorana. Prim. Mitja Čepe, Dornobranske propagandne akcije, v: Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 293 - 319.
- Naloga, ki še čaka, je znanstvena obdelava in objava dokumentov o kulturi v letih 1941 - 1945. Sicer pa velja proučevanju kulturnega in tudi posebej likovnega življenja med vojno opozorilo V. Visočnikove: "Morda bo še kdo vprašal po medvojnih razstavah v okupiranih mestih, predvsem v središču, Ljubljani. V odgovor le to, da je zaradi kulturnega molka uspelo okupatorju organizirati bolj malo razstav, ki bi bile nekakšno sodelovanje umetnikov z njimi. Dolgo pa še ne bo čas za razpravo o tem vprašanju, dokler ne bodo obravnavani tudi splošni socialni momenti časa, ki kot vselej potencirano zadevajo umetnike; nadalje vprašanje mentorstva, pripadnost skupinam, katerim so bili podvrženi predvsem mladi itd. S tem bi ranili vse tiste zavedne umetnike, ki so v ostalem delovali v OF, pa so morda iz tega ali onega vzroka sodelovali na razstavah s tedaj vsebinsko neaktualnimi deli, kot so akt, tihožitje, krajina. Toliko v vednost vsem tistim, ki so ali bodo na raznih mestih naleteli na podatke o teh razstavah." Prim.: Razstave naših umetnikov in samoukov v vojnih in koncentracijskih taboriščih, izgnanstvu in v partizanih. Borec, XXI/1969, str. 86.
14. Poročilo referenta za umetnost za marec, dokument št. A-3/1945, Arhiv MNZ.
 15. F.(ran) Š(ijane)-c, Kaj so nam pokazale razstave? 2. France Mihelič in Tine Kos (Salon Jake Oražna), Jutro, XXIII/1943 -XXI (12.I.), str. 4.
 16. Seznam medvojnih razstav v Ljubljani, vendar le tistih, ki so imele kataloge, je pripravil Mirko Juteršek. Prim. Razstavniki katalogi umetnostnih razstav v Sloveniji do leta 1945. Likovna revija I/1961-

- 1963, Ljubljana 1963, str. XLVII- XLVIII. O razstavah, ki niso imele katalogov je vestno poročalo medvojno časopisje, predvsem dnevnika Jutro in Slovenec.
17. Slikar Miloš Šušteršič, Slovensko domobranstvo, I/1944, št. 17.
 18. Luc Menaše, portret, Evropski umetnostnozgodovinski leksikon, Ljubljana 1971, stolpec 1678.
 19. Kulturni pregled. Ob razstavi portretov Mateja Sternena, Jutro, XXIV/1944 (11.VI.), str. 3.
 20. Kot op. 19.
 21. V Goršetovi slikarski šoli (In der Kunstschule des Gorše), Slovensko domobranstvo, I/1944, št. 10.
 22. vm, Goršetov lik generala Rupnika, Slovenski narod, LXXVI/1944 (13.XI.), str. 3.
 23. Voščilo Ljubljane gospodu prezidentu, Slovenec, LXXII/1944 (13.IV.), str. 3.
 24. Tine Debeljak, Pogovor z Rikom Debenjakom, slikarjem novega svetega Miklavža v ljubljanski stolnici, Slovenčev koledar 1945, str. 90.
 25. VI. P., Nova umetnina slikarja Debenjaka, Slovenec, LXXIII/1945 (1.V.), str. 2.
 26. Poročilo poveljstva divizije "Granatieri di Sardegna" z dne 8. julija 1942 o uničenju naselja Ligojna pri Vrhniki, v: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, knjiga 3, dok. št. 168, Ljubljana 1956, str. 506.
 27. Kot op. 25.
 28. Dr. France Stelè, Srce Jezusovo in Marijino v umetnosti, Slovenčev koledar 1944, str. 93.
 29. Jožko Možina, Politično angažirano slikarstvo Toneta Kralja v Primorskih cerkvah, Primorska srečanja, XVI/1991, str. 789 - 794.
 30. Karla Mrak - Bulovčeva, Slovensko domobranstvo, I/1944 (28.XII.), št. 11.
 31. u-, Iz Ljubljane. Nagradni natečaj za domobransko koračnico, Jutro, XXIII/1943 (29.XII.), str. 3.
 32. Izraz smo si sposodili pri Umberto Urbaniju, vodji italijanskega tiskovnega urada in iz njegove knjige, posvečene slovenski umetnosti s poudarkom na književnosti. Prim.: Umberto Urbani, Piccolo Mondo Sloveno (Mali slovenski svet), Ljubljana 1941 - XX.
 33. Visoki komisar obiskal Glasbeno akademijo. Zagotovil je podporo vlade kulturnim zavodom, zahteval pa lojalno sodelovanje z oblastmi. Slovenec LXX/1942 - XXI (20.XI.), str. 2.
 34. Kot op. 33.
 35. Kot op. 33.
 36. Darilo mesta Trsta Ljubljani. Slovenec, LXIX/1941 - XX (28.XI.), str. 3.
 37. Perko razstavlja pred odhodom v Firenze, Slovenec, LXIX/1941 - XIX (10.IX.), str. 5.
 38. Giuseppe Steiner, Fašistična kultura. Kratek pregled o fašističnem delu in doktrini, Ljubljana 1942, str. 30-31.
 39. Umetnost in šport (Arte e sport), Ljubljanska mladina (Gioventù Lubianese), I/1943 - XXI, str. 3, št. 13.
 40. Kot. op. 38, str. 28.
 41. Umetniški "Ludi juveniles", Visoki komisar je prisostvoval tekmovanju ljubljanske mladine, Slovenec, LXXI/1943 - XXI (3.VI.), str. 2.
 42. Ti poudarki so odmevali tudi v slovenskem likovnem življenju. Tako naj bi ob otvoritvi Razstave moderne slovenske umetnosti v Jakopičevem paviljonu maja 1941 profesor R. Kregar izjavil, "da so ti umetniki črpali svoj navdih pri romanskih narodih", S. Šantel pa je poudaril potrebo, "da išče slovenski umetnik nadaljnega napredovanja ob izvoru likovne umetnosti, t. j. v Italiji." Prim.: Razstava moderne slovenske umetnosti v Jakopičevem paviljonu. Slovenec, LXIX/1941 (27. V), str. 3.
O tujih vplivih na slovensko umetnost je imel posebno mnenje kritik S. Mikuž: "Gotovo je, da je danes umetnost v težki krizi, ker je po sili razmer življenje v važnejših umetnostnih središčih zastalo, gotovo pa je tudi, da je prav danes prilika, da si naša umetnost opomore od tujih vplivov, da se vrne vsa k domači zemlji, ki je vendar že toliko dala od svojega neizmerne bogastva in je v stanu dajati še v nedogled. "Prim.: Kulturni obzornik. Razstava M. Sedej - Z. Kalin. Slovenec, LXIX/1941 (5.XI.), str.3.
 43. Nagovor vodje Urada za propagando, tisk in kulturo. Družinski tednik, XVI/1944 (28.IX.), str. 2.
 44. Kot. op. 43.
 45. Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, IV. knjiga, Ljubljana 1973, str. 241.

46. -, Sternenovo razstavo obiskujejo vsi sloji. Slovenec, LXXII/1944 (1.VII.), str. 5.
47. Kot. op. 46.
48. Kot. op. 46.
49. Naše razumništvo za Zimsko pomoč. Nevarnost zlagane lažiumetnosti. Radijski govor g. B. Borka, urednika kulturne rubrike "Jutra", Družinski tednik, XVI/1944 (23.III.), str. 2.
50. Ljubljana, Slovesna otvoritev razstave "Slovenskega lika", Slovenec, LXIX/1941 - XX (17.V.), str. 4.
51. Za domovino, za edino... (Misli ob razstavi galerije Obersnel), Slovenec, LXXII/1944 (8.I.), str. 2.
52. Mlademu umetniku Lavriču v spomin, Slovenec, LXXII/1944 (13.II.), str. 3.
53. -ek., Umetnik, umetnost in meščan. Kratek obisk v svojevrstnem ateljeju in razgovor s slikarjem Milošem Šušteršičem, Slovenski narod, LXXVI/1944 (12.VI.), str. 4.
54. td, Kulturni obzornik. Dve domobranski pesmarici, Slovenec, LXXII/1944 (11.X.), str. 3.
55. Kot. op. 51.
56. Jutro, XXV/1945 (24.III.), str. 2.
57. Poročnik Jože Beránek, Slovensko domobranstvo, I/1944, št. 14.
58. Roži (TANJUG), Razstava našega tiska v Ajdovščini, Partizanski Dnevnik, II/1944 (17.XII.), str. 3 (ponatis - kserografirana izdaja, Nova Gorica - Koper - Ljubljana 1975).
59. Kot. op. 6.
60. Dopis štaba 9. korpusa, propagandni odsek, št. 225, Glavnemu štabu, propagandnemu oddelku, 26.VI.1944, Arhiv INZ, fasc. 89/1-2.
61. Dopis Izvršnega odbora Osvobodilne fronte. Propagandna komisija, št. 20/A - 18.X.1944 - Slikarski atelje propagandne komisije. Tovarišica Alenka, Fotoarhiv MNZ, Kultura I -23.
62. Kot. op. 11, str. 175.
63. Kot. op. 11, str. 177.
64. Stanko Sedlak, "Kjer smo kri prelivali...", Slovensko domobranstvo, I. št. 7, 26.X.1944.

Igor Košir

ZAPONKA SVETE EME

Že nekaj časa hodi za mano spomin na presenečenje, čudno občutje negotovosti, ki te obide, ko zagledaš stvari, ki bi jih ne smelo biti. Upredmetene misli, ideje, ki si jih ne znaš razložiti, so videti kot pogled skozi časovno luknjo, pa ne veš, ali so le posledica tvojih lastnih čezmerno nakopičenih želja ali nedoumljivega spleta nekih davno minulih okoliščin. Je mar naključje neskončna množica zakonitosti ali je zakonitost neskončna množica naključij?

Tako se je zgodilo pred leti: v Krko - tisto koroško, ki ji uradno pravijo tudi Gurk - smo se odpeljali na sindikalni izlet; no ja, na strokovno ekskurzijo po Karantaniji. V tamkajšnji stolnici smo si ogledali vse, kar je tam povezano s spominom na sveto Emo. Med najlepšimi upodobitvami so rezbarije z dogodki iz njenega življenja. Šest velikih poslikanih lesenih reliefov prikazuje najbolj pretresljive trenutke napete življenjske zgodbe grofice Breško-Seliške. Same "dramatične vzle", "dramske viške", če govorimo z jezikom stroke. Po vrsti si sledijo takole: umor Eminih sinov in objokovanje staršev, slovo grofa Viljerna, zidanje cerkve svete Marije v Krki, prihod redovnic in redovnikov ter posvetitev katedrale, priprošnje ob Eminem katafalku, odrešitve ob Eminem katafalku.

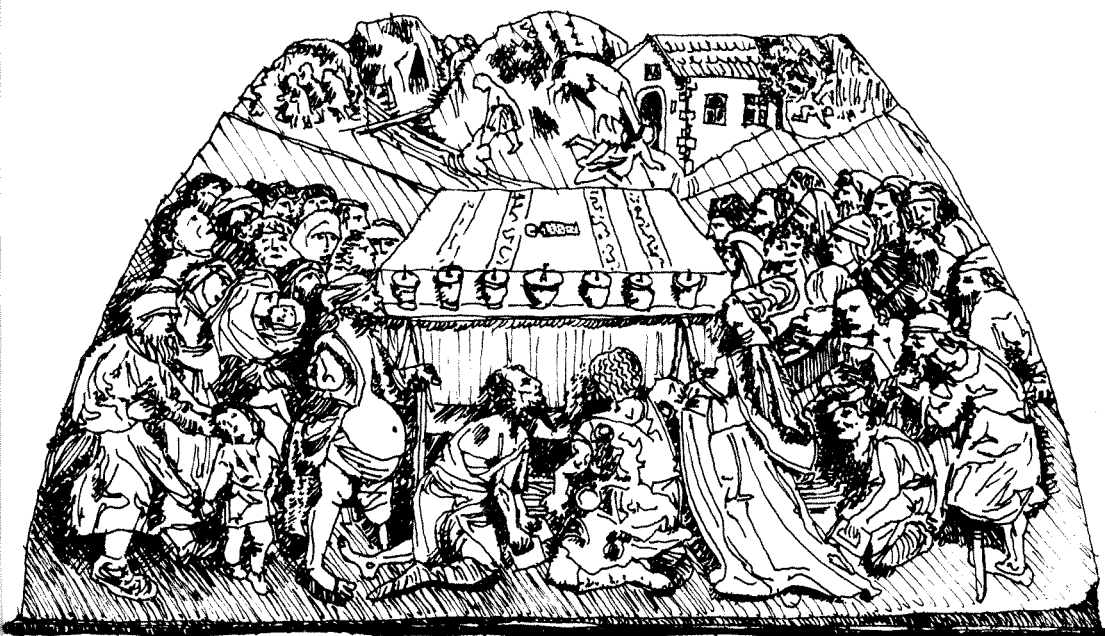
V Šentvidu ob Glini jih je (najbrž) izrezljal Lienhard Pampstl, poslikal pa slikar Osvald nekako leta 1508.

Kdo od obeh mojstrov je zakrivil - na začetku šestnajstega stoletja! - upodobitev, ki je postala samoumevna šele z izumom filma? Kakšen premislek ga je vodil k slikarskemu postopku, ki je dva reliefa združil v svojevrstno celoto? Kako so podobo razumeli sodobniki, kako učinkuje v sedanjosti?

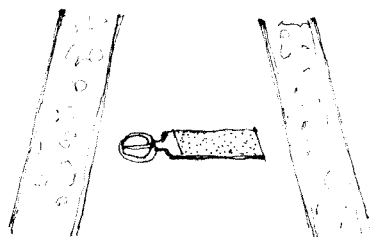
Gre za podrobnost, ki ji v zgodovini upodobitev ne poznam para. (Sem morda le premalo poučen?) Na zadnjih dveh reliefih, petem in šestem, sta upodobljena dva prizora na istem prizorišču: oba sta postavljena ob Emin katafalk. Peti relief prikazuje vrsto nesreč, ki so pestile ljudi na prehodu petnajstnega stoletja v šestnajsto, bolnike, pohabljenice... Šesti relief kaže, kako duhovnik z Eminim prstanom ozdravlja nesrečnike. Na osrednjem mestu obeh reliefov, na sredini razsežnega kvadratnega katafalka, prekritega s ptom, je naslikana pasna zaponka svete Eme. Bogeve kdaj in kam se je ta relikvija izgubila? Na petem reliefu je naslikana tako, da kovinsko uho zaponke leži levo od koščka pasu, na šestem reliefu pa leži kovinski del na desni strani. Podobarja sta nam očitno hotela pokazati, da je naše - gledalsko - zorišče v obeh prizorih nasprotno; vsakič gledamo proti katafalku z druge, nasprotne strani. Po filmsko ali televizijsko bi temu rekli "posnetek in protiposnetek", tudi "plan in kontraplan". Z začetka šestnajstega stoletja! Da sta se trudila, da sta bila v zadregi, kažejo popravki perspektivistične upodobitve prta.

Domislek, ki me je pretresel! Pa pravijo, da si vedno kaj novega izmislimo. Hvala.

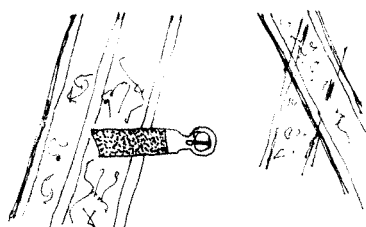
V

V detail

VI

VI detail

Tine Kurent

PLEČNIKOV SPOMENIK ŽRTVAM 1941–1945 ZA MEŽICO

Plečnikov načrt spomenika NOB, namenjen za Mežico, kaže steber z bazo na podstavku, s kapitelom, ki nosi stebriček, nad katerim je urna z golobom na vrhu.

Tlorisno gre za kompozicijo kroga in trikotnika s šesterokotnikom; samo kvadrat manjka, da bi lahko govorili o Hermesovem pečatu.¹ Univerzalni Hermesov pečat, kot ga imenuje Eliphas Levi, sestavljajo trije arhetipski liki, krog z eno stranico, trikot s tremi in kvadrat s štirimi stranicami. Liki zato simbolizirajo števila 134, 143, 314, 341, 413 in 431. Plečnik je shemo pogosto uporabljal za proporcioniranje svojih svetišč.² Trikotnik, krog in šesterokotnik v načrtu za Mežico s številom svojih stranic simbolizirajo število 316. Gematrično³ število 316 pomeni SMRT FAŠIZMU, SVOBODA NARODU.

V merski kompoziciji spomenika se ponavlja vrsta modulov, iz katerih so sestavljene večje mere. Največja mera, na primer, je višina spomenika, 690 cm. Sestavljajo jo trije moduli po 230 oziroma šest modulov po 115 cm.

Število 23 govori o božjem srdi ob apokaliptični »žetvi in trgatvi narodov«,⁴ ko je tekla kri. Odstavek, v katerem se zrcali tudi morija 1941–1945, pripoveduje v slovenščini takole:

In videl sem: in glej, bil je oblak, in na oblaku je sedel nekdo, ki je bil podoben Sinu človekovemu; imel je na glavi zlato krono in v roki oster srp. In prišel je iz svetišča drug angel in je zakričal z močnim glasom sedečemu na oblaku: »Nastavi svoj ostri srp in požanji, ker je prišla ura žetve, zakaj žetev na zemlji je usahla.« In sedeči na oblaku je zamahnil s svojim srpom po zemlji in zemlja je bila požeta.

Še drug angel je prišel iz svetišča, ki je v nebesih; tudi ta je imel oster srp. In od oltarja je prišel še drug angel, ki je imel oblast nad ognjem; in zaklical je z močnim klicem onemu, ki je imel oster srp: »Nastavi svoj ostri srp ter poreži grozdje z vinske trte na zemlji, zakaj dozorele so njene jagode.« In angel je zamahnil s srpom po zemlji ter obral vinsko trto na zemlji in (grozde) vrgel v veliko tlačilnico božjega srda. In tlačili so v tlačilnici zunaj mesta in kri je tekla iz tlačilnice do konjskih uzd, tisoč šeststo tečajev daleč.⁵

Zapisano po latinsko, obe zapovedi veljata gematrično 23-krat 75 ali 1725:

MITTE FALCEM TUAM ET METE
QUIA VENIT HORA UT METEATUR
QUONIAM ARUIT MESSIS TERRAE.

MITTE FALCEM TUAM ACUTAM
ET VINDIMIA BOTROS VINEAE TERRAE
QUONIAM MATURAE SUNT UVAE EJUS.

Ne smemo pozabiti na število 75, ki pomaga številu 23 do veljave. Njegov gematrični pomen je PARTIJA.

V številih 690, 230 in 115 je skritih še več sporočil.

Imena EDVARD KARDELJ, VIDA TOMŠIČ in ZDENKA KIDRIČ veljajo gematrično po 115. Za eksorcizem nesvetih imen Plečnik blagoslavlja in preklinja: BLAGOSLOVLJENO BODI BOŽJE IME, PREKLET KOMUNIZEM. Stavka štejeta 460, dvakrat več kot 230.

Do vrha žare je spomenik visok 666 cm^6 ali 3-krat 222 (kolikor znaša premer podstavka) ali 6-krat 111 (kolikor je široka šestkotna baza)⁷ ali 12-krat 55,5 (kolikor naj bi bil širok šestkotni steber)⁸ ali 24-krat 37 (kolikor meri stranica na šestkotnem stebru). Število 666 imenuje Apokalipsa število zveri in število človeka.⁹ V njem in v njegovi sinonimnih številih je simbolizirana minljivost, toda tudi božja vsepričujočnost. Število 888 ali 24-krat 37 pomeni v grški gematriji presveto ime:

$$888 = \text{IH}\Sigma\text{OY}\Sigma$$

$$10 + 8 + 200 + 70 + 400 + 200 = 888$$

Višina stebriča nad kapitelom skupaj z žaro in golobom meri 190 cm. V 28-kratniku števila 19, v številu 532, je še eno Jezusovo ime, tokrat zapisano v hebrejščini. JEŠUA velja 532.

י ש ך ע

532

$$70 + 10 + 50 = 130 = \text{ך}$$

$$6 + 10 + 6 = 22 = \text{ש}$$

$$300 + 10 + 50 = 360 = \text{ע}$$

$$10 + 6 + 4 = 20 = \text{י}$$

Višina spomenika do golobove glave – o tem pozneje – meri 685 cm ali 5-krat 137, steborno steblo pa je visoko 260 cm.

V številih 137 in 130, polovici števila 260, so zapisani:

JOŽEF STALIN in MIHA MARINKO veljata vsak po 137.

JOSIP BROZ in DŽUGAŠVILI veljata vsak po 130.

Števili 137 in 130 pa za zagovor nesvetih imen predstavljata Psalm 137 in Psalm 130.

Psalm 137 je bil prisoten v Plečnikovi zavesti zlasti s parafrazo Janeza Evangelista Kreka:

PRILEPI SE MOJEMU NEBESU,
DESNA MOJA MI ODPADI,
ČE KDAJ POZABIM NATE,
SVETA CERKEV KATOLIŠKA.¹⁰

Psalm 130 moli: »Iz globočine molim k tebi, Gospod.« Začetek DE PROFUNDIS velja gematrično 130.

Poleg sekretarjev VKP(b) in KPJ pa je v številu 13 prisoten tudi BORIS KIDRIČ, ki velja 117 ali 9-krat 13. Njegovi začetnici B. K. veljata 2-krat 13 ali 26. Za zagovor zoper njega je v številu 260 zapisan Balantičev (?) verz, KAMUNIST NEJ VREDN ŠUSA.¹¹ Število 26 zapisuje tudi začetnici FR. B. Tudi Plečnikovi začetnici J. P. veljata gematrično 26.

Število 26 po hebrejski gematriji zapisuje Jahvejevo ime:

יהוה

$$5 + 6 + 5 + 10 = 26$$

Višina spomenika do vrha kapitela meri 5 m, golob na vrhu je visok 25 cm, njegova glava pa 5 cm.

Število 5, oziroma 5 na tretjo je 125, to je Plečnikov gematrični podpis. JOSEF PLEČNIK velja 125.

Število 25 je sinonim 9-krat večjega števila 225, ki moli PEREAT COMMUNISMUS. Tudi število 9 – višina kapitela meri 90 cm ali 900 mm – prosi za propad komunizma. Isto željo tudi kasete na obodu stebra, visoke (brez presledkov) po 450 mm:

$$900 : 2 = 450,$$

$$450 : 2 = 225.$$

Kaset je na obodu stebra 5-krat 6 ali 30. Število 3000 moli latinski očenaš, da bi se prošnja za propad komunizma izpolnila:

PATER NOSTER, QUI ES IN CAELIS,
SANCTIFICETUR NOMEN TUUM.
ADVENIAT REGNUM TUUM,
FIAT VOLUNTAS TUA
SICUT IN CAELO ET IN TERRA.
PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM
DA NOBIS HODIE.
ET DIMITTE NOBIS DEBITA NOSTRA,
SICUT ET NOS DIMITTIMUS
DEBITORIBUS NOSTRIS.
ET NE NOS INDUCAS IN TENTATIONEM;
SED LIBERA NOS A MALO. AMEN.

Napis MEŽICA ŽRTVAM velja gematrično 157. Pomen števila 157 v hebrejski

gematriji pomeni, kot razlaga Aleister Crowley v svojem slovarju,¹² lingam in joni, dva sveta pojma v azijskih kulturah.

			נ	NUN	50
י	ZAYIN	7	ק	QOPH	100
ק	QOPH	100	ב	BETH	2
נ	NUN	50	ה	HEH	5
157			157		

Toda gematrično število 157 pomeni isto kot presveto število 888. Število 1570 v osmiškem sistemu je namreč enako številu 888 v desetiškem sistemu:

$$1570_{(8)} = 1\text{-krat } 8^3 + 5\text{-krat } 8^2 + 7\text{-krat } 8^1 + 0\text{-krat } 8^0 = 888_{(8)}.$$

Pomni: s številom 157, polovico števila 314, je Plečnikov načrt za Mežico povezan s Hermesovim pečatom, trikotnikom, krogom in kvadratom.

Plečnik je število 157 zapisal v načrtu za bogojansko cerkev kot širino vhoda v svetišče, njegov pomen pa je tudi ponazoril v falični obliki stolpička nad zvonikom.¹³

Razlago sem začel s številom 316 ali 4-krat 79; naj z njim pripoved tudi končam. Število 79 s svojim trikratnikom 237 predstavlja eno najpomembnejših gematričnih števil. Z njim so čarali Agrippa von Nettesheim, Albrecht Dürer¹⁴, Jakob Gallus¹⁵ in Plečnik. V spomeniku žrtvam v Mežici je število 237 tudi v sekvenci

$$37, 137, 237.$$

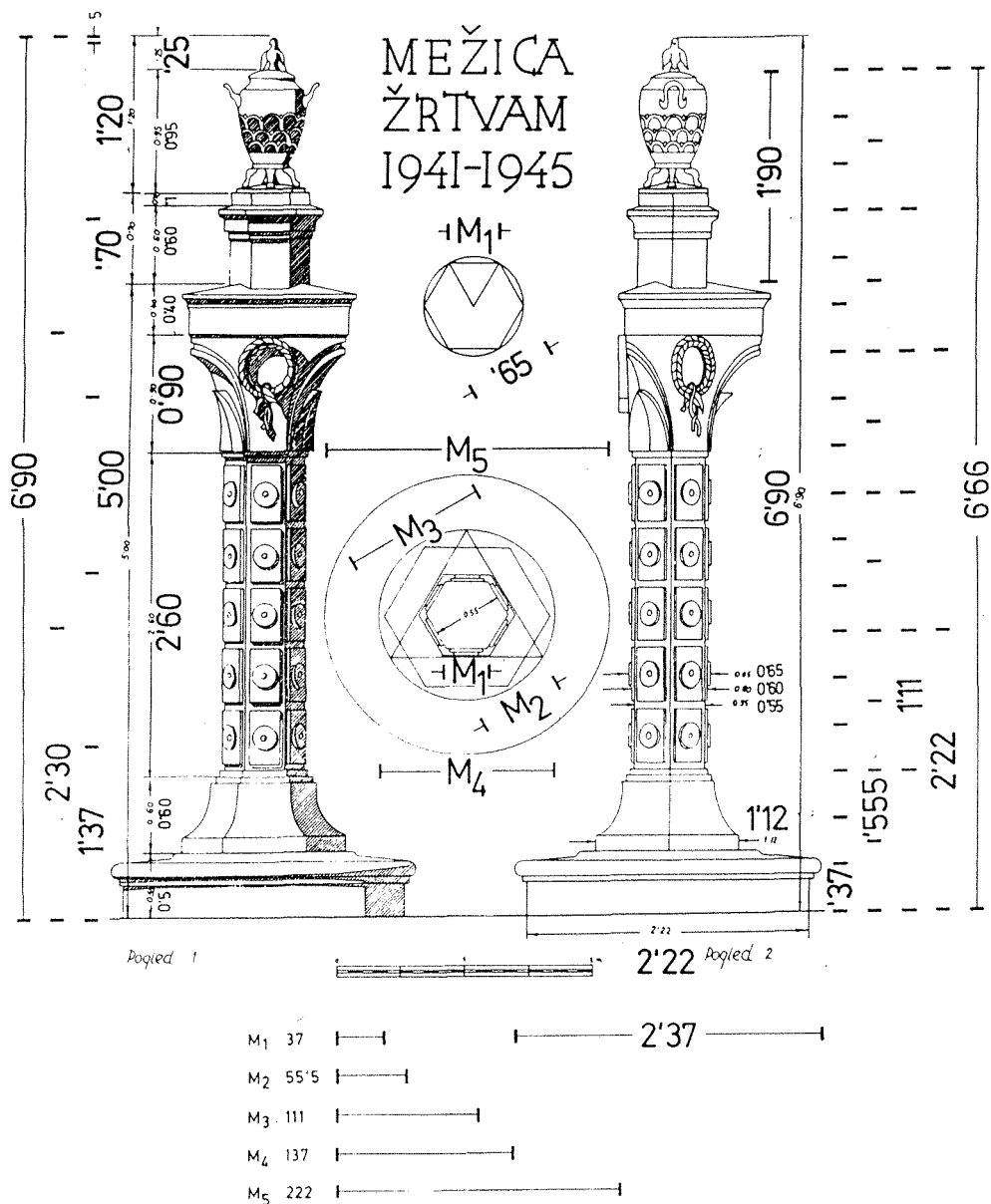
$$137 - 100 = 37,$$

$$137 + 100 = 237.$$

Z mero 237 je Plečnik odmeril na mežiškem spomeniku tudi premer okroglega podstavka v višini torusa, a te ni zapisal. Te številke, kolikor vem do zdaj, Plečnik ni nikoli neposredno zapisal, čeprav je v tej ali oni obliki prisotna praktično v vseh njegovih delih. V številu 237 je skritih mnogo sporočil; tukaj zapisuje tožbo HUDIČ SE JE S KETNE UTRGAL.¹⁶ Te tožbe Plečnik s koncem vojne ni nehal ponavljati. Da bi pa hudega pregnal, je v številu 237 tudi pobožen vzdih VIRGO DEI GENITRIX MARIA.

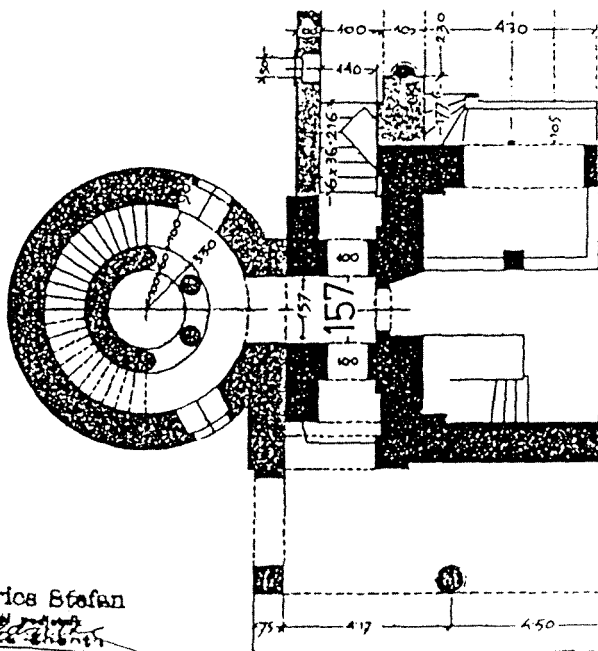
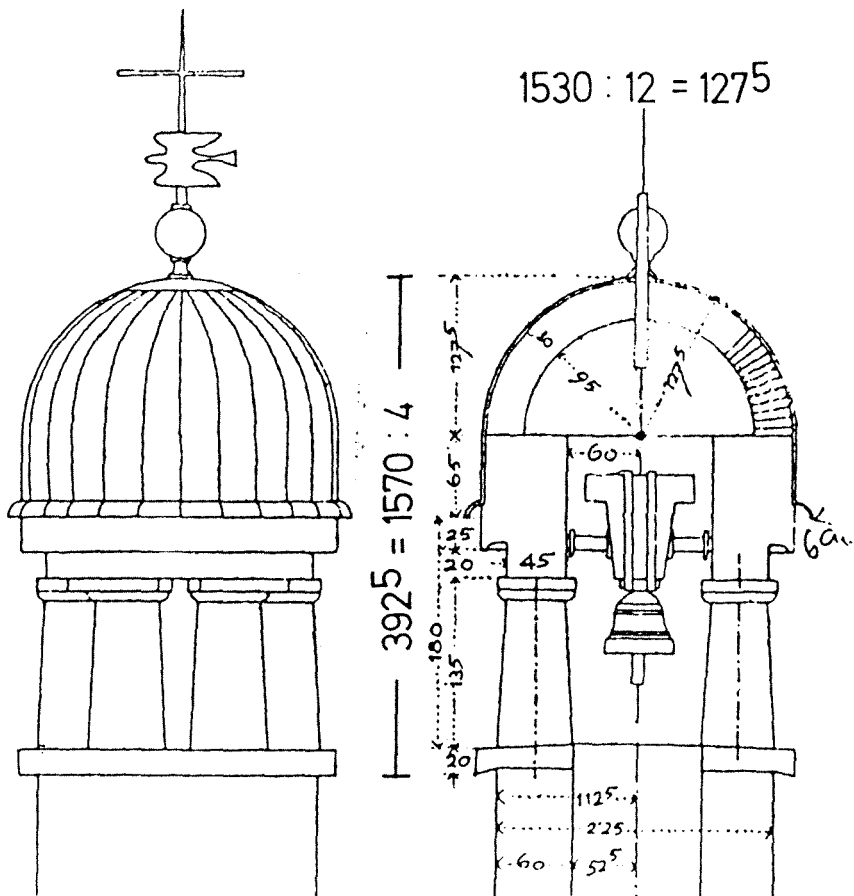
V tretjini števila 237, v številu 79, je gematrično zapisan IVAN MAČEK. V zagovor zoper Mačka pa je Plečnik zapisal še enega tesarja: SVETI JOŽEF velja 137.

Naj povzamem. Poleg hudiča je Plečnik vgradil v svojo kompozicijo tudi imena znanih komunistov: Vida Tomšič, Jožef Stalin, Džugašvili, Josip Broz, Zdenka Kidrič, Boris Kidrič, B. K., Edvard Kardelj, Miha Marinko in Maček Matija. Za eksorcizem pa je zapisal molitve in sveta imena: Virgo Dei Genitrix Maria, JHVH, Fr. B., Jesus, Ješua, Golob sv. Duha, Josef Plečnik, J. P. in sv. Jožef.

Načrt za Plečnikov spomenik NOB za Mežico. Velike številke so dodane, ker so Plečnikove mere predrobne. Dorisane so tudi kote, ki jih Plečnik ni narisal. _____

Naris in prerez stolpčka z merami na vrhu bogojanskega zvonika ter tloris vhoda v svetišče s koto 157.

Mészáros Stefan

~~Marko Marković~~
anđelina

A 1	S 19	M 13	M 13	M 13	F 6	T 20
B 2	M 13	E 5	I 9	E 5	A 1	E 5
C 3	R 18	Ž 26	T 20	T 18	L 12	R 18
Č 3	T 20	I 9	T 20	E 5	C 3	R 18
D 4	F 6	C 3	E 5	A 1	E 5	A 1
E 5	A 1	A 1	F 6	T 20	M 13	E 5
F 6	Š 19	Z 26	A 1	U 21	T 20	Q 17
G 7	I 9	R 18	L 12	R 18	U 21	U 21
H 8	Z 26	T 20	C 3	Q 17	A 1	O 15
I 9	M 13	V 22	E 5	U 21	M 13	N 14
J 10	U 21	A 1	M 13	O 15	A 1	I 9
K 11	S 19	M 13	T 20	N 14	C 3	A 1
L 12	V 22	-----	U 21	I 9	U 21	M 13
M 13	O 15	157	A 1	A 1	T 20	M 13
N 14	B 2		M 13	M 13	A 1	A 1
O 15	O 15		E 5	A 1	M 13	T 20
P 16	D 4		T 20	R 18	E 5	U 21
Q 17	A 1		M 13	U 21	T 20	R 18
R 18	N 14		E 5	I 9	V 22	A 1
S 19	A 1	P 16	T 20	T 20	I 9	E 5
Š 19	R 18	E 5	E 5	M 13	N 14	S 19
T 20	O 15	R 18	Q 17	E 5	D 4	U 21
U 21	D 4	E 5	U 21	S 19	I 9	N 14
V 22	U 21	A 1	I 9	S 19	M 13	T 20
W 23	-----	T 20	A 1	I 9	I 9	U 21
X 24	316	C 3	V 22	S 19	A 1	V 22
Y 25		O 15	E 5	T 20	B 2	A 1
Z 26		M 13	N 14	E 5	O 15	E 5
Ž 26		M 13	I 9	R 18	T 20	E 5
	P 16	U 21	T 20	R 18	R 18	J 10
	A 1	N 14	H 8	A 1	O 15	U 21
	R 18	I 9	O 15	E 5	S 19	S 19
	T 20	S 19	R 18	M 13	V 22	-----
	I 9	M 13	A 1	I 9	I 9	1725
	J 10	U 21	U 21	T 20	N 14	
	A 1	S 19	T 20	T 20	E 5	
	-----	-----		E 5	A 1	
	75	225			E 5	

E 5	V 22	I 9	J 10	M 13	J 10	B 2
D 4	I 9	V 22	O 15	I 9	O 15	O 15
V 22	D 4	A 1	Ž 26	H 8	S 19	R 18
A 1	A 1	N 14	E 5	A 1	I 9	I 9
R 18	T 20	M 13	F 6	M 13	P 16	S 19
D 4	O 15	A 1	S 19	A 1	B 2	K 11
K 11	M 13	Č 3	T 20	R 18	R 18	I 9
A 1	Š 19	E 5	A 1	I 9	O 26	D 4
R 18	I 9	K 11	L 12	N 14	Z 26	R 18
D 4	Č 3	-----	I 9	K 11	-----	I 9
E 5	-----	79	N 14	O 15	130	C 3
L 12	115		-----	-----		-----
J 10			137	137	D 4	117
-----					Ž 26	
115					U 21	
	V 22	H 8	K 11	Z 26	G 7	B 2
	I 9	U 21	A 1	D 4	A 1	K 11
J 10	R 18	D 4	M 13	E 5	Š 19	-----
P 16	G 7	I 9	U 21	N 14	V 22	13
-----	O 15	Č 3	N 14	K 11	I 9	
26	D 4	S 19	I 9	A 1	L 12	
	E 5	E 5	S 19	K 11	I 9	
	I 9	J 10	T 20	I 9	-----	
	G 7	E 5	N 14	D 4	130	
J 10	E 5	S 19	E 5	R 18		A 1
O 15	N 14	K 11	J 10	I 9		N 14
S 19	I 9	E 5	V 22	Č 3	S 19	A 1
E 5	T 20	T 20	R 18	-----	V 22	T 20
F 6	R 18	N 14	E 5	115	E 5	H 8
P 16	I 9	E 5	D 4		T 20	E 5
L 12	X 24	U 21	N 14		I 9	M 13
E 5	M 13	T 20	Š 19		J 10	A 1
Č 3	A 1	R 18	U 21		O 15	S 19
N 14	R 18	G 7	Š 19	F 6	Ž 26	I 9
I 9	I 9	A 1	A 1	R 18	E 5	N 14
K 11	A 1	L 12	-----	B 2	F 6	T 20
-----	-----	-----	260	-----	-----	-----
125	237	237		26	137	125

P 16	N 14	T 20	Q 17	D 4	D 4	T 20
A 1	O 15	U 21	U 21	E 5	E 5	E 5
T 20	M 13	A 1	O 15	B 2	B 2	N 14
E 5	E 5	S 19	T 20	I 9	I 9	T 20
R 18	N 14	I 9	I 9	T 20	T 20	A 1
N 14	T 20	C 3	D 4	A 1	O 15	T 20
O 15	U 21	U 21	I 9	N 14	R 18	I 9
S 19	U 21	T 20	A 1	O 15	I 9	O 15
T 20	M 13	I 9	N 14	S 19	B 2	N 14
E 5	A 1	N 14	U 21	T 20	U 21	E 5
R 18	D 4	C 3	M 13	R 18	S 19	M 13
Q 17	V 22	A 1	D 4	A 1	N 14	S 19
U 21	E 5	E 5	A 1	S 19	O 15	E 5
I 9	N 14	L 12	N 14	I 9	S 19	D 4
E 5	I 9	O 15	O 15	C 3	T 20	L 12
S 19	A 1	E 5	B 2	U 21	R 18	I 9
I 9	T 20	T 20	I 9	T 20	I 9	B 2
N 14	R 18	I 9	S 19	E 5	S 19	E 5
C 3	E 5	N 14	H 8	T 20	E 5	R 18
A 1	G 7	T 20	O 15	N 14	T 20	A 1
E 5	N 14	E 5	D 4	O 15	N 14	N 14
L 12	U 21	R 18	L 12	S 19	E 5	O 15
I 9	M 13	R 18	E 5	D 4	N 14	S 19
S 19	T 20	A 1	E 5	I 9	O 15	A 1
S 19	U 21	P 16	T 20	M 13	S 19	M 13
A 1	U 21	A 21	D 4	I 9	I 9	A 1
N 14	M 13	N 14	I 9	T 20	N 14	L 12
C 3	F 6	E 5	M 13	T 20	D 4	O 15
T 20	I 9	M 13	I 9	I 9	U 21	A 1
I 9	A 1	N 14	T 20	M 13	C 3	M 13
F 6	T 20	O 15	T 20	U 21	A 1	E 5
I 9	V 22	S 19	E 5	S 19	S 19	N 14
C 3	O 15	T 20	N 14		I 9	---
E 5	L 12	R 18	O 15		N 14	3000
T 20	U 21	U 21	B 2			
U 21	N 14	M 13	I 9			
R 18	T 20		S 19			
	A 1					
	S 19					

Tabela z gematričnim seštevkom latinskega očenaša.

- ¹ T. Kurent, Presbiterij novomeškega kapitlja: kompozicijska shema in njena gematrična sporočila; rokopis 1992. Isti, Ezoterika števil, ki jih predstavljajo krog, trikotnik in kvadrat; rokopis.
- ² T. Kurent, Plečnik o proporcijah treh arhetipskih likov; rokopis 1992.
- ³ Gematrija je prevajanje črk v številke in obratno. Z gematrijo je mogoče število prebrati kot besedo.
- ⁴ Razodetje 14.
- ⁵ Razodetje 14, 14–20.
- ⁶ Mera 666 je za 1 večja od računsko pravilne mere $690 - 25 = 665$.
- ⁷ Plečnik je zapisal mero 112; za izravnavo jo je treba zmanjšati za 1, da bi dobili šestino števila 666.
- ⁸ Plečnik je zapisal 55. Polovica vrednosti 111 je 55, 5.
- ⁹ Razodetje 13, 18.
- ¹⁰ J. E. Krek, Izbrani spisi, I, 159. Glej tudi razpravo: T. Kurent, Plečnikova vrata v direktorsko krilo Vzemne; Dva tisoč, 59/60, 1992; ponatis v Zborniku Ljubljanske šole za arhitekturo.
- ¹¹ Vrstica KAMUNIST NEJ VREDN ŠUSA je gematrično vgrajen poleg podobnega verza KAMUNIST NEJ PU ŠUSA VREDN v merah na Plečnikovi edikuli pred smetiščem v Križankah. Poleg tega sta »ŠUS« in »PU ŠUSA« upodobljena kot cele in polovične krogle na sgrafitih edikule.
- ¹² 777 and Other Qabalistic Writings of Aleister Crowley, poglavje Sepher Sephirot, izdal Samuel Weiser, York Beach, Maine 1937.
- ¹³ T. Kurent, Število 157 v Plečnikovem bogojanskem načrtu; Dva tisoč, 64/65/66, 1993.
- ¹⁴ T. Kurent, Število 237 v gematriji Dürerjeve Melanholiije; rokopis 1991.
- ¹⁵ T. Kurent, Gallusova gematrična predstavitev; Rast, 1993.
- ¹⁶ Reklo mi je povedal Plečnikov učenec Vlasto Kopač. Lepo se mu zahvaljujem. Glej tudi: T. Kurent, Število 237 v Plečnikovih gematričnih kompozicijah; rokopis 1992; Isti, Število 237; rokopis 1992; Isti, Plečnikov prevod Balantičevih verzov o trohnečih vencih v gematrični jezik; Zbornik LŠA, 1990; ponatis v: Slava, V, 1, 1991.

PRIPIS

Potem ko sem že oddal razpravo o Plečnikovem spomeniku NOB za Mežico urednici, me je obiskal sogovornik, ki zna bolje od mene decifrirati gematrična sporočila. Vprašal me je, potem ko je prebral napisano, kako da se nisem bolj skrbno poglobil v višino kapitela, v mero 90 cm. V trikotniku števila 90, v številu 270, je zapisano ime

VLADIMIR ILIČ ULJANOV, LENIN, z gematrično veljavo

$(22 + 12 + 1 + 4 + 9 + 13 + 9 + 18) + (9 + 12 + 9 + 3) + (21 + 12 + 10 + 1 + 14 + 15 + 22) + (12 + 5 + 14 + 9 + 14) = 270$.

V istem številu je tudi eksocizem: BOLJŠEVIK LENIN ANATHEMA SIT, s seštevkom

$(2 + 15 + 12 + 10 + 19 + 5 + 22 + 9 + 11) + (12 + 5 + 14 + 9 + 14) + (1 + 14 + 1 + 20 + 8 + 5 + 13 + 1) + (19 + 9 + 20) = 270$.

*Žarko Lazarević*SLOVENSKA GOSPODARSKA PRILAGAJANJA
V DVAJSETEM STOLETJU

Iz agrarne družbe v industrijsko

Že danes, še bolj pa iz perspektive bodočih rodov, lahko zatrdimo, da bo dvajseto stoletje v naši zgodovini zagotovo veljalo za čas velikih prelomov, ki so kot posledica političnih sprememb zahtevali vsakokratno prestrukturiranje gospodarskega udejstvovanja prebivalcev slovenske dežele. Pomembnost dvajsetega stoletja se bo nenazadnje kazala tudi v tem, da je Slovencem v tem času uspelo prehoditi dolgo pot iz agrarne družbe v industrijsko. V udejanjanju te epohalne transformacije slovenske družbe lahko glede na politično-gospodarski ustroj ločimo dve stopnji industrializacije, "kapitalistično in socialistično".

Pri opredeljevanju mejnikov prestrukturiranja ne moremo prezreti dejstev, da je slovensko gospodarstvo v iztekajočem se stoletju zamenjalo kar štiri državne politične sisteme. Do leta 1918 se je razvijalo v okvirih velikanskega trga avstroogrške monarhije, kjer je veljalo za slabo razvito in agrarno-surovinsko bazo bližnjih industrijskih dežel. Nato je za dvajset let prešlo v krog novonastale prve jugoslovanske države, ki je vsekakor zelo ugodno vplivala na razvoj slovenskega gospodarstva, saj je v jugoslovanskih merilih veljalo za tehnološko najrazvitejši del. Po drugi svetovni vojni resda ni prišlo do spremembe državnega okvira, čeprav se je geografski pojem Slovenije s priključitvijo Primorske znatno razširil, so pa zato bile toliko radikalnejše spremembe, ki so jih uveljavljali komunisti, v političnem in gospodarskem ustroju države. Z novim redom se je bistveno spremenila filozofija gospodarskega razvoja in tudi vloga Slovenije, ker ji je bila zaradi njenega ekonomskega prvenstva v predvojni Jugoslaviji dodeljena vloga enega od pospeševalcev razvoja drugih delov države in s tem upočasnitev njenega lastnega napredka. Zadnja velika zarez v državno političnem oziru pa je nastala v nedavnem letu 1991 z osamosvojitvijo slovenske države in s tem državnopravne izločitve iz južnoslovanske skupnosti. Ta zadnja sprememba Slovenijo ponovno postavlja v položaj, ko mora preusmeriti glavnino svojega gospodarskega udejstvovanja in se vključiti v evropske gospodarske tokove. Pogojno bi lahko rekli, da se mora na nek način ekonomsko vrniti v prostor, v katerem se je razvijala do nastanka prve jugoslovanske države v letu 1918.

Sama po sebi se nam vsiljuje primerjava osamosvojitve Slovenije z vstopom v jugoslovansko skupnost leta 1918. Tako kot takrat je slovensko gospodarstvo tudi zdaj ostalo brez tradicionalnih tržišč. Takrat je Slovenija uspešno prebrodila čeri prehoda v nov gospodarski prostor in na jugoslovanskem trgu znala uveljaviti svoje prednosti, ki so rezultirale v hitrem ekonomskem razvoju. Seveda so današnje razmere popolnoma drugačne, saj se Slovenija z nameravano integracijo v zahodnoevropsko gospodarstvo nikakor ne podaja v "prazen" prostor, kot je bilo v primeru prve jugoslovanske države. Kakovost te radikalne družbene in ekonomske transformacije bo možno tolmačiti in ocenjevati šele z ustrezne časovne razdalje, ko bodo procesi, katerih rezultate danes šele slutimo, vsaj približno dokončani.

Poleg teh politično-državnih sprememb je pri gospodarskem razvoju Slovenije treba misliti še na en vidik. Slovensko gospodarstvo se je namreč prvo polovico tega stoletja razvijalo v mejah kapitalistične oziroma tržne ekonomije, zato "kapitalistična

industrializacija". Preostali čas, od 1945 do zadnjih gospodarskih reform, ki jih je poosebljal poslednji zvezni premier Ante Marković, pa po načelih socialistične ekonomije. Od tod oznaka "socialistična industrializacija". Z osamosvojitvijo se mučna pot uveljavljanja tržne ekonomije v Sloveniji bolj ali manj počasi nadaljuje.

Iz povedanega izhaja, da se nam navidezno ponujata dva načina periodizacije gospodarskega razvoja Slovenije v dvajsetem stoletju. Prva bi bila glede na vsebino družbenoekonomskih odnosov, se pravi delitev na obdobje kapitalistične oziroma tržne in socialistične ekonomije, pri čemer je ločnica druga svetovna vojna. Alternativno bi lahko bila razvrstitev glede na vsakokratni državni okvir, v katerem so gospodarili prebivalci Slovenije. A tudi tu trčimo na veliko zarezo, to je prihod komunistov na oblast po drugi svetovni vojni. Dilema je zato res samo navidezna, saj je jasno, da delitev po vsebinskem ključu zaobsega tudi časovne koordinate obeh velikih približno polstoletnih obdobj.

Z razpadom Habsburške monarhije, v kateri so bili vzpostavljeni osnovni infrastrukturni pogoji, se je slovensko gospodarstvo po uvedeni industrializaciji in konsolidaciji razmer v kmetijstvu¹ znašlo v popolnoma novem položaju in pred novimi izzivi, ki so narekovali drugačno smer gospodarskega udejstvovanja. Upoštevati je treba, da se je z novimi državnimi mejami geografski pojem Slovenije uveljavil le za dve tretjini slovenskega etničnega ozemlje in da se je gospodarska in prometna os Slovenije, ki je prej potekala na črti Dunaj - Trst, preusmerila proti jugu nove države, to je proti Beogradu. Slovensko gospodarstvo se je poleg tega, da je ostalo brez tradicionalnih tržišč, obenem znašlo tudi v kvalitetno bistveno spremenjenih razmerah. V okviru Avstro-Ogrske je Slovenija veljala za slabo razvito in pretežno agrarno-surovinsko bazo bližnjih industrijskih središč. S prehodom v nov in drugačen civilizacijski in gospodarski prostor, kar je imelo tako pozitivne (slovenizacija poslovanja) kot tudi negativne posledice, je Slovenija tako rekoč "čez noč" postala industrijsko in tehnološko najrazvitejši del jugoslovanske države. Gospodarstvu in slovenskim podjetnikom se je tedaj odprl širok in raznovrstnega (predvsem potrošnega) blaga lačen trg, ki je pospeševal razvoj industrije (zlasti predelovalne) in trgovine v Sloveniji. Poleg novega trga je k spodbujevalcem ekonomskega razvoja Slovenije treba prišteti tudi prometno infrastrukturo, začeto elektrifikacijo, izobraženo delovno silo, ki je bila prilagodljiva in poceni, ter carinsko zaščito. Nasprotno pa ekonomski učinki novega prostora niso bili tako blagodejni za agrarne panoge, kar ni mogoče pripisati samo posledicam novega gospodarskega prostora, ampak tudi oziroma predvsem notranjim slabostim slovenskega kmetijstva.

Blagodejni učinki novega ekonomskega prostora so odsevali v sorazmerno hitri industrializaciji Slovenije. Janko Jovan je zapisal, "da je želja po industrializaciji po prevratu okupirala naše ozemlje". Ustrezni družbeni dejavniki so se zavedali nujnosti pospešenega industrijskega razvoja, saj je bilo to eno od področij, kjer je Slovenija lahko najhitreje uveljavila svoje prednosti v pretežno agrarni državi. Najpomembnejši pa so bili socialni oziri zaradi prenaseljenosti slovenskega podeželja.² Konkretnije je to izrazil Anton Pevc z mislimi, da je glede na dohodkovni potencial slovenskega kmetijstva (hitrega zvišanja pa ni bilo moč pričakovati) celo polovica tedanje kmečke populacije na tak ali drugačen način "odvečna". To je Pevca seveda vodilo k edinemu možnemu sklepu, da je modernizacija kmetijske proizvodnje več kot nujna, sočasno pa tudi pospešena industrializacija.³

In ravno oris, določeneje skiciranje, procesa industrializacije slovenske dežele v Jugoslaviji bo predmet našega razpravljanja. Pri tem se bomo omejili le na zunanjo plat transformacije slovenske družbe iz agrarne v industrijsko in s tem zavestno zanemarili vse tiste pojave, ki so jo spremljali in omogočali, kot na primer spreminjanje mentalitete in življenjskega sloga Slovencev, razvoja takih ali drugačnih

komunikacij, proces urbanizacije, finančnih virov itd., saj bi to daleč preseglo načrtane okvire te razprave in razpoložljivi prostor.

Nujnost pospešene industrializacije Slovenije je bila utemeljevana s slabim položajem v kmetijstvu. Ugotovili smo že, da učinki novega gospodarskega prostora za agrarne panoge niso bili tako blagodejni kot za druge gospodarske veje. Kmetijstvo je namreč boleče občutilo nove meje, saj je bil dostop do tradicionalnih trgov kmalu po načrtanju državnih meja otežen zaradi carinskih pregrad, ki so bile odsev protekcionistične politike sosednjih držav. V sami Sloveniji pa so bili kmetje izpostavljeni konkurenci pridelkov iz drugih jugoslovanskih delov, ki so imeli čisto agrarni značaj in temu primerno ponudbo na tržišču. Vendar v tem ne gre pretiravati, saj je splošno znano, da je bila Slovenija prehrambeno pasivna dežela.

Osnovna ugotovitev bi se torej glasila, da je bil agrarni sektor razen v nekaj inflacijskih letih po nastanku nove države v konstantni krizi, ki bi jo lahko označili kot **strukturno krizo slovenskega kmetijstva**.⁴ Bistvo tega termina lahko pojasnimo z besedami, da se je slovensko kmetijstvo znašlo v zagati, kako čimprej modernizirati in racionalizirati proizvodnjo po načelih tržnosti oziroma podjetniški logiki, kar pa so omogočale le večje kmetije. Proces prilagajanja zahtevam časa, v katerem je bilo potrebno preseči notranje slabosti kmetijstva (razdrobljenost kmetij, tehnološko zaostalo proizvodnjo z nizkimi donosi in prenaseljenost podeželja), je potekal vsa leta do "druge morije svetovnih razsežnosti" počasi in boleče, ne da bi se dokončal. Počasno prestrukturiranje kmetijstva je spremljala tudi visoka cena, ki se je zrcalila predvsem v veliki zadolženosti kmečkega življa. Ob bok tem težavam so se postavljali tudi zunanji dejavniki, na katere kmetje niso mogli vplivati. Ne smemo namreč zanemariti splošnih ekonomskih razmer doma in v tujini, kot najznačilnejši primer se ponuja velika gospodarska kriza v prvi polovici tridesetih let.

Kljub tem črnogledim uvodnim besedam je tudi kmetijstvo zabeležilo precejšen napredek po zaslugi velike delovne vneme slovenske kmetijske pospeševalne službe, ki si je prizadevala usposobiti kmeta za gospodarjenje v tržnih pogojih.⁵ Rezultati resda niso bili tako skokoviti kot v industriji, vendar so bili zato toliko pomembnejši, saj se je na začetku dvajsetih let kar dve tretjini Slovencev preživljalo s kmetijstvom. Slovensko kmetijstvo je v tem času napredovalo tako v količinskem kot tudi kakovostnem dvigu produkcije, v veliki meri je bilo to mogoče zaradi standardizacije in tipizacije pridelkov. Hektarski donos na njivah se je povečal, pri pšenici npr. za sedmino, in je presegal jugoslovansko povprečje. Seveda je na drugi strani močno zaostajal za zahodnoevropskimi dosežki.⁶ Vse to je zmanjšalo slovenski prehrambeni primanjkljaj, tako da so sredi tridesetih let iz drugih jugoslovanskih delov uvažali za približno tretjino manj krušnega žita kot desetletje poprej.⁷ Najpomembnejša panoga slovenskega kmetijstva je bila še nadalje živinoreja, predvsem govedoreja in prašičereja. Tu so dosegli velik uspeh, saj jim je uspelo s poenotenjem in določitvijo pasem živine, ki so najbolj ustrezale krajevnim razmeram, dvigniti kakovostno raven črede. Pomembno je postalo sadjarstvo, predvsem jabolka so bila zelo iskan izvozni artikel. Tudi vinogradništvo je lahko s kakovostnimi vini posegalo po tujih trgih, vendar je bilo v svojih razvojnih potencialih omejeno, ker je šlo za stare vinograde, ki jih je bilo nujno obnoviti. V Savinjski dolini je hmelj še vedno prinašal kmetom blaginjo, saj je bil cenjen in iskan artikel med evropskimi pivovarnami.⁸

Večji razmah kmetijstva je onemogočala predvsem razdrobljena posestna struktura, ki se v primerjavi s stanjem pred prvo svetovno vojno ni izboljšala. Tudi agrarna reforma, ki so jo izvajali v dvajsetih letih⁹ ni prav nič okrepila velikosti kmetij, saj so razlastili le majhnen del veleposestnikov, v bistvu le tuje državljane,

in zemljo razdelili malim kmetom. Na majhnih in razdrobljenih kmetijah pač ni bilo mogoče v znatnejši meri uvajati specializacije in intenziviranja pridelave. Slovenija je bila dežela majhnih kmetij, saj je bilo kar slabih 60% takih, ki niso presegale 5 hektarjev površine. Nasprotno pa je bil zelo majhen delež velikih kmetij, to je tistih z več kot 50 hektarjev zemlje. Bilo jih je le za dober odstotek. Obsežnih veleposesti ni bilo, saj je večina med njimi le redko presegla 100 hektarjev.¹⁰

Majhni kmetje le težko prenašajo spremembe gospodarskih razmer. Ko so sredi dvajsetih let začele cene v kmetijstvu zaradi restriktivne denarne politike in onemogočenega izvoza zaradi protekcionizma počasi padati, se je večina kmetov začela intenzivno zadolževati. Vprašanje kmečke zadolženosti je postalo akutno na začetku tridesetih let in je sodilo v sklop posledic velike gospodarske krize, ko so se cene kmetijskih izdelkov prepolovile. Kljub nagli industrializaciji je bila Slovenija še vedno pretežno agrarna dežela, saj je po podatkih iz leta 1931 kar 60% prebivalstva živelo od kmetijstva. V času krize se je izkazalo, da je v Sloveniji prezadolženo kar 40% vseh kmetij, na katerih je živela približno četrtina prebivalstva tedanje Slovenije.¹¹ Zanimivo je, da se delež zadolženih kmetov približno ujema s Pevčevim mnenjem, da je v Sloveniji treba odpraviti približno 40% kmetij in jih združiti z drugimi večjimi kmetijami, ki bi bile sposobne tržnega gospodarjenja.¹² Tak razvoj v tedanjih razmerah seveda ni bil možen. S krizo prizadeti srednji in veliki kmetje, ki naj bi zaokroževali svoje kmetije in na katerih naj bi slonela tržna kmetijska proizvodnja, so izgubili približno polovico svojih dohodkov in s tem tudi kreditno sposobnost. Brez kreditov in s prepolovljenimi dohodki bi tudi vsem željam navkljub le stežka kupovali bankrotirane kmetije. O takem poteku dogodkov nam priča veliko število neuspešnih dražb bankrotiranih kmetij v tridesetih letih.¹³

Popolnoma jasno je, da je bilo število zadolženih kmetij in na dohodek od njih vezanega življa odločno preveliko. Zato bi bilo iluzorno pričakovati, da bo država tako številni populaciji namenila usodo naglega ekonomskega propada. Zlasti zato ne, ker je bila predvidena in slutena socialna in politična cena vsekakor prevelika. Zato so v letu 1932 proglasili moratorij za odplačevanje kmečkih dolgov, ki je trajal kar štiri leta in je močno prizadel upnike kmetov. Po štirih letih so kmetom enostavno odpisali polovico dolgov, preostanek so morali plačati v dvanajstih letih z znižano obrestno mero. Odpis dela dolgov je bil nujen zaradi uskladitve plačilne sposobnosti kmetov z aktualnimi kmetijskimi cenami. Od denarnih zavodov je država s posredovanjem Privilegirane agrarne banke prevzela kmečke dolgove in jim za to terjatev izdala obveznice, ki so jih lahko lombardirali in tako popravili svoj likvidnostni položaj. V bistvu so z likvidacijo kmečkih dolgov opravili tudi sanacijo denarnih zavodov.¹⁴

Naglega industrijskega razvoja Slovenije v prvi jugoslovanski države doslej še nismo podkrepili z ustreznimi razmerji. Naša industrija je beležila zelo hitro rast zlasti v preddepresijskih dvajsetih letih, v tridesetih pa je prišlo do konsolidacije in umirjenega razvoja. Ob nastanku jugoslovanske države je bilo v Sloveniji 275 tovarn, do druge svetovne vojne se je njihovo število skoraj podvojilo in doseglo številko 523 tovarn. Največ tovarn so ustanovili v konjunkturi dvajsetih letih, in sicer kar 161. V tridesetih letih se je podjetniška vnema precej zmanjšala, saj je le 92 na novo ustanovljenih tovarn odprlo vrata delavcem. Pri tem je treba opozoriti, da v teh podatkih niso zajete modernizacije in širitve že obstoječih obratov, ker tega statistika tedaj ni upoštevala. Kot vidimo, je bilo v prvem desetletju jugoslovanske države v Sloveniji vsako leto ustanovljeno približno 15 novih tovarn, v drugem desetletju pa le še 9 tovarn letno. Bežen izračun torej pokaže, da je v času do druge svetovne vojne v Sloveniji vsak mesec pričela obratovati nova tovarna.

Vzroke za počasnejšo industrializacijo v tridesetih letih je iskati v posledicah velike gospodarske krize 1930 do 1935 in v dejstvu, da se je medtem začela ali nadaljevala tudi industrializacija drugih jugoslovanskih predelov, kar je seveda upočasnjevalo slovenski industrijski razvoj.¹⁵ Kot tretji vzrok pa se nam ponuja teza, da je kartelizacija obstoječe proizvodnje preprečevala nastajanje novih podjetij.¹⁶ Za lažjo ponazoritev kvantitativnega poteka industrializacije in pomena posameznih panog si oglejmo spodnjo tabelo,¹⁷ ki prikazuje stanje iz leta 1918 v primerjavi z letom 1939 v obliki indeksov.

	1918	1939
1. Rudarstvo	100	107
2. Železarska ind.	100	190
3. Kemična ind.	100	184
4. Tekstilna ind.	100	936
5. Usnjarska ind.	100	180
6. Lesna ind.	100	137
7. Prehrabena ind.	100	205
8. Gradbena ind.	100	159
9. Papirna ind.	100	177
10. Steklarska ind.	100	166
Skupaj	100	190

Med vojnama se je v Sloveniji najbolj razmahnila tekstilna industrija, v katero je bilo vloženo največ češkega kapitala. Število obratov se je v dvajsetih letih skorajda podeseterilo in slovenska tekstilna industrija je v jugoslovanskem merilu pred drugo svetovno vojno predstavljala kar 37% tekstilne proizvodnje.¹⁸ Tako je tekstilstvo poleg lesnopredelovalne industrije in metalurgije postalo ena najpomembnejših industrijskih vej v Sloveniji. Najmanjša rast je vidna pri rudarstvu, kar ni presenetljivo, saj je bila ta panoga že pred prvo svetovno vojno dobro razvita, obenem pa so njen razmah omejevali razpoložljivi naravni viri in razvoj v drugih delih Jugoslavije.

Hitra rast števila industrijskih obratov med obema vojnama je bila tudi posledica dejstva, da so v tej fazi "kapitalistične" industrializacije ustanavljali množico majhnih podjetij, predvsem v predelovalni industriji. Ta niso zahtevala velikih kapitalskih vložkov, ker je v njihovem proizvodnem procesu prevladovalo ročno delo in so zaposlovala veliko delovne sile. Pri takih investicijah so prednjačili domači podjetniki, ki pač še niso imeli dovolj kapitala za finančno zahtevnejše podvige. Čeprav je bil ta razvoj stihijski, naključen in nenačrten, je obenem zelo pomembno, da je ustrezal razpotjem tedanje slovenske stvarnosti zaradi prenaseljenosti podeželja in s tem velikega obsega potencialne delovne sile.¹⁹ Tuji kapital pa se je loteval predvsem kapitalsko zahtevnejših projektov,²⁰ tako da ni presenetljiv njegov zelo velik delež. Po Šornovih ugotovitvah je bilo ob koncu tridesetih let razmerje med domačimi in tujimi kapitalskimi vložki v slovenski industriji približno 1:2 v korist slovenske strani.²¹ Hiter razmah industrije je zaradi navedenih značilnosti spremljalo tudi naglo povečevanje števila zaposlenih delavcev. Skokovito rast so tako kot pri nastajanju novih tovarn beležili vse do leta 1930, ko je zaposlenost dosegla višek. S krizo je pričelo število zaposlenih padati, kar je trajalo do sredine tridesetih let, ko je z okrevanjem gospodarstva tudi zasposlovanje dobilo pospešek skorajda enak tistemu iz dvajsetih let.²²

Navkljub ugotovitvi o zelo hitrem industrijskem razvoju Slovenije v letih prve jugoslovanske države pa industrializacija, ki so jo imeli za imperativ časa, vendarle ni dosegla takšnega obsega, da bi nove industrijske zmogljivosti posrkale odvečno podeželsko populacijo, ki so ji bile za razliko od druge polovice devetnajstega stoletja poti v izseljenišvo zaprte. Poleg tega, da je ta proces trajal samo dvajset let, kar je vsekakor odločno premalo za kakovosten prehod iz pretežno agrarne družbe v industrijsko, je nujno upoštevati še en vidik, zlasti pri številu zaposlenih v industriji in deležu kmečkega življa. Gre namreč za to, da se je industrijsko delavstvo v Jugoslaviji, drugače kakor v času Habsburške monarhije, že v dokajšnji meri rekrutiralo iz slojev mestnega prebivalstva in verjetno tudi iz naravnega prirastka že zaposlenega delavstva, kar popis prebivalstva iz leta 1931 še ni mogel pokazati. Poleg posledic krize je preprečeval naglo povečanje števila delovnih mest v drugi polovici tridesetih let tudi proces prilagajanja slovenske industrije zahtevam tržnega gospodarstva. V tem času je v mnogih podjetjih potekala racionalizacija proizvodnje, ko se je z uvajanjem mehanizirane produkcije oziroma strojnega dela večala storilnost dela, za kar je bilo glede na prevlado ročnega dela še veliko rezerv. S tem se je povečevala konkurenčnost slovenske industrije doma in v tujini, a obenem zmanjševala potreba po novih delavcih. Na splošno pa kaže vendarle poudariti dejstvo, da se je s tako hitrim gospodarskim razvojem Slovenije, opredelimo ga lahko tudi kot gospodarsko emancipacijo, v tem času močno okrepila samozavest Slovencev, ki jo je dodatno utrjevala tudi politična in kulturna emancipacija. Gospodarsko samozavest so utrjevali tudi obče znani podatki, da je Slovenija, ki je v državnem merilu pomenila le 6% površine in 8% prebivalstva, ustvarjala kar nekaj več kot četrtino vse jugoslovanske proizvodnje. Normalno je, da je to odsevalo tudi v dohodku na eno osebo, kjer je slovensko povprečje znatno presegalo državno.²³

V času trajanja tržnega gospodarjenja se torej v Sloveniji ni posrečil prehod v industrijsko družbo. Kot prvenstveni cilj so si to zastavili komunisti, ki so po drugi svetovni vojni vzeli vajeti družbenoekonomskih procesov v svoje roke. Seveda je bila pospešena industrializacija le eden izmed ciljev radikalne transformacije političnega, gospodarskega in socialnega ustroja slovenske stvarnosti. Na gospodarskem področju so te spremembe odsevale v zatrtju privatne podjetniške pobude s podržavljanjem proizvodnih sredstev,²⁴ uvajanjem načrtnega gospodarstva in kolektivizacije v kmetijstvu. Individualnega podjetnika je torej nadomestilo kolektivno podjetništvo, v njegovem imenu pa je nastopala država.

Industrializacija slovenske dežele je bila nedvomno potrebna, o čemer že pred vojno ni nihče dvomil. Strateška usmeritev komunistov je bila torej pravilna in v skladu s predvojnimi družbenim konsenzom. Vendar se je ob tem zastavljalo sila pomembno vprašanje, kako izvesti tako temeljito preobrazbo pretežno agrarne družbe s čim manjšimi stroški. Začuda si komunisti pred vojno za razliko od drugih političnih dejavnikov s temi vprašanji niso belili glave, kaj šele da bi se spraševali o stroških ali da bi izoblikovali kakšno jasno vizijo takega epohalnega družbenega prehoda. Pred drugo svetovno vojno in zagotovo še vsaj celo desetletje po njej je komunistom Sovjetska zveza pomenila edini možni in zveličavni model spreminjanja gospodarske in socialne podobe družbe. Zato ni presenetljivo, da so se pri snovanju operacionalizacije pospešenega industrijskega razvoja v prvem desetletju svoje vladavine v celoti naslonili na sovjetski model in bili pri tem v svoji mladostni zagnanosti celo bolj "papeški od papeža". Izoblikovali so namreč tako obsežen, natančnejše megalomanski projekt, industrializacije države brez realnih virov financiranja, da so o njem dvomili celo takšnega dela in razmišljanja vajeni svetovalci iz "zibelke socializma", zahodni opazovalci pa so bili zgroženi.²⁵

Ravno na tej točki najdemo izvirni greh jugoslovanskega in tudi slovenskega ekonomskega razvoja, ki nam je zapustil današnjih težnjam neprimerno gospodarsko strukturo. V pretežnem delu povojnih let so industrializacijo označevali improvizacija, megalomanija, stihijno ukrepanje in odsotnost stvarnega načrtovanja, ki bi bil kompromis med hotenji in realnimi zmožnostmi. Znatna sredstva so bila porabljenaa za velike in kapitalsko nenasitne industrijske objekte, pa čeprav je ekonomska logika dostikrat govorila ravno nasprotno. Tako so gradili naprave v težki in bazični industriji ter elektrarne. Poleg velikega števila delovnih mest, izjemno visokih stroškov gradnje in obratovanja, česar realizirana proizvodnja ni opravičevala, je takšna politika izkazovala tudi skokovite stopnje letne gospodarske rasti, med najvišjimi na svetu, kot so se hvalili. Slednje je oblastem služilo za dokaz o pravilnosti in uspešnosti gospodarske politike. V skrbi za količinski dvig produkcije, ki se je ekstenzivno povečevala z novozgrajenimi obrati, so za dolgo časa prezrli pomen kakovosti izdelkov in produktivnosti dela.²⁶

Po približno desetih letih takšne politike, označimo jo lahko za "slepo" posnemanje sovjetskega vzora, so spoznali, da je treba končati pospešeno industrializacijo, ki je bila izrazito enostranska v razvoju posameznih panog. Po letu 1955 so se odločili za skladnejši razvoj posameznih panog, večji poudarek na predelovalni industriji in postavitev industrializacije na racionalnejše osnove, predvsem z upoštevanjem ekonomičnosti in financiranjem naložb iz lastnih sredstev podjetij. Poleg tega so morali dati nekaj tudi prebivalstvu, ki je žrtvovalo deset let svojega dela, ne da bi zato dobilo ustrezno nadomestilo v obliki višje osebne in družbene življenjske ravni.²⁷

Jasno je, da je v prvih tridesetih letih socialistične ureditve gospodarstvo izjemno hitro napredovalo, ker je bilo to obnem "zlatu obdobje" gospodarskega razvoja v dvajsetem stoletju, ko je človeštvo zabeležilo najhitrejšo in največjo gospodarsko rast v svoji zgodovini²⁸ in je tudi Slovenija oziroma Jugoslavija bila deležna blagodejnih učinkov ekonomsko napredujoče okolice. Pri tem je treba opozoriti, da je kot pretežno agrarna država imela še veliko rezerv za ekstenzivni razmah industrije. Tu se nam ne zdi smiselno navajati podatkov o rasti posameznih panog,²⁹ saj je jasno, da je bila tudi Slovenija deležna zelo hitrega gospodarskega in socialnega napredka vse do trenutka, ko je bilo treba preiti z ekstenzivne proizvodnje na intenzivno, kar je monopolna politična zasnova družbe onemogočala.

Izsiljeno hitra industrializacija je spremenila socialno strukturo družbe in podobo industrije v Sloveniji. Delež kmečkega prebivalstva je do leta 1971 upadel na petino, danes pa znaša le še 8% prebivalstva. Deagrarizacijo je seveda spremljalo skokovito povečanje deleža zaposlenih v sekundarnem in terciarnem sektorju gospodarstva, ki sta zahtevala izobraženo delovno silo, kar je sistem razvejene šolske mreže dokaj uspešno tudi zagotavljal in obnem mnogim omogočil socialno promocijo. Tiste panoge, ki so pred drugo svetovno vojno prednjačile (tekstilna, lesna in usnjarska), so v povojnem obdobju beležile podpovprečne stopnje rasti in izgubile svoj nekdanji pomen. Tako je postala v Sloveniji najpomembnejša gospodarska panoga elektroindustrija, ki je bila pred vojno šele v povojih. Sledijo ji kemična, gumarska, kovinskopredelovalna, papirna in prehrabena industrija.³⁰

Tudi kmetijstvo, ki mu je bila namenjena posebna vloga, se ni izognilo radikalnim družbenim in gospodarskim spremembam. Tako kot je bilo nujno odpraviti individualnega podjetnika v sekundarnem in terciarnem sektorju, je bilo nujno tudi v kmetijstvu odpraviti zasebnike. Eden najpomembnejših ukrepov je bila agrarna reforma, ki ima v socialističnih deželah specifičen značaj, saj je njen prvenstveni cilj podržavljenje kmetijskih površin in ne razdelitev zemlje med kmete oziroma krepitev individualnega kmetijskega sektorja.³¹ Ker so jugoslovanski in

slovenski komunisti vedeli, da bi s popolnim podržavljenjem zemlje izgubili podporo večinskega sloja prebivalstva, so ubrali drugačno pot. Z agrarno reformo in določitvijo zemljiškega maksimuma so razlastili in podržavili velike količine zemlje. Iz tega zemljiškega fonda so oblikovali velika državna kmetijska posestva in le majhen del razdelili med kmete oziroma interesente. Temu je sledila kolektivizacija kmetijstva z nasilnim vključevanjem kmetov v "kmečke obdelovalne zadruge",³² organizirane po vzoru ruskih kolhozov, pri čemer so se morali kmetje odreči lastni pobudi in jo podrediti kolektivnemu kmetovanju. To je bilo pač v skladu s komunističnimi miselnimi vzorci in zahtevami gospodarskega sistema, saj je bilo treba tudi ta del narodne ekonomije podrediti državni kontroli, da bi zagotovili skladnost načrtnega gospodarstva.

Takšni ukrepi v kmetijstvu so bili potrebni, ker se je s korenito spremembo zasnove razvoja zelo spremenil tudi položaj kmetijstva. Tej panogi je bila tako kot v Sovjetski zvezi namenjena vloga poglavitnega vira akumulacije za hitro industrializacijo dežele, kar je glede na njen delež v nacionalnem dohodku več kot razumljivo. To se je dogajalo sistemom "prvobitne socialistične akumulacije". Kapital se je akumuliral tako, da so kmete z zakoni prisilili oddajati predpisane količine pridelkov (določili so jih za vsako kmetijo posebej), in to pod ceno, ki bi jo bilo mogoče doseči na prostem trgu. Obenem so morali kupovati (ali pa tudi ne, ker jih enostavno ni bilo) daleč precejšene industrijske izdelke. Na podlagi umetno ustvarjenega viška kmetijskih pridelkov so lahko začeli graditi industrijske obrate, ki so uporabljali agrarne surovine. Nizke cene kmetijskih pridelkov so tako omogočale tudi množično zaposlovanje latentno prenaseljenega kmečkega prebivalstva v industriji. Vzporedno naj bi nižja cena surovin omogočila tudi boljše izhodišče v izvozu industrijskih izdelkov. Opazovanje dogajanja na podeželju nas sili k sklepu, da prvo povojno desetletje označuje boj proti kmetom oziroma njihovi podjetnosti, saj takšne vloge kmetijstva v vsakdanjem življenju ni bilo mogoče udejaniti drugače kakor z velikim nasiljem.

Slej ko prej trči sistem "socialistične akumulacije kapitala" na svoje naravne meje. Izvajati ga je mogoče le dokler ne pride do velikega padca agrarne produkcije, ki privede do zmanjšanja akumulacije kapitala v kmetijstvu. To na določeni ravni prične ogrožati že obstoječo industrijo in s tem tudi njeno reprodukcijo, kar v končni posledici, če se takšna neekvivalentna menjava nadaljuje, lahko privede do zloma narodne ekonomije. Zato je nujno v danem trenutku prenehati izvajanje takšne politike in dati kmetijstvu možnost za širši razmah, kajti le urejeno in drugim gospodarskim panogam enakovredno kmetijstvo lahko s svojo ponudbo zadovolji potrebe industrije in mestnega prebivalstva.³³

Z doslednim uresničevanjem politike "socialistične akumulacije" so na začetku petdesetih let prišli do točke, ko so ugotavljali velik padec kmetijske pridelave v primerjavi s predvojno, kar je oblastem povzročalo obilico preglavic že s prehrano prebivalstva. Obenem so krizne razmere v kmetijstvu, zlasti po zaslugi znatnega padca akumulacije, nekoliko pozneje vplivale tudi na druge gospodarske panoge. Zato so v skladu z zgoraj opisanimi značilnostmi "socialistične akumulacije" od leta 1953 omogočili sobivanje oziroma soobstoj državnega in privatnega kmetijskega sektorja. Da se kmečka delavnost vendarle ne bi preveč razmahnila, so poskrbele številne ovire, kot na primer prepoved kupovanja kmetijske mehanizacije, dvotretjinsko znižanje zemljiškega maksimuma in trdna vezava kmetov na državne kmetijske zadruge, ki so se v bistvu preobrazile v podjetja in kmetom diktirale pogoje gospodarjenja.

V želji po prehrambeni samooskrbi je država od petdesetih let naprej zelo veliko vlagala v kmetijstvo, vendar so bile investicije namenjene le državnim

kmetijskim posestvom in ne individualnim. V šestdesetih letih so se pričeli pogoji gospodarjenja tudi za kmete počasi izboljševati, saj so ideološke predsodke nadomeščala bolj pragmatična načela. Tako jim je bilo dovoljeno nakupovanje kmetijskih mehanizacij. Širitev in zaokroževanje kmetij preko zemljiškega maksimuma, a še to samo z najemom zemlje, je bilo kmetom v Sloveniji omogočeno šele po letu 1974, ko je tudi privatni kmetijski sektor postal deležen nekoliko večje državne spodbude.³⁴

V dvajsetem stoletju se je Slovenija spremenila iz čisto agrarne dežele v industrijsko in se danes z velikimi težavami počasi preoblikuje v postindustrijsko družbo. Ocenjevanje in primerjanje razvoja v dvajsetem stoletju glede na posamezne stopnje je zelo problematično. Problematičnost izvira iz dejstva, da sta si bili filozofiji gospodarskega razvoja v času tržne in socialistične ekonomije daleč vsaka sebi. Če lahko za prvo polovico dvajsetega stoletja zapišemo, da je razvoj resda potekal stihijsko in počasi, je obenem res, da je potekal organsko, brez prisile v skladu s slovensko stvarnostjo in realnimi možnostmi. In ravno to je njegova največja odlika, ker je bila "kapitalistična" industrializacija utemeljena na ekonomski logiki. Po letu 1945 se je filozofija razvoja bistveno spremenila, zlasti pri financiranju naložb, saj so v prvem desetletju znatna sredstva iz kmetijstva prelivali v druge gospodarske veje. V najkrajšem možnem času in ne glede na stroške je bilo treba postati industrijska nacija. To pa razen z izsiljenim in pospešenim razvojem ni bilo mogoče. Posledica tega je neuravnotežen razvoj, ki je bil povrh vsega še zelo enostranski zaradi forsiranja težke in bazične industrije. Tudi kasneje, ko so predelovalne panoge, ki so edine lahko ustrezno zadovoljile potrebe prebivalstva in odločilno prispevale k dvigu življenjske in družbene ravni, uživale več naklonjenosti nosilcev gospodarske politike, se nesorazmerje ni popravilo. Če odmislimo določene zadržke, lahko zapišemo, da je vzpostavitev takšnega nesorazmerja na neki način pomenila korak nazaj, in sicer na že preseženo stanje v slovenskem predvojnem gospodarskem razvoju. Model "socialistične" industrializacije je bil v Sloveniji, tako kot v vseh socialističnih državah, uspešen, dokler ni bila izčrpana možnost razvoja z ekstenzivnim širjenjem proizvodnje, kar se je v Sloveniji zgodilo sredi sedemdesetih let. Od tedaj naprej se gospodarska kriza le še pogloblja. Izrazita pa postane v osemdesetih letih, ko se zapro tudi krediti v tujini, ki so omogočali ohranjanje navidezno uspešne gospodarske politike. Intenziviranje razvoja bi bilo mogoče le s sprostitvijo podjetniške pobude, ki jo je s "socialističnimi gospodarskimi načeli obremenjena oblast" zlasti v sedemdesetih in osemdesetih letih sicer tolerirala, a ji ni dopustila možnosti širšega razmaha.

1. O gospodarskem razvoju Slovenije v okvirih Avstro- Ogrske glej Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966; Ferdo Gestrin, "Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)". Kronika, 3, 1969, str. 129- 138. Bogo Grafenauer, "Privredni razvoj od 1800-1918". Enciklopedija Jugoslavije, 7, geslo Slovenija. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1968, str. 353-363.
2. Janko Jovan, "Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije". Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 523. Enako argumentacijo kot Jovan je podal tudi Adolf Golia, "Industrija v Sloveniji". Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana: Založba Jubilej, 1939, str. 372- 380. Več o konceptih gospodarskega razvoja Slovenije iz časa prevrata glej Zdenko Čepič, "Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo narodno državo". Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1-2, 1984, str. 101-121.
3. Slovenec, 13. junij 1924.
4. Če zadeve nekoliko poenostavimo jo lahko definiramo kot drugo veliko strukturno krizo slovenskega kmetijstva. Za prvo štejemo tisto iz zadnje četrtine devetnajstega stoletja. Več o položaju kmetijstva in razpletu te krize oziroma uskladitvi razpložitvega dohodka s številom kmečkega prebivalstva (izseljevanje!) v tedanjem času glej pri Gestrin - Melik, nav. delo.
5. Za celovit vtis o delovanju kmetijsko pospeševalne službe v Sloveniji v obdobju med vojnama glej Arhiv Slovenije (AS), Banski svet Dravske banovine, fasc. 14.
6. Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji. Ljubljana: Jugoslovanska kmetiska zveza, 1928, str. 12, 34.
7. Erjavec, nav. delo, p. 17; Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet, 1937, str. 22.
8. Natančneje išči v "Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva II". Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.
9. O medvojni agrarni reformi glej Olga Janša, "Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama". Zgodovinski časopis, 1964, str. 173-189.
10. Aleksander Bilimović, Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Ljubljana: Univerzitetna tiskarna in litografija d.d., 1939, str. 5.
11. Žarko Lazarević, Kmečki dolgovi v Sloveniji. Doktorska disertacija, tipkopis. Ljubljana, 1992, str. 235-274.
12. Slovenec, 13. junij 1924.
13. Glej Službeni list Kraljevske banske uprave za Dravsko banovino v navedenih letih.
14. Lazarević, nav. delo, str. 301-343.
15. Jože Šorn, "Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama". Kronika, 1, 1959, str. 10-21
16. O kartelizaciji in njenem vplivu na razvoj industrije glej pri Stevan M. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918-1938. Beograd: Balkanska štampa, 1941, str. 422-454; Sergije Dimitrijević, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije. Beograd: Nolit. Ekonomska biblioteka 4, 1958, str. 225-228; Jože Šorn, "Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja". Zgodovinski časopis, 1960. str. 137-178.
17. Šorn, Razvoj industrije..... Kronika, 1, 1959, str. 19.
18. Ibidem. O razvoju tekstilne industrije v Sloveniji glej obširno in temeljito študijo izpod peresa Franceta Kresala, Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana: Založba Borec, 1976.

19. Jože Šorn, *Industrializacija Slovenije v letih 1919- 1940. 2. del: leta od 1925-1930*. Tipkopis, str. 81-82.
20. O vlogi in deležu tujega kapitala v jugoslovanskem gospodarstvu, saj natančnejših podatkov za Slovenijo nimamo, išči pri Dimitrijevič, nav. delo; Kukoleča, nav. delo, str. 192-213; France Kresal, "Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije". *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1-2, 1987, str. 33- 38; Šorn, *Industrializacija Slovenije....2. del...*, str. 72-87.
21. Šorn, *Razvoj industrije....Kronika*, 1, 1959, str. 20.
22. France Kresal, "Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomskega položaja delavstva 1918-1941". *Delavsko gibanje v Sloveniji 1918-1941*. Ljubljana: Center za obveščanje in propagando pri RK ZMS, str. 102.
23. Jože Šorn, "Slovensko gospodarstvo med obema vojnama". *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979, str. 696.
24. Ti ukrepi za zatrtje individualne podjetniške pobude in postopki pri nacionalizaciji industrije so razvidni iz dela, ki so ga pripravili Jože Princič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič, Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, Viri 5.
25. Temeljno oziroma edino delo o prvem desetletju "socialistične" industrializacije Slovenije, ki je sad večletnega sistematičnega proučevanja slovenskih in beograjskih arhivov, je napisal Jože Princič. Glej *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu - Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945-1956*. Novo Mesto: Dolenjska založba, Seidlova zbirka 2, 1992, str. 36-90, 173.
26. Vse te probleme, ki nas vodijo k tako ostremu sklepu, je vestno in natančno analiziral Jože Princič v zgoraj citirani razpravi, zlasti v osrednjih poglavjih "Kapitalna izgradnja", "Ključna kapitalna izgradnja" in "Temeljna investicijska izgradnja".
27. Nav. delo, str. 150-153, 176-177.
28. Več o tem glej pri Bogomil Ferfila, "Analiza svetovnega gospodarskega razvoja v obdobju 1950-1973". *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1-2, 1992, str. 221-235.
29. Podatke o rasti posameznih gospodarskih panog in o socialni strukturi družbe je moč najti v jubilejnih zbornikih kot so *Deset let socialistične graditve v Sloveniji*. Ljubljana: Predsedstvo glavnega odbora SZDL Slovenije, 1955; *Dvajset let graditve naše socialistične domovine 1945-1965*. Ljubljana: Založniški zavod Življenje in tehnika, 1965; *Trideset let socialistične Jugoslavije 1945-1975*. Beograd: Monos, 1975; *Slovenija 1945-1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
30. *Slovenija 1945-1975*, str. 78-88, 100-106.
31. O povojni agrarni reformi v Sloveniji glej Zdenko Čepič, "Agrarna reforma po drugi svetovni vojni - značaj, učinki, posledice". *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1-2, 1992, str. 173- 190, ki je sintetičen povzetek natančne in obsežne študije istega avtorja "Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948". Doktorska disertacija, tipkopis. Ljubljana, 1992, 530 str.
32. O kmečkih obdelovalnih zadrugah in vključevanju kmetov vanje na področju Bosanske Krajine glej Vera Kržišnik-Bukić, *Seljaštvo u socializmu*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci. Biblioteka "Studije i monografije", knjiga 6, 1988, str. 227-275.
33. Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika, 1987, str. 29-31.
34. Sintetičen politično ekonomski pregled systemskega okvira jugoslovanskega kmetijstva po letu 1945 z nujnimi opozorili na republiške posebnosti išči v navedenem delu Dragana Veselinova.

PROPAD SLAVENSKE BANKE - NAJVEČJI FINANČNI ŠOK MED OBEMA VOJNAMA V SLOVENIJI

Propad Slavenske banke d.d., ki so jo dokončno likvidirali 1930, je bil največji finančni šok na Slovenskem med obema svetovnima vojnoma. Predvsem zato, ker je za sabo potegnil tudi nekatere manjše banke in povzročil nemir med varčevalci. Njen propad zaznamuje tudi konec množičnega ustanavljanja denarnih zavodov, k čemur so prispevale ugodne, predvsem inflacijske razmere v prvi jugoslovanski državi. Začetek krize v omenjeni bančni hiši v letih 1923 in 1924 se ujema z obdobjem deflacijske politike in utrditvijo tečaja takratnega dinarja.

Slavska, kot so popularno imenovali banko, je bila ustanovljena 1. julija 1918 v Zagrebu pod imenom Narodna banka, z ustanovnim kapitalom 5 milijonov kron. Bila pa je zelo ekspanzivna, tako da je njena glavnica leta 1921 narasla že na 100 milijonov kron. Leta 1920 je imela stike celo z Jugoslovansko banko d.d v Čilu v Južni Ameriki, kjer je ustanavljala tudi lastne agencije. Poleg tega je imela podružnice še v drugih državah, me drugim afilacijo Milan Robert Aleksander na Dunaju in Balkansko banko v Budimpešti, doma pa še Jugoslovansko industrijsko banko v Splitu.

S Slavensko banko je bila po združitvi povezana tudi usoda Jugoslovanske Union Banke, ki je imela korenine v sorazmerno majhni ustanovi, Mariborski eskomptni banki, ki je bila kot ena izmed prvih tovrstnih delniških družb na Slovenskem ustanovljena že 1872 in je imela ob koncu prve svetovne vojne glavnico le za milijon kron. Vendar jo je začela z novim, slovenskim vodstvom povečevati, da bi se lahko uspešneje uveljavila pri kreditiranju in financiranju obnove povojne industrije in trgovine. Tako so glavnico do leta 1920 podeseterili. To leto je bilo za Mariborsko eskomptno banko prelomno, kajti velik del glavnice je prevzela Jadranska banka, ki je z Avgustom Praprotnikom in drugimi člani upravnega odbora dobila vse več odločujočih glasov. Ta dogodek za nadaljnji razplet usode Mariborske eskomptne banke sploh ni nepomemben, če vemo, da so bili Praprotnik in njegovi sodelavci hkrati tudi med največjimi delničarji Slavenske. Leta 1921 so zvišali glavnico Mariborske eskomptne banke na 30 milijonov kron in jo naslednje leto preimenovali v Jugoslovansko Union banko, formalno s sedežem v Beogradu, dejansko pa so jo vodili v njeni podružnici v Ljubljani. Druga aprila 1922 so jo združili s Slavensko banko in šest dni pozneje je to potrdila tudi skupščina Slavenske. S tem je Mariborska oziroma Jugoslovanska Union banka prenehala obstajati kot samostojna bančna ustanova, kar je imelo posledično tudi negativne posledice za nadaljnji razvoj štajerskega gospodarstva.

V to močno združeno finančno grupacijo so bile vključene tudi Slovenska banka iz Ljubljane, ustanovljena 1920, Trgovska banka iz Ljubljane, ustanovljena 1916 in Merkantilna banka iz Kočevja.

Da bi največji delničarji lažje obvladovali banko in se izognili hujšim finančnim pretresom, so oblikovali posebne interesne skupine, ki so jih imenovali sindikat. Dne 29. julija 1922, torej že po združitvi Slavenske in Union banke je v Zagrebu skupina podjetnikov in finančnikov s svojimi grupacijami podpisala družabno pogodbo, s katero so se kapitalsko združili v Skupino Arko. Namen te združbe je

bilo skupno upravljanje njihovih delnic v Slavenski banki d.d v Zagrebu, s čimer bi se jim omogočil "večji vpliv v Slavenski banki in boljše vkoriščenje teh delnic". V ta namen so Vladimir Arko iz Zagreba, Avgust Westen iz Celja, Anton Kristan iz Belja, Avgust Praprotnik iz Ljubljane, Janko Kavčnik iz Zagreba, dr. Albert Kramer iz Ljubljane in Dr. Franjo Lipold iz Maribora vložili v sindikat sto tisoč delnic v vrednosti ene krone. Največji delež sta imela Lipold in Westen, najmanjšega pa Kristan. Člani družbe so se v pogodbi zavezali, da v času trajanja pogodbe ne bodo samovoljno, brez privoljenja drugih članov prodajali delnice nečlanom. V zelo podrobnih pravilih je zapisano, da se ta "družba sklene neodpovedljivo za čas do 1. januarja 1932".¹

Skupini Arko so že istega leta spremenili ime v Skupina Silan. Poleg tega, da so vsi zgoraj omenjeni obdržali deleže v omenjeni skupini, so se 30. novembra 1923 - razen Kristana in Kramerja - povezali v novo združenje z imenom Družba Vigor, ki je imela tako kot drugi dve sedež v Zagrebu in je bila prav tako tesno povezana s Slavensko banko. V novo družbo so sprejeli še dr. Gregorja Žerjava, dr. Branka Arka in dr. Iva Tavčarja. Namen nove družbe je bil prevzem delnic skupine Arko oziroma Silan, čeprav je po dokumentih sodeč Silan obstajal še naprej. Število delnic Slavenske banke, ki jih je imela v upravi omenjena skupina, je do 30. novembra 1923 naraslo na 177 tisoč. Poleg teh so na novo družbo Vigor prenesli še 17 tisoč delnic Ljubljanske kreditne banke, 22 tisoč delnic Trboveljske premogokopne družbe in 92 delnic Narodne tiskarne v Ljubljani. Nova družba naj bi "kupčevala z raznimi efekti in se udeleževala na raznih podjetjih". Za prvo vodstvo so izbrali V. Arka, Praprotnika in Westna. Sklenili so, da bodo z družbenim kapitalom v Ljubljani ustanovili Tio, trgovsko industrijsko družbo, preko katere bi Vigor opravljal svoje posle. Z Ljubljansko kreditno banko pa naj bi se dogovorili o "osnovanju sindikata, v katerem bodo vezane delnice Ljubljanske kreditne banke in v katerem bodo enako udeležene Ljubljanska kreditna banka in Slavenska banka". To se jim ni posrečilo, čeprav je bila leta 1922 Slavenska na višku moči. So pa vložili delnice neposredno v Ljubljansko kreditno banko in bili v njenem upravnem odboru zastopani s petimi sedeži. Praprotnika so pooblastili, da bi vodil pogovore z Landerbanko in skupino Wutte "radi skupnega nastopanja glede Trboveljske premogokopne družbe in raznih finančnih zavodov".²

Dne 25.septembra 1924 je iz Vigorja, torej že potem, ko se je začela Slavenska zapletati v težave, izstopil dr. Žerjav, s tem da je kupil 272 delnic Narodne tiskarne, odstopil pa 35 tisoč delnic Slavenske banke Vigorju "v njeno popolno last", seveda za kupnino tri milijone din. Razen tega se je zavezal izplačati znesek 1,400.000 din s 6% obrestmi od 1. oktobra do 30. septembra 1927 ter dati za ta znesek zavodu, ki ga bo Vigor nominiral, "hipoteko (na prvem mestu) na vseh nepremičninah Narodne tiskarne."³

Na sestanku, dne 16.junija 1924, je dal Kavčnik predlog za združitev sindikatov skupine Silan, ki je imela v Slavenski banki 97 tisoč delnic, in Družbe Vigor, ki je imela v isti banki 177.017 delnic. Vendar so sklenili, da se sindikata "za enkrat" še ne bosta združila, ker so se delnice skupine Silan "dražje plačale in deloma nabavile od drugih oseb nego delnice Družbe Vigor". Vendar so morali izpolniti pogodbe, ki so jih 4.januarja in 4.aprila 1924 podpisali z Blockierungssyndikat. Zato je Vigor v ta sindikat vložil 170 tisoč delnic, v prodajni sindikat pa je vložila skupina Silan 97.800 delnic, preostalih 6981 pa družba Vigor. Na istem sestanku so tudi sklenili, da povečajo delniško glavnico Narodne tiskarne, s tem da so neoptirane delnice razdelili med Vladimirja Arka, dr. Žerjava in Družbo Vigor. Kot osnovo so upoštevali "razdelitev sorazmernosti v posesti delnic, da se vpoštevajo tudi višje cene, ki jih je morala plačati za delnice Družba Vigor". Predsednik Arko

je še poročal, da ponuja dr. Karel Triller 80 delnic Narodne tiskarne po 6 tisoč din. Ta cena se je zdela vsem članom družbe Vigor pretirana, ker so kot manjšinski paket imele minimalno vrednost. Strinjali pa so se, da bi jih lahko kupila Ljubljanska kreditna banka. Praprotnik je poročal tudi o "konfliktu, ki je nastal v Ljubljanski kreditni banki zaradi pogodb ravnateljev in o nekaterih poslovnih zadevah tega zavoda". Dr. Kavčnik je še povedal, da je bilo "povodom IX. emisije delnic Slavenske banke optiranih samo kom. 13.016 (delnic), ostanek kom. 112.500 pa ima prevzeti garancijski sindikat. Od tega števila odpade 1/3 na Družbo Vigor. Pretresanje vprašanja, kako naj se to prevede bo predmet seje sindikata med Zentral-Europäische Länderbanko, skupino fL. Pojatzi u.Comp in skupino Slavenske banke, ki se bo v kratkem vršila."⁴

Družba Vigor je 12.aprila 1924 razpolagala s 177.017 delnicami v vrednosti 19.153.940 din in s petimi milijoni sredstev družbe, oziroma časopisa Slovenski Narod. Raznim dolžnikom so dolgovali več kot 11 milijonov din. Praprotnik je poročal, da se je pogodil s sindikatom Länderbank.⁵

Družba Vigor se je skupaj s Slavensko začela zapletati v težave. Zato so morali pri Länderbanki zaprositi za kredit treh milijonov din in za to naj bi nanje prenesli 170 tisoč delnic Slavenske banke. Delež sto tisoč delnic so deponirali pri njih 4. avgusta 1924, tako da je Vigor imel pri Slavenski banki od tega časa le še 77 tisoč delnic.⁶

Vzrok depozita in s tem nastalih težav je bil verjetno ta, da je morala Družba Vigor v avgustu 1924 prevzeti še tretjinski preostanek zadnje emisije delnic, kar je znašalo 33162 delnic. "Svoječasno je bil storjen sklep, da se za protivrednost neoptiranih delnic obremeni poseben račun Länderbank Wien. Ker pa vlada obzirno na jesensko kampanjo huda denarna kriza, katera se bo najbrž še poostrila, se sklene, da zaprosi naša skupina pri Länderbanki kredit za dobo enega leta za ca.Din 3.500.000, tako da bi se mogle vse še neoptirane delnice takoj vplačati". Družba Vigor je sklenila, da bo kupila od Arka 184 delnic Slovenskega Naroda po 6 tisoč din, če "se ne napravi z dr. Voduškom drug aranžman radi njegovih 48 komadov".⁷ A Vodušek se ni pogodil z Arkom in je za svoje delnice zahteval plačilo.

Zaradi težav so tudi sklenili, da zaprejo podružnice v Bjelovarju, Jesenicah, Novem Sadu, Šabcu, Škofji Loki in Vršču.⁸

Nadalje so na seji 1.avgusta 1924 sklenili, da se "ima napraviti z g. Žerjavom sindikat. G. Žerjav in Praprotnik naj uredita osebna vprašanja, ki se imajo urediti na občnem zboru Narodne tiskarne dne 4.avgusta 1924." Dr. Kavčnik je poročal, da "uspeh za prvi semester 1924 nikakor ni zadovoljiv. Režija se je povečala, dobički so se zmanjšali." Za konec pa so tudi izvedeli, da se skupina okrog Ljubljanske kreditne banke pogaja z neko drugo banko o nakupu njenih delnic. Ker je ta skupina posedovala več delnic kot skupina Vigor, je obstajala nevarnost, da "oni dobijo majoriteto in mi bi v tem slučaju došli v neugodno situacijo (kar se je kasneje res zgodilo). Sklene se, na to činjenico opozoriti Länderbanko ter jo zaprositi, da nam v svrhu nakupa daljnih ca. 30.000 kom. stavi na razpolago potrebna sredstva."⁹

Da se bo skupina Silan razšla, so sklenili na konferenci v Ljubljani 15. marca 1925, ko je bil vsem, ki so bili kolikor toliko blizu vodstvu, že "kristalno" jasen položaj Slavenske. Vendar je delovala še najmanj do 2. julija istega leta, predvsem zato, da so uredili vse medsebojne finančne obveznosti. Ob tem so razdelili tudi s Silanom tesno povezano "imovino" družbe Vigor. Sicer pa so delnice Slavenske banke, zaradi obvladovanja katerih so pravzaprav ustanovili omenjene skupine, družbe oziroma sindikate v zadnjem obdobju, predvsem leta 1924 prodajali s

posredovanjem Zentral Europäische Länderbank. Da pa bi jih še bolj zavarovali, so imeli tudi Garancijski sindikat, posebej za delnice devete emisije.¹⁰

Že iz pregleda kratkega časovnega obdobja delovanja največjih skupin, ki so s povezovanjem kapitala oziroma delnic obvladovale Slavensko banko s sedežem v Zagrebu, je razvidno da so jo obvladali Slovenci, predvsem takratni liberalni podjetniki in politiki, v povezavi s celjskim Nemcem Westnom.

Afere v bančništvu v obdobju med obema vojnama žal še niso dovolj raziskane. Nedvomno so bile poleg poloma Slavenske, o njenem koncu bomo več izvedeli v nadaljevanju, najbolj odmevne in prave znanilke poslov, ki so se nadaljevali tudi z zgoraj omenjenimi bankami, prav težave ki so odmevale tudi v javnosti z "novinarsko in sodno kampanjo" v zvezi z Jadransko banko, ki sicer ni propadla, zašla pa je v velike težave. Ta banka je bila ustanovljena 29. oktobra 1905 v Trstu s sodelovanjem slovenskega hrvaškega in češkega kapitala. Zaradi razpada Avstro-Ogrske in zatem še nastopa italijanskega fašizma je zašla v težave in zato so za območje Jugoslavije ustanovili novo banko z istim imenom. Tako kot Slavenska je imela tudi ta sedež v Beogradu, dejansko pa so jo vodili iz poslovalnice v Ljubljani. Ob ustanovitvi je bila njena osnovna glavica 7,5 milijona din, vendar so jo isto leto povečali na 30, upoštevaje še 15 milijonov din rezerve. Toda politični spori za nadzor nad to pomembno banko so se začeli že ob njeni ustanovitvi, ko je iz nje izstopilo prejšnje vodstvo, v katerem je bilo v glavnem uradništvu ljubljanske podružnice. Leta 1926 so začeli krčiti posle, s tem pa tudi število podružnic. Dve leti kasneje so zaradi preživetja znižali še glavico, in sicer od 120 na 60 milijonov din. Najnižje pa je padla Jadranska leta 1935, ko so morali spremeniti vloge velikih vlagateljev v prvenstvene delnice in se s tem izognili likvidaciji.

Zaradi vodenja iz Ljubljane ni presenetljivo, da so jo napadli najprej v centru, nato pa tudi v Zagrebu. Najprej so se novinarji razpisali o generalnem ravnatelju Avgustu Praprotniku in njegovemu namestniku dr. Josipu Kavčniku, nato pa še proti Jadranski banki v celoti.

Povezanost Praprotnika in dr. Kavčnika s to afero je škodovala tudi ugledu Slavenske banke, saj so o njej in njenem ozadju govorili tudi na sestanku ravnateljstva in nadzornega odbora Slavenske. Dr. Rudolf Radonič je na sestanku septembra 1922 povedal, da se je kampanja začela, ko je bivši predsednik Zimmerman izstopil iz Jadranske banke in na skupščini podal glavne vzroke za svojo potezo. Po Radoniču je bil cilj kampanje oslabiti Jadransko banko in izvesti nanjo pritisk, da bi popustila pri "vprašanju aranžementa" Jugoslovanske štampe d.d., kajti "ena politična skupina v Jugoštampi" je na vsak način želela priti v posest večinskega dela delnic Jadranske banke in je zato uporabila vsa sredstva novinarske kampanje.

Novinarji so še naprej budno spremljali finačne zadeve tako Praprotnika in Kavčnika, kot tudi Zimmermana. Kot kaže dokumentacija, so bili vsi ti tudi v upravnem odboru Slavenske banke. Že 16. oktobra 1922 so v časopisu Pokret napadli Slavensko banko predvsem zaradi nekorektnosti ob združevanju te in Jugoslovanske Unionbanke, ko so vodstvo obtoževali, da je pri "fuziji" prejelo podkupnine. Neki neznani pisec, na čigar očitke odgovarja Kavčnik, je zapisal, da so se pogajanja o združitvi bank vršila v stanovanju dr. Žerjava, takratnega ministra za socialno politiko, ki je bil hkrati tudi izvoljen za predsednika večinskega sindikata delničarjev. Neznani pisec, verjetno novinar, na to dodaja: "...oni isti dr. Žerjav, ki navodno ni imel nikakega premoženja in ki je vsled tega v večinski sindikat mogel prinesiti kot aport samo svoj politični vpliv. Pri tej priliki se je tudi sklenilo, da se sindikatu za provedeno fuzijo izplača nagrada od 10 do 12 milijonov kron. Ta nagrada se je imela izplačati v breme rezervnega fonda Jugoslovanske Unionbanke."

Iz dokumentov je razvidno, da obtožbe novinarjev niso bile neosnovane. Kot je bilo že omenjeno, je bila skupščina delničarjev Jugoslovanske Unionbanke 2. aprila 1922 v Beogradu, Slavske pa šest dni kasneje v Zagrebu. Obe skupščini sta se strinjali z združitvijo ali fuzijo kot so jo takrat imenovali. Sklenili so da se da 112.500 delnic delničarjem Jugoslovanske Unionbanke v zameno za njihovih 75.000 delnic in da se da knjižno izvedeno odobrenje za sedem in pol milijona kron. Dne 29. maja 1922 sta Zimmerman in Kavčnik izdala nalog knjigovodstvu, da to vknjižbo stornirali.

Vendar pa se to, vsaj kot piše v svojem spisu Drago Potočnik, ni zgodilo in delničarji Union banke so za dve svoji delnici dobili tri delnice Slavske banke, ki je v ta namen zvišala delniško glavnico na 37,5 milijona din.

V združitvenem protokole 1. februarja 1922 je bilo zapisano, da bosta obe banki prenehali obstajati in da bodo vse delnice prešle na novoustanovljeno banko. Delnice bi izplačali po njihovi interni vrednosti, ki pa bi jih zatem takoj vplačali v novi zavod. Vendar so ta dogovor kasneje zaradi zapletenosti takšne transakcije spremenili in 30. marca 1922 sklenili nov združitveni protokol, po katerem naj bi Slavska banka, ki naj bi še nadalje obstajala, prevzela delnice Jugoslovanske Unionbanke v razmerju 2:3. "Po sklenjeneni fuziji je pa knjigovodstvo Slavske banke na bazi protokolov vsled drugačne razlage istih brez moje (to je Kavčnikove, op.p.) vednosti provedlo tako, da je delničarjem odobrilo delnice po ustanovljeni interni vrednosti 600 kron, delničarje pa potem zopet obremenilo za nove delnice. Ker se je stara delnica glasila na 400 kron nominale se je za presežek interne vrednosti 200 kron obremenilo rezervni fond." Kavčnik na to "kriminalno operacijo", kot jo je označil neznan pisec, ni pristal in zato so, kot je bilo že omenjeno, 29. maja vknjižbo stornirali.

Drugi očitke je bil povezanost Praprotnika z avstrijskimi in francoskimi interesi v Trboveljski premogokopni družbi (popularno imenovano TPD) o povečanju delniške glavnice in z nepravilnostmi pri nacionalizaciji. Pri zadnjem naj bi prišlo do izplačila neke provizije članom večinskega sindikata od tovrstnih dobičkov. Zgodba sega v leto 1922, ko je Praprotnik prišel "na čelo" Slavske banke in je vprašal njeno vodstvo, ali bi bilo pripravljeno zastopati jugoslovanske interese pri izdaji nove emisije delnic TPD. Banka je zagrabila ponudbo, ker se je nadejala provizije in povečan bančni promet s tako veliko družbo, kot je bila Trboveljska. Praprotnik jih je prepričal v donosnost posla, saj so v Slavski banki sklenili, da so od delnic, ki so odpadle na jugoslovanske interese, prevzeli na svoj račun deset tisoč delnic TPD in s tem dejansko prevzeli vodstvo sindikata jugoslovanskih interesentov TPD. Preostale delnice, ki naj bi pripadali jugoslovanski skupini in so bile vezane na sindikat pri Slavski banki pa je delil Praprotnik za gotovinsko plačilo "po svoji uvidenosti". Praprotnik je 1922 30.000 delnic razdelil najmočnejšim delničarjem Slavske banke, vsakemu od dveh jugoslovanskih sindikatov po 15.000, razdelitev preostalih 50.000 pa so zopet prepustili "njegovi svobodni uvidenosti". S transakcijo z delnicami TPD je Praprotnik banki zaslužil dva milijona kron, z večinskim deležem obdržal odločilni vpliv v sindikatu jugoslovanskih delničarjev in postal ekskluzivni bankir TPD, ki je imela po petdeset milijonov kron mesečnega prometa.

Da je bila nacionalizacija tujih podjetij, v našem primeru tudi Trboveljske samo navidezna, ugotavlja že sodobnik teh procesov dr. Rudolf Marn v spominskem zborniku Slovenije. Res je, da so znatne deleže delnic velikih podjetij tuje družbe odstopile domačim bankam, ker ni bilo domačega kapitala, ali pa je bil izvoljen upravni odbor, v katerem so prevladovali domačini. Marn za to obdobje jasno ugotavlja: "Lepe industrije in tudi banke bi prišle lahko v naše roke, toda gmotni

interes posameznikov, pa tudi naših bank je prevladal nacionalnega; prodajali so zopet veliko dražje nazaj, tuzemski upravni svetniki so pa kimali in niso vztrajali na nadaljni nacionalizaciji. Nekateri postavljeni nadzorniki so celo le v svoj prid izvrševali nadzorstvo, vse drugo jim ni bilo nič mar. Marsikatero tuje podjetje je to z veseljem pozdravilo, samo da je imelo v drugem proste roke. V splošnem lahko trdimo, da je bilo to poglavje našega razvoja po prevratu povsem negativno."

Tudi neznani novinar iz časopisa Polet omenja, da je prišlo do provizije nekaterim članom sindikata ob združevanju dveh bank prav "z dobičkom, ki so ga napravili pri takozvani nacionalizaciji Trboveljske premogokopne družbe" in na koncu ugotavlja: "Ne čudil bi se, ako bi tudi v tem slučaju prišla gospoda na dan s kako izjavo, da je šlo vse v politične, humanitarne in sokolske namene. Take izjave je dajala namreč gospoda povsod, kjer sem razgalil kak njen profit od ne baš najčistejše barve." Kavčnik je zavrnil očitke o proviziji z dejstvom, da je večinski sindikat banke prevzel pri emisiji afilirane industrije paket delnic po originalnih emisijskih pogojih, poostrenih z daljšo časovno zaporo v korist banke, kar pa se po Kavčnikovem mnenju ne more označiti kot izplačilo provizije. Pa tudi o proviziji ob nacionalizaciji TPD, je izjavil, da ne ve ničesar.¹¹

Slavska banka je bila soodvisna od TPD do svojega konca, ki se je zaradi prevelikega industrijskega angažiranja in preobsežnega kreditiranja začel 1924. Takrat so morali odpisati kar 50,5 milijona din. Iz rezervnega sklada so pokrili 14,17 milijona din, preostalo pa je bila izguba. Kot je bilo že povedano, so se istega leta povezali z Banko za centralnoevropske države, bivšo Länderbank in zvišali glavnico od 50 na 100 milijonov din. Tako je imela ta tuja banka polovico delnic in dobila odločujoč vpliv ne samo zaradi tega, pač pa tudi zaradi večinskega deleža Trboveljske, s katero je bila Slavska ozko povezana. Toussant Hočevar razlaga to z dejstvom, da je šlo zaradi tega, ker je imela tudi Slavska družba ob svoji likvidaciji v listnici 100.000 delnic Trboveljske premogokopne družbe, za nekakšno fiktivno povečanje tako aktive kot tudi delniške glavnice Slavenske banke. Leta 1925 se niso obnesla prizadevanja, da bi prebrodili krizo z zmanjšanjem režije z ukinitvijo podružnic. Ravno tako se je znižala bilančna vsota od 457 milijona leta 1923 na 401 milijon leta 1925.

Ko je Slavski banki 4. aprila 1925 na občnem zboru Ljubljanske kreditne banke, v kateri je imela velik paket delnic izpodlelet poizkus, da bi se banki združili oziroma da bi dobili delničarji Slavenske odločujoč vpliv v Ljubljanski, je bil to njen konec. Zatem je sledil še milostni udarec - Länderbanka je odpoklicala svoje zastopnike. Septembra 1926 je Slavska zaprosila za predkonkurzni postopek. Prijavilo se je 3210 upnikov, ki jim je bilo priznanih za 5,6 milijona terjatev prvega razreda, predvsem varčevalcem s hranilnimi knjižicami, ki naj bi jim izplačevali 100 odstotno, in 128,8 milijona terjatev drugega razreda, ki naj bi jim izplačali le 22 odstotkov zahtevane vsote. Niso pa priznali terjatve TPD v znesku 13,5 milijona in Länderbanke v višini 46 milijonov din. Ravno spor med Länderbanko in konkurzno upravo Slavenske zaradi depotnih delnic TPD je povzročil, da ni prišlo do hitrejšega izplačevanja upnikom. Končno je Länderbanka odkupila od Slavenske 86.000 delnic TPD po tečaju 500 din, čeprav so bile nominalno vredne 200 din. 24.000 delnic pa so vpisali v konkurzno maso. Končno so se upniki in konkurzna uprava dogovorili, da bodo upnikom prvega razreda izplačali 8 milijonov, upnikom drugega pa 119,7 milijonov din. Izplačila, ki so se začela 25. novembra 1922, so izvajale druge banke, Slavska banka d.d. pa je bila dokončno likvidirana 4. januarja 1930.¹²

1. Gl. Toussaint Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913 do 1941, Bančni vestnik 1984, št. 9. Drago Potočnik, Slovensko denarništvo 1918 do 1938, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 447 in 448.
Drago Potočnik, Zgodovina slovenskih bank, tipkopis v zbirki Dušana Omahna v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (dalje ZAL).
Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), osebni fond družine Kavčnik (dalje Kavčnik), šk.2, a.e 5.
Po izjavi Janeza Kosa, kustosa Mestnega muzeja Ljubljana, je bilo gradivo družine Kavčnik hranjeno na podstrešju realke v Vegovi ulici v Ljubljani in je bilo ob adaptaciji z odpadnim materialom odpeljano na odlagališče odpadkov ob Litijski cesti. Tam ga je našel Janez Kos, ga pripeljal v Mestni muzej in ga 9. 10. 1991 izročil Arhivu Republike Slovenije. ARS, šk.2, a.e.5, Kavčnik, Družabna pogodba Skupine Arko, 29.julij 1922.
2. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnik seje o osnovanju Družbe Vigor, 30.november 1923.
3. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnik o ustnem dogovoru, 25.september 1924.
4. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnika seje Družbe Vigor, 12.april 1924.
5. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnik družbe Vigor, 16.junij 1924.
6. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnik seje Družbe Vigor, 7. avgusta in 4.septembra 1924.
7. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e 5, Zapisnik seje Družbe Vigor, 1. avgusta 1924.
8. Glej op.6.
9. Glej op.7.
10. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e.5, Pismo Družbe Vigor dr. Janku Kavčniku, 30.aprila 1925, in pismo Skupine Silan dr. Janku Kavčniku, 2.julija 1925.
11. ARS, Kavčnik, šk.2, a.e.3, Zapisnik seje ravnateljstva in nadzornega odbora Slavenske banke, 30.septembra 1922. Prepis zapisnika 29. maja 1922, o storniranju vknjižbe. Obtožbe proti dr. Janku Kavčniku, nedatirano. Po mojem mnenju je to prepis časopisnega članka iz Poleta.
Dr. Rudolf Marn, Nacionalizacija in sekvstracija tujih podjetij, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str.368, 369.
Obrazložitev dr. Janka Kavčnika, nedatirano.
12. Glej op.1.

Jože Princič

NAČRTNA LIKVIDACIJA ZASEBNE TRGOVINE

(1945-1948)

V skladu s svojim revolucionarnim značajem si je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) zadala cilj, da se po prevzemu oblasti čim prej polasti tudi "komandnih" položajev v gospodarstvu in ustvari močan državni gospodarski sektor, s pomočjo katerega bo lahko začela spreminjati gospodarsko življenje v državi.

Vodstvo KPJ je ob koncu druge svetovne vojne, potem ko je proučilo notranje in zunanje razmere ter sovjetske izkušnje, odstopilo od t.i. taktike "frontalne zadušitve" privatnega sektorja in se raje odločilo za taktiko njegove "postopne zadušitve". V skladu s to taktiko naj bi krepitev državnega sektorja ter likvidacija kapitalističnih elementov potekala bolj preudarno in prikrito.

Bistvo bolj preudarnega širjenja državnega gospodarskega sektorja je pomenilo, da se s tem procesom ne sme po nepotrebnem hiteti in povzročati gospodarske škode, ampak se mora zasebna gospodarska podjetja likvidirati takrat, ko bosta državni sektor in nova državna uprava sposobna prevzeti njihovo proizvodnjo oziroma dejavnost. Pot, po kateri naj bi se izvedla prikrita krepitev državnega gospodarskega sektorja, pa je bilo uveljavljanje in izvajanje ukrepov in predpisov, s katerimi se ne bi preveč poslabšale notranje razmere in zunanje politični položaj države. To je pomenilo, da bi kar največji del podjetij, ki so bila pomembna za obvladovanje gospodarstva v državi in za začetek pospešene industrializacije, odtujili s pomočjo zakonov, ki so kot kazni predvideli trajno (konfiskacija) ali začasno (sekvester) zaplembo pemoženja. Za druga pomembnejša podjetja, ki jih na podlagi te revolucionarne zakonodaje ne bi mogli pritegniti, pa bi izdali predpise, po katerih bi lahko učinkovito načrtovali in nadzorovali njihovo proizvodnjo in onemogočili dejavnosti, ki ne bi povsem ustrezale gospodarski politiki nove oblasti. Uradna nacionalizacija, ki bi bila izpeljana na podlagi zakona v primernem političnem trenutku, bi bila tako skorajda formalnost, saj bi zajela le tista podjetja, ki do tedaj še ne bi bila podržavljena na podlagi zgoraj omenjenih ukrepov in predpisov.

Prednost te taktike, ki jo je vodstvo KPJ tudi dejansko izvajalo od konca druge svetovne vojne do decembra 1946, je bila torej, da nacionalizacija takoj po vojni ni bila tako nujen in usoden potreben ukrep. Obenem pa je zagotavljala tudi nekatere druge "pozitivne" učinke. S konfiskacijo na primer je sodišče brez odškodnine zaplenilo vse premoženje kake osebe, z nacionalizacijo pa bi bil odvzet le "gospodarski del" tega premoženja, torej podjetje, s tem da bi bil ta odvzem vezan na določeno odškodnino.

Po načrtu zveznega Ministrstva za trgovino in preskrbo, ki je bilo odgovorno za udejanjanje taktike postopnega odstranjevanja kapitalističnih "elementov", naj bi s konfiskacijo in sekvestrom čimprej podržavili oziroma "likvidirali" privatna zunanjetrgovinska in veletrgovska podjetja. Drobnost ali malo trgovino naj bi v omejenem obsegu nekaj časa še "pustili" zasebni trgovini in nabavnemu združništvu, vendar bi si prizadevali pridobiti nad njo popoln nadzor in to z administrativnim določanjem cen, kontingentiranjem, obveznim sklepanjem pogodb, sistemom dovoljenj in omejenim kreditiranjem, uvozom ter progresivnim obdavčenjem.

Po ocenah državnega partijskega vodstva je ta načrt ustrezal praktičnim in

političnim zahtevam, ki jih je narekovalo prehodno obdobje. Nova oblast namreč ni imela niti znanja niti kadrovskih, materialnih in blagovnih možnosti, da bi takoj po vojni vzpostavila učinkovito trgovsko mrežo socialističnega tipa, ki bi bila sposobna zadovoljiti prehrabene in druge potrebe prebivalstva ter zbrati tudi čim več denarnih sredstev. Poleg tega je partijsko vodstvo srednje in male zasebne trgovce uvrščalo v "pretežno delovni del" privatnega sektorja, zato od njih ni pričakovalo odpora, temveč podporo in prostovoljno vključitev v načrtno gospodarstvo.¹

Na podlagi takšne ocene je jugoslovansko partijsko vodstvo v prvih dveh letih po koncu vojne razglašalo, da sta zasebna trgovina in podjetništvo še nujno potrebna pri oživljanju gospodarskega življenja v državi, zlasti v krajih, v katerih državni in zadružni sektor nimata interesov.

V prvih mesecih po koncu vojne so bili privatni trgovci na slovenskem ozemlju poslovno skoraj neaktivni, zlasti še zunaj Ljubljane, predvsem zaradi nejasnosti, ali bo zasebništvo sploh dovoljeno, deloma pa tudi, ker so se trgovci šele vračali domov iz internacije, vojaških enot ipd.

Izjave vodilnih partijskih funkcionarjev, da bo država podpirala zasebno podjetništvo² in velike težave državnega in zadružnega trgovskega sektorja pri oblikovanju svoje organizacije so jeseni 1945 spodbudile in omogočile oživetev zasebne trgovine. Ta je prevzela precejšen del blagovnega prometa in razdeljevanje racioniranih izdelkov. Poleg tega je zasebna trgovina dejansko usposabljala nove kadre, zaposlovala precej delovne sile in kot davčni obveznik izplačala znatna sredstva v republiški proračun. Kljub takšni vlogi pa je bilo zasebnih trgovin vsak mesec manj, zato se je zmanjševalo tudi skupno število trgovinskih obratov. Novembra 1945 jih je bilo še okoli 8000, do jeseni naslednjega leta pa je njihovo število že padlo za dva do tri tisoč, tako da jih je bilo skupaj skoraj za polovico manj kot pred začetkom vojne.³

Razlog, da je hitro upadal obseg privatne trgovine in so se zlasti večji trgovci in trgovci v mestih zaposlili v javnih službah in zadružnih organizacijah ali oddali prostore v najem, je bil njihov nejasen in nedoločen položaj. Privatni trgovci so bili namreč v tem času postavljeni pred odločitev, ali nadaljujejo delo v neenakih pogojih, ko sta imeli državna in zadružna trgovina prednost v vseh pogledih, in se poleg tega izpostavljajo nevarnosti, da bodo obtoženi nedovoljene špekulacije ali gospodarske sabotaže, ali pa ga opustijo.

Za takšen položaj so bili v prvi vrsti odgovorni republiški partijski in vladni organi, ki so v začetku leta 1946 začeli stopnjevati pristisk na zasebno trgovino. Januarja tega leta je partijsko vodstvo ugotovilo, da se "z blagimi sredstvi žilavega sovražnika na gospodarskem področju ne da premagati", zato je sklenilo uporabiti vrsto gospodarskih in represivnih ukrepov, s katerimi bi bistveno omejili zasebno trgovino.⁴ Junija so se v Ministrstvu za trgovino in preskrbo začele priprave za uresničenje načrta, ki ga je ob sodelovanju Edvarda Kardelja izdelalo zvezno Ministrstvo za trgovino in preskrbo in po katerem naj bi se likvidaciji izognile privatne trgovine le v tistih krajih in dejavnostih, v katerih državna in zadružna trgovina še ne bi bili sposobni vzpostaviti svojih podružnic ali če bi zasebno trgovino "zahtevale potrebe uporabnikov".⁵ Novembra je partijsko vodstvo sklenilo, da je treba privatni trgovinski sektor bolj obdavčiti, mu preprečiti neposredno prodajo in ga "pripraviti" za vključitev v načrtno gospodarstvo.⁶

Med gospodarskimi ukrepi so obravnavano zasebno trgovino najbolj prizadeli predpisi o vojnem dobičku in zamenjavi denarja, valorizaciji zalog, enotnih cenah, zunanji trgovini, sklepanju pogodb, kreditiranju itn., s katerimi je takratna oblast omejila delovanje tržnih zakonitosti in si zagotovila popoln monopol v zunanji trgovini, hkrati pa zasebni trgovini otežila nabavo zalog ter ustvarjanje dobička, ji povečala obratovalne stroške in jo davčno še bolj obremenila.

Še učinkovitejši so bili represivni urepi. Takoj po koncu vojne so se začele delne ali popolne zablembe trgovskih obratov, katerih lastnike so obsodila vojaška in civilna sodišča zaradi sodelovanja z okupatorjem in narodnega izdajstva, kot tudi zaradi dejanj, ki so bila po novi zakonodaji protizakonita in protirevolucionarna.⁷ Januarja 1946 so bile ukinjene mešane delniške družbe, ki so bile ustanovljene na pobudo Ministrstva za trgovino in preskrbo kot oblika, preko katere so zasebne veletrgovce učinkovito nadzorovali, izkoristili njihove zveze v tujini, prostore, denarna sredstva in izurjeno osebje. Tako so se izognili neprijetnostim, ki bi nastale, če bi brez razloga prepovedali poslovanje tistim veletrgovcem, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju in niso bili kompromitirani in nenazadnje z njihovo pomočjo bi država lahko prišla do monopola na področjih, kjer je bil privatni kapital v večini.⁸ Januarja 1946 je bil pri vrhovnem zveznem sodišču ustanovljen senat, ki se je ukvarjal samo z dejanji špekulacije in sabotaže. Še istega meseca je obsodil več trgovcev na odvzem premoženja, trgovcu Ivanu Malbašiču iz Vrhnike pa izrekel celo smrtno kazen. Marca istega leta je izšla Uredba Ministrstva za trgovino in preskrbo o potrebi dovolil za izvrševanje trgovinskega obrata,⁹ ki je tudi "razredčila" število zasebnih trgovcev, saj je okrožnim Ljudskim Odborom (LO) omogočila, da niso izdali dovolilnic oziroma niso ponovno registrirali veletrgovin in trgovin z lesom ter več zasebnih maloprodajnih trgovskih obratov.¹⁰

Ko so jeseni 1946 vodilni partijski funkcionarji na predvolilnih zborovanjih, kongresih in drugih javnih nastopih ocenjevali odnos oblasti do zasebnega gospodarskega sektorja in zasebne trgovine, so poudarjali, da se nova država ne "bori" proti delovnemu delu privatnega sektorja oziroma proti malim in srednjim trgovcem (kmetom in obrtnikom), temveč si prizadeva, da bi imela do tega dela "prijateljski odnos", saj se zaveda, da brez njihovega sodelovanja (še) ni mogoče zadovoljiti vrste potreb, zlasti tistih, ki so povezane s prehrano in preskrbo prebivalstva.¹¹ Da so bile te napovedi resnične, se je pokazalo v začetku decembra, ko so bile z zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij v glavnem nacionalizirane le veletrgovine oziroma trgovine na debelo¹², skupaj 42.¹³ Januarja naslednjega leta je Ministrstvo za trgovino in preskrbo opozorilo okrajne LO, da zasebnih trgovskih obratov, ki jih zakon o nacionalizaciji ni zajel oziroma so bili po sklepu vlade LRS vrnjeni lastnikom, ne smejo registrirati.¹⁴ S slednjim predpisom se je tako na ozemlju LR Slovenije končal proces likvidacije zasebne trgovine na debelo.

Po podržavljenju in ukinitvi zasebne veletrgovine je v začetku leta 1947 prišlo na vrsto podržavljenje trgovine na drobno. Državni organi so na podlagi Uredbe o potrebi dovolila za izvrševanje trgovinske obrti odklonili ponovno registracijo trgovin, ki so pridobile koncesijo med okupacijo ali njihovo poslovanje ni bilo v skladu s "splošnimi interesi, z dejansko in krajevno potrebo, z gospodarskim načrtom in še z drugimi okoliščinami",¹⁵ zaradi česar se je njihovo število že do spomladi istega leta zmanjšalo za 200.¹⁶ Nadalje so bile takrat kot glavni prevzemniki racioniranega in kontingentiranega blaga določene v mestih državne trgovine na podeželju pa Naproze, zato so privatne trgovine do jeseni ostale brez kontingentov in so delile le racionirano blago (moko, mast, sladkor), ki so jim ga dodelili okrajni ali mestni LO.¹⁷ Tako se je delo privatnega sektorja zmanjšalo le na dopolnilno vlogo pri razdeljevanju racioniranega blaga.

Še bolj podrejeno vlogo sta drobni zasebni trgovini namenila osrednja planska dokumenta, vsedržavni in republiški petletni gospodarski načrt, ki sta bila sprejeta aprila oziroma julija 1947, saj sta z ene strani zahtevala in predvidela potrebo po usklajenosti zasebnega sektorja s postavljenimi nalogami, hkrati pa povsod poudarjala krepitev državnega in zadružnega sektorja. Zasebni sektor je tako postal nezaželen

in nepotreben. Po uredbi iz julija 1947 so morali zasebni trgovci dobiti posebno dovoljenje za nakup blaga za preprodajo.¹⁸

Oktobra 1947 so se začele priprave na likvidacijo zasebne drobnoprodajne trgovske mreže, ki so trajale do sredine maja naslednjega leta. Na podlagi navodil zveznih organov¹⁹ so v Sloveniji v zadnjih treh mesecih 1947 tako zaostriili merila za ponovno registracijo privatnih trgovin, da se je njihovo število zmanjšalo za več kot tisoč,²⁰ kar je pomenilo, da sta v začetku leta 1948 državni in zadružni sektor glede števila maloprodajnih trgovskih obratov že skoraj dohitela zasebni sektor.²¹ Na začetku leta 1948 so uvedli načrtno razdeljevanje industrijskega blaga in blaga, uvoženega iz tujine, sistem zagotovljene (garantirane) preskrbe, vezane trgovine in omejenega trgovanja s kmetijskimi pridelki, ki je zasebno trgovino postavil v podrejen položaj, saj zasebni trgovci na primer niso smeli prodajati blaga po višjih ali komercialnih cenah, temveč le blago, ki je bilo v prosti prodaji po nižjih, to je enotnih cenah. Posledica tega je bila, da so privatniki množično odjavljali svojo obrt²² in do aprila se je število zasebnih trgovcev zmanjšalo še za nadaljnih 16 odstotkov.²³ Januarja 1948 so se tudi v Sloveniji začeli tečaji, na katerih so do konca aprila usposobili okoli 5000 oseb za trgovske pomočnike, poslovodje in knjigovodje. Predvideni so bili, da prevzamejo zasebne trgovine.

Aprila so se priprave na likvidacijo zasebne trgovine bližale vrhuncu. Na začetku meseca so okrajni LO na zahtevo Ministrstva za trgovino in preskrbo začeli zbirati podatke o zasebnih trgovinah na svojih območjih in preučevati "realne možnosti" za njihov prevzem.²⁴ Konec meseca sta Kidrič in Kardelj v govoru v zvezni skupščini napovedala, da je najpomembnejša gospodarska naloga državnih organov v naslednjih mesecih v celoti likvidirati privatno trgovino in jo nadomestiti s socialistično.²⁵

Zadnje dni aprila je zvezna ljudska skupščina po hitrem postopku sprejela zakon o drugi ali dopolnilni nacionalizaciji, s katerim so bila podržavljena tudi zasebna trgovska skladišča z zmogljivostjo 100 ton ter vsa tista trgovska podjetja, ki jih je v naslednjih dneh prezidij republiške skupščine z ukazom razglasil za podjetja, pomembna za gospodarstvo republike in neobrtnega značaja.²⁶ Ko je bilo med podjetji, ki jih je prezidij ljudske skupščine LRS 28. in 30. aprila proglasil za pomembnejša gospodarska podjetja, le 48 večjih trgovskih (in industrijskih) skladišč,²⁷ je bilo očitno, da bodo preostala privatna trgovska podjetja podržavljena ali ukinjena kasneje in na drugačen način.

Sredi maja je v Uradnem listu izšel Temeljni zakon o zasebnih trgovinah,²⁸ ki je predvidel, da zaradi izpolnjevanja gospodarskega načrta poleg državnih in zadružnih trgovin pod nadzorom pristojnih državnih organov poslujejo tudi zasebne trgovine na drobno. Ta zakon ni imel nobenega vpliva na kasnejši razvoj dogodkov, in kot kaže, z njimi tudi ni imel nobene povezave. Dne 15. maja so namreč okrajni in mestni trgovinski inšpektorji po navodilu republiških organov začeli preverjati poslovanje privatnih trgovinskih podjetij ter odkrivati "primere špekulacije in prikrivanja blaga". PT29PT Tri dni pozneje, 18. maja, je Uprava za izvedbo likvidacije zasebnih trgovin razdelila ozemlje republike na več rajonov. Dne 20. maja pa so pripadniki milice in funkcionarji Ljudskih odborov "brez sleherne napovedi izgnali lastnike iz njihovih trgovin, zaplenili ključke, inventar in knjigovodski material, tu in tam pa izropali še zasebna stanovanja".³⁰ Večino zasebnih trgovin, ki jih ta akcija ni zajela, so oblastni organi s pomočjo komisij za zatiranje pobijanje špekulacije po podobnem postopku "odstranili" v naslednjih mesecih.³¹

Administrativne postopke in ukrepe, s katerimi so Sloveniji leta 1948 privatni trgovini "odvzeli pogoje za legalno poslovanje,"³² je spremljala obsežna politična dejavnost, s katero so politične organizacije in sindikati prepričevali domačo in tujo

javnost, da so privatni trgovci nosilci špekulantskih, saboterskih in drugih "škodljivih" dejavnosti, zaradi katerih jih je treba čim prej likvidirati. Akcijo je usklajeval in vodil CK KPS.³³ Končala se je konec leta 1948. Takrat je bil po mnenju slovenskih republiških organov končan proces likvidacije zasebne trgovine. Po njihovih ocenah je decembra tega leta socialistični sektor v trgovini že prevzel vodilni položaj, saj je delež zadružnega sektorja znašal 46 odstotkov, državnega 42 odstotkov, privatnega pa le še 1,4 odstotka. V blagovnem prometu pa je državni sektor sodeloval s 53,1 odstotka, zadružni s 36,6 odstotka, privatni pa z 1,1 odstotka.³⁴

Zasebne trgovine, ki so bile v letih 1945 do 1948 zaplenjene, sekvstrirane in nacionalizane, so doletele različne usode. Pretežni del so jih, potem ko so jih prevzeli z dekreti imenovani delegati ali začasni upravitelji, preoblikovali v državna gospodarska podjetja. To je pomenilo, da so njihova osnovna sredstva priključili državnim gospodarskim podjetjem ali so jih združili v novo državno gospodarsko podjetje. Nekaterim so samo spremenili ime in vodstvo, precej pa so jih tudi "razbili", to je njihov inventar, prostore in blago so dodelili različnim podjetjem in ustanovam. Postopek preoblikovanja se je končal s tem, da so okrajna sodišča prenesla lastninske in druge pravice z dotedanjih lastnikov na državo.

Pri vzpostavljanju socialističnih državnih in zadružnih prodajaln, ki naj bi postopoma nadomestile zasebne, se je takratna oblast poskušala držati "temeljnega načela nove trgovinske politike", po katerem trgovina ni smela biti vir kopičenja vrednosti oziroma akumulacije, temveč je lahko le "gola administrativna distribucija" izdelkov in dobrin po določenem razdelilniku oziroma ključu. Po tem načelu so morala socialistična trgovska podjetja svoj zaslužek čim bolj znižati oziroma ga približati višini režijskih stroškov in si prizadevati, da bi prišli izdelki po čim hitrejši in cenejši poti od proizvajalca do porabnika ter da bi se vsa dobljena sredstva vrnila nazaj v proizvodnjo.

V letih 1945 do 1948 je republiško Ministrstvo za trgovino in preskrbo po navodilih zveznega ministrstva ter ob pomoči lokalnih organov oblasti poskušalo udejanjati opisano načelo najprej s pomočjo Nabavljalnega zavoda Slovenije (Navod), mešanih delniških družb in podružnic zveznih veletrgovskih podjetij (Jugopetrola, Koteksa, Odpada in Na-Me). V letu 1946 so namesto mešanih delniških družb ustanovili državna republiška podjetja za trgovanje oziroma razdeljevanje tekstila, vina, sadja, železa, papirja itn., ustanovili državna mestna trgovska podjetja, okrajne in krajevne trgovine na drobno ter Nabavno prodajne zadrage (Naproje). V naslednjem letu, ki je bilo značilno po številnih reorganizacijah, so najprej ustanovili štiri Uprave državnih trgovskih podjetij (Navod-Koloniale, Vino-Sadje, Železnina in Tkanina) ter republiški podjetji Kurivopromet in Mlekopromet. Sredi leta pa so bila ta podjetja že ukinjena, namesto njih pa ustanovljena nova republiška trgovska podjetja (Žito, Trgovinski servis, Na-Ma, Koloniale, Perutnina in Gosad). Konec 1947 so bili ustanovljeni okrajni magazini, kmečke nabavno-prodajne zadrage ter delavsko-uslužbene nabavljalne in prodajne zadrage. V letu 1948 so bile ustanovljene še kmetijske zadrage, industrijske baze in skladišča ter vrsta novih državnih in zadružnih prodajaln.

V primerjavi z zasebno trgovino sta bili državna in zadružna slabše organizirani in premalo specializirani. Imeli sta premalo poslovalnic in še te nesmotno porazdeljene po posameznih okrajih. Imeli sta slab kader, ki je imel malomaren odnos do poslovanja ter se ni menil za potrebe kupcev.³⁵ Blaga, ki ni dosegalo predpisane kakovosti in ni bilo v skladu s sklenjenim pogodbami, državne prodajalne niso vračale proizvajalcem.

Posledice takšne organiziranosti in takšnega odnosa do trga in kupca so bile porazne. Obstoječa mešana državna in zadružna podjetja niso bila v "stanju

pravilno, pravočasno in na kulturnen način postreči potrošnikom".³⁶ Blaga je bilo malo, bilo je slabe kakovosti, zato so ga kupci odklanjali.³⁷ Zaradi birokratsko administrativnega načina trgovanja blago ni krožilo, temveč se je kopičilo v skladiščih. Potrebe kupcev niso bile upoštevane,³⁸ cene so naraščale, kot tudi stroški poslovanja. Sistem preskrbe z racioniranimi živili je bil z ukinitvijo zasebne trgovine zelo prizadet. Pred trgovinami so se vlekli vrste, primanjkovalo je primanjkovalo je mesa, mleka in drugih živil ter potrebščin.³⁹

Republiško partijsko in državno vodstvo je priznalo, da je likvidacija zasebne trgovine povzročila velike težave in da so rezultati nove trgovinske organizacije precej pod pričakovanji.⁴⁰ Sodilo je, da je takšno stanje le prehodnega značaja in da se bo hitro in zadovoljivo popravilo, če bodo zagotovljeni nekateri pogoji, in sicer: odprava pomankljivosti v trgovinski organizaciji, večje prizadevanje lokalnih oblastnih organov⁴¹ in hitrejši razvoj kmetijstva.

1. V letih 1945 in 1946 so partijski ideologi razdelili privatni gospodarski sektor na dva dela. V prvega so uvrstili veletrgovce, tovarnarje, bankirje, veleposestnike itn. , zato so ga imenovali kapitalistični ali izkoriščevalski del. V drugem so bili srednji in mali trgovci, obrtniki in kmeti, zato so o njem govorili kot o delovnem delu.
2. Slovenski poročevalec (dalje: SP), št. 39, 6. 6. 1945, Kako se bo razvijalo naše gospodarstvo; isti, št. 85, 28. 7. 1945, Vloga trgovine v našem gospodarstvu; isti, št. 108, 24. 8. 1945, Trgovini postavljamo nove temelje. Boris Kidrič, Sabrana dela, Komunist, Beograd 1985 (dalje: SD), 4. knjiga, str. 97-99.
3. Po podatkih Trgovskega združenja v Ljubljani se je število trgovskih obratov v Sloveniji v primerjavi s predvojnim stanjem zmanjšalo od 10433 na 5034. Tako se je število trgovin v Ljubljani zmanjšalo od 1446 na 1151, v ljubljanskem okrožju od 2659 na 1121, celjskem okrožju od 2072 na 658, mariborskem okrožju od 2815 na 1545 in novomeškem okrožju od 1463 na 559. - Arhiv Slovenije, (dalje: AS), fond Trgovsko združenje v Ljubljani, fasc. 2, Okrožnica št. 11, 3. 10. 1946.
Po oceni Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS pa je bilo decembra 1946 v Sloveniji skupaj 6110 trgovin na drobno, od tega je bilo 4843 privatnih, 821 zadružnih in 496 državnih. - AS, fond Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS (dalje: MTP), šk. 14, Plan trgovske mreže na drobno za leto 1947, 29. 3. 1947.
4. Miha Marinko, Izbrana dela, Komunist, Ljubljana 1982 (dalje: Izbrana dela), 2. knjiga, str. 15.
5. AS, MTP, fasc. 9, Zapisnik izrednega sestanka načelnikov Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS, 17. 6. 1946; isti, fasc. 10, Zapisnik seje na Ministrstvu za trgovino in preskrbo, 21. 6. 1946; Edvard Kardelj, Problemi socialistične izgradnje, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1956 (dalje: Problemi), 1. knjiga str. 42-46.
6. AS, fond Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (dalje: CK ZKS), III, šk. 23, Zapisnik seje aktiva CK KPS, 9. 11. 1946; isti, fond Socialistične zveze delovnega ljudstva (dalje: SZDL), šk. 24, Zapisnik seje IOOF, 15. 11. 1946; Miha Marinko, Izbrana dela, 2. knjiga, str. 63-67.
7. Konfiskacija je v glavnem zajela veletrgovine v mestih in industrijskih središčih. Do konca leta 1945 je bilo v Ljubljani zaplenjenih 95 trgovin, v mariborskem okrožju 277, v celjskem 215, v novomeškem 70 in v ljubljanskem okrožju 25 trgovin. -AS, MTP, fasc. 3, Poročilo javnega tožilca za Slovenijo, 19. 2. 1946.
8. Od avgusta do konca 1945 je bilo v Sloveniji ustanovljenih sedem mešanih delniških družb (Vino, Železnina, Tkanina, Sadje, Gosad, Galanterija in Kolostroj), ki so prevzele trgovino na debelo s posameznimi izdelki. V njih je bil državnemu sektorju pridržan vodilni položaj s tem, da je imel povprečno 60 odstotkov delnic ter večino v upravnem odboru. Zadružni in privatni sektor sta imela približno 20 odstotkov delnic.
9. UL LRS, št. 20/91, 9. 3. 1946.
10. Do marca 1946 je veljal zakon iz leta 1931, s katerim je bila uvedena oblika enostavnega pooblastila, kar je pomenilo, da je pristojni oblastni organ le ugotavljal, ali so izpolnjeni vsi zakonski pogoji za opravljanje obrti, zlasti glede usposobljenosti. Uredba z dne 9. marca 1946 pa je predvidela, da organ oblasti izda dovoljenje za opravljanje obrti šele potem, ko ugotovi dejansko potrebo po takšni dejavnosti in pridobi moralno "kvalifikacijo" prosilca.
11. Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 324-325, 336, 344-345.
12. UL FLRJ, št. 98/667, 6. 12. 1946.

13. Ta podjetja so bila: Petelinc J. , Ljubljana, Radonič P. , Ljubljana, Urbanc F. , Ljubljana, Šosterič, Petan in Erker, Ljubljana, Kollmann F. , Ljubljana, I. C. Mayer, Ljubljana, Splošna trgovska družba, Ljubljana, Chemolabor, Ljubljana, Prometni zavod za pomoč Ljubljana, Knez I. , Ljubljana, Koža, Tižič, Korošec F. , Gornja Radgona, Celjska vinarna, Celje, Fazarinc A. , Celje, Jugoslov. Standard Vacuum Oil Company- podružnice v Ljubljani, Celju in Mariboru, Mastnak A. , Celje, Medic I. , Novo Mesto, Andrašič I. , Kranj, Crobath F. , Kranj, Kovina, Kranj, Majdič P. , "Merkur", Kranj, Adamič A. , Kranj, Adamič I. , Kranj, Bergant S. , Maribor, Pintar in Lenart, Maribor, Oset M. , Maribor, Brenčič A. , Ptuj, Vrabelj F. , Ptuj, Kastelic F. , Novo Mesto, Papiroteka, Ljubljana, Levanič J. , Ljubljana, Čermelj K. , Ljubljana, Gregorc in Co. , Ljubljana, Alko, Ljubljana, Krisper, A. Coloniale, Ljubljana, Jelačin I. , Ljubljana, Savnik I. ml, Kranj, Savnik I. st. , Kranj, Koradžija I. , Maribor, Kosi V. , Maribor. Prvih deset podjetij je bilo zaplenjeno že pred nacionalizacijo.
14. AS, MTP, fasc. 64, Registracija obratov, 10. 1. 1947.
15. AS, MTP, fasc. 19, Izvrševanje trgovskih in gostinskih obratov, 3. 4. 1945; isti, fasc. 64, Registracija obratov, 16. 2. 1947.
16. Po podatkih Ministrstva za trgovino in preskrbo je bilo decembra 1946 v Sloveniji skupaj 6160 trgovin, od tega 4843 privatnih, 821 zadružnih in 496 državnih. Konec marca 1947 pa je bilo stanje takole: 6050 trgovin na drobno, od tega 4673 privatnih, 838 zadružnih in 539 državnih. - AS, MTP, fasc. 19, Organizacija trgovske mreže v prvem trimesečju, 22. 4. 1947.
17. AS, Trgovsko združenje Ljubljana, fasc. 2, Pojasnila v davčne svrhe.
18. UL FLRJ, Uredba o načrtnem razvidu preprodaje proizvodov, št. 62/448, 25. 7. 1947.
19. AS, CK ZKS, III, šk. 3, Poročilo CK KPS o delu v letu 1947, št. 157a, 3. 7. 1948. Že v oktobru je bil izdelan plan za likvidacijo male trgovine.
20. Po podatkih Ministrstva za trgovino in preskrbo so v letu 1947 odklonili registracijo v 818 primerih, poleg tega pa odjavili še 418 zasebnih trgovinskih obratov, tako da se je njihovo število do konca tega leta zmanjšalo na 3373. - AS, MTP, fasc. 18, Predložitev statistike, 16. 1. 1948; isti, fasc. 12, Plani trgovske mreže in kadrov, 3. 11. 1948.
- Po oceni Vide Tomšič pa je bilo konec leta 1947 v Sloveniji 3700 privatnih trgovin. - AS, CK ZKS, III, šk. 23, Zapisnik konference okrajnih sekretarjev KPS, 23. 12. 1947.
21. AS, MTP, fasc. 20, Poročilo Ministrstva za trgovino in preskrbo o delu v letu 1948.
22. AS, MTP, fasc. 14, Dopis Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS, 10. 3. 1948
23. AS, MTP, fasc. 20, Poročilo Ministrstva za trgovino in preskrbo o delu v aprilu 1948, 5. 5. 1948.
24. AS, MTP, fasc. 26, Privatna trgovska mreža, 7. 4. 1948.
25. Boris Kidrič, SD, 5. knjiga, str. 153. Edvard Karelj, Problemi, 1. knjiga, str. 238.
26. UL FLRJ, št. 35/269, 29. 4. 1948, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij.
27. Ta skladišča so bila: Samec I. , Ljubljana, Demšar L. , Ljubljana, Kolar M. , Ljubljana, Uprava Kolizeja, Ljubljana, Souvan, Ljubljana, Pirc in Čebin, Ljubljana, Rohrman, Ljubljana, Sušnik, Ljubljana, Verlič, Ljubljana, Stele, Ljubljana, Breznik, Ljubljana, Vovk R. , Ljubljana, Predovič, Ljubljana, Predovič J. , Ljubljana, Čolnarič, Ljubljana, Zupan J. , Ljubljana, Zdolšek J. , Sv. Jurij pri Celju, Oset S. , Sv. Peter v Savinjski dolini, Repinc S. , Prem, Čufar D. , Jesenice, Korošin in Platiša, Kamnik, Kranjc S. , Pesnica, Senčar M. , Ptuj, Sonnencsheim L. , Ptuj, Šmuc, Sežana, Šober F. , Hrastnik, Angola A. , Ljubljana, Hedžet in Koritnik, Ljubljana, Oset M. , Maribor, Guzel Z. , Maribor, Skladišče Lavantinske škofije, Maribor, Mastnak A. , Sv. Jurij pri Celju, Kajfež, Domžale, Slavec J. , Kranj, Počivalnik K. , Rečica ob Paki, Fojan M. , Rečica ob Paki, Grosek in Senica, Trebnje, Rizzato P. , Prestranek, Tomšič V. , Postojna, Korošec M. , Ptuj, Korošec F. , Radgona, Hrastel J. , Radgona, Škrlec J. , Radgona, Probst M. , Lutverci, Knez in sin, Ljubljana, Jakil, Ljubljana. - UL LRS, št. 18/115, 28. 4. 1948; isti, št. 19/116, 30. 4. 1948; isti, št. 20/117, 30. 4. 1948.
28. UL FLRJ, št. 39/288, 12. 5. 1948.
29. AS, MTP, fasc. 12, Prikaz vrednosti zaplenjenega blaga privatnih trgovcev in gostilničarjev, 19. 11. 1948.
30. Jože Pirjevec, Tito, Stalin in Zahod, Delavska enotnost, Ljubljana 1987, str. 113.

31. AS, SZDL, Zapisnik seje GOOF, 19. 10. 1948; isti, MTP, fasc. 12, Plani trgovske mreže in kadrov, 3. 11. 1948.
32. Boris Kidrič, SD, 5. knjiga, str. 205-206.
33. CK KPS je na svoji seji 20. maja 1948 imenoval posebno skupino, ki naj bi vodila politično akcijo kot podporo "boju proti privatni in špekulativni trgovini". V tej skupini so bili Lidija Šentjunc, Ivan Hribar in Viktor Repič. - AS, CK ZKS, III, IK, fasc. 2, Zapisnik seje CK KPS, 20. 5. 1948.
34. SP, št. 137, 14. 6. 1949, Krepitev socialistične trgovine značilnost naše trgovinske mreže. AS, MTP, fasc. 12, Poročilo Ministrstva za trgovino in preskrbo, 24. 12. 1948.
35. Po ugotovitvah Poverjenišva za trgovino in preskrbo MLO Ljubljana so trgovine poslale na tečaje za trgovce, knjigovodje in poslovodje najslabše delavce, ker so računali, da se ne bodo vrnili v isto trgovino, boljše delavce pa so zadržali. - AS, MTP, šk. 20, Poročilo o delu in ugotovitvah ekipe za proučevanje poslovanja in organizacije Poverjenišva za trgovino in preskrbo MLO Ljubljana ter trgovskih podjetij z območja tega MLO, 28. 9. 1948.
36. AS, MTP, fasc. 12, Problematika resorja, 24. 12. 1948.
37. Na primer čevlji tovarne Peko iz Tržiča so bili pred vojno znani kot najboljši čevlji v državi, leta 1948 pa so jih kupci zaradi slabe kakovosti in videza odklanjali.
38. Ker potreb kupcev niso upoštevali, se je na primer leta 1947 zgodilo, da so v trgovinah poleti prodajali zimsko blago, kopalne kostime pa jeseni. - Borba, št. 11, 13. 1. 1948, Z izboljšanjem trgovine se bo zagotovila boljša oskrba delovnih množic.
39. Ministrstvo za trgovino in preskrbo je na primer izračunalo, da bi morali v Sloveniji imeti dovolj mesa in mleka. Toda ker državni trgovski podjetji, ki sta bili izključni dobaviteljici obeh, nista organizirali dovolj zbiralnih mest, je obeh zelo primanjkovalo. - AS, fond Javnega tožilca LR Slovenije, fasc. 9, Trimesečno poročilo oddelka za splošni nadzor, 19. 4. 1947.
40. Miha Marinko, Izbrana dela, 2. knjiga, str. 212. AS, MTP, fasc. 12, Plani trgovske mreže in kadrov, 22. 10. 1948.
41. Po ugotovitvah Ministrstva za finance si lokalni oblastni organi niso prizadevali, da bi se bolje seznanili s trgovinsko in sploh gospodarsko problematiko. Tako niso poznali niti gospodarske strukture svojega upravnega območja niti socialne strukture prebivalstva in njegove kupne moči, zato so tudi ukrepali kar "počez in na pamet". - AS, SZDL, fasc. 18, Zapisnik seje GOOF, 12. 11. 1947.

Borut Brumen

KAM Z EVROPO?

Komentarji, ki so polnili časopisne kolumne zadnjih nekaj mesecev povsod po Evropi, so imeli skupno točko v napovedovanju takšnih ali drugačnih posledic francoskega referenduma, s katerim naj bi potrdili maastrichtske dokumente. Vprašljive dokumente Velike Evrope, katere ideje je na tej celini navzoča že od rimskih cesarjev, določena kontinuiteta pa je prepoznavna tudi v samih poskusih izpeljave. Hitler je svojo vizijo Evrope utemeljeval v rasizmu, s katerim je poskušal utemeljiti norme obnašanja neke družbe z legitimiranjem razlikovanja med normalnim in nenormalnim. Moramo pa dodati, da je to počel z veliko podporo buržuazije, in to v svojevrstnem razmerju, ki ga je Mladen Dolar predstavil v Strukturi fašističnega gospostva. "Če je fašizem hlapec buržuazije, je to le tako, da z bičem hkrati priganja svojega gospodarja." (Dolar 1982: 39). Zdi se, da se nekaj podobnega dogaja v Evropi tudi danes, samo s to razliko, da je rasizem zamenjal dosti manj uničevalen, pa vseeno ne čisto nenevaren evrocentrizen. Tvorci sedanje velike Evrope, moški močnih nacionalnih strank, so zaenkrat še spregledali majhno, a pomembno lastnost evrocentrizma. Namreč to, da se ta ohranja na ravni potrošniške mentalite, kot programu pa mu še vedno manjka ideologija. Prav zato je francoski referendum ne glede na izid poudaril dva, za prihodnost osnovna problemska sklopa.

1. Z idealno potrošniško usmerjeno družbo in temu primerno mentaliteto se lahko usmerja in kontrolira posameznik, kolektivna nacionalna zavest pa se (še) ne da preseči (Danska, Nizozemska).

2. Težišče medijskega predstavljanja združene Evrope bo treba prenesti iz prostora finančnih ugodnosti v ustvarjanje podobe nacionalno nedotakljive osebne identitete. Dogajanje v dolini Šentflorjanski je v tem kontekstu na videz nepomembno, a kljub temu nadvse zanimivo. Ne vem, kako je bilo v drugih vzdonoevropskih državah, upam pa si trditi, da bi se na slovenskem primeru nastajanja in spreminjanja predstave o Evropi lahko vsi domači zagovorniki Evrope naučili vsaj to, kar ustvarjalce Evrope jasno tare. Kako zakriti dejstvo, da je ideja velike Evrope za majhne narode¹ talilni lonec, v katerem bodo konec prihodnjega stoletja samo folkloristični prežitki. Da ne bo pomote, ne gre z nobeno povečevanje slovenske nacije in kulture a la Boris Jež, opozoriti želim samo na potencialno nevarnost, ki preži v mehanizmi mednarodnih koncernov in njihovega kapitala. Prav zato mi je analiza Mladininih člankov, v katerih se njeni avtorji ukvarjajo z Evropo, dala veliko zadovoljstva ob spoznanju, da je mit Evrope, ki so ga tudi sami nevede ustvarjali, kot v vseh slabih mitih pojedel samega sebe in ga razgalil na nivoju stereotipa kot predstave. V našem vsakdanjiku pogosto opredelimo posameznike, skupino ali neki pojav kot "stereotipen". Zunanja značilnost stereotipa je, da je na prvi pogled nevtralen do resničnosti, in to predvsem zaradi relativne prisotnosti resničnega v stereotipu. Vendar pa to "resničnost" praviloma zapolnjujejo samo določene značilnosti, ki so potrebne za izvrševanje osnovne funkcije stereotipa. Bausinger jo je poimenoval orientacijska funkcija (Bausinger, 1988), ki posamezniku, s tem da s pomočjo stereotipa reducira realno kompleksnost na prepoznavne elemente, olajšuje orientacijo v okolju in interakcijo z njim. Zato lahko stereotipe označimo kot ekstremni

primer socialnih zaznav. Te nastopajo najpogosteje v obliki predstav, ki so zaradi svoje nezgodovinskosti trdno določene, daljši čas stalne in kljub novim izkušnjam komaj spremenljive. So pozitivno ali negativno ovrednotene in emocionalno obarvane predstave o posamezniku (in tudi o sebi), skupini, dogodkih in predmetih v danem okolju. Slovenski stereotipi o Evropi so se razvili kot proces t.i. selektivnih zaznav (izkušenj, vedenja, miselnih in čustvenih dejavnosti). Do teh pa je prišlo v prvi vrsti zaradi pomanjkanja informacij (ali pa samo enostranskosti teh) in zaradi različnih družbenih manipulacij. In če je do tedaj Evropa v očeh večine predstavljala "demokracijski prostor neslutnih možnosti", ki nam je bil zaradi štirih desetletij socializma nedosegljiv, so po ustanovitvi EUREKE², katere naloge naj bi bila odpraviti zastojanje Evrope v visoki tehnologiji za razvojem v Ameriki in na Japonskem, postale zahteve po priljučitvi v evropske integracijske tokove vedno glasnejše. Vendar Jugoslavija ni pristopila k programu Eureka, še več, skorajda tajno se je priključila t.i. kompleksnemu programu SZ, in celo komentator Dela je zapisal: "Bojim se, da ne vedo, kaj delajo? Namreč, da Jugoslavijo načrtno in premišljeno vodijo skozi stranska vrata v vzhodni blok." Sprejetje izziva bi vsaj simbolično pomenilo evropski koncept razvoja, obenem pa postavilo pod vprašaj upravičenost celotne politične in ideološke strukture. Del javnosti, ki je bil združen ob reviji Mladina (in tudi Nova revija), se je zato neusmiljeno zagnal v iskanje in predstavljanje (ne)evropskosti Slovencev.

Najprej je bil na vrsti evropski prostor, o katerem je takratni in sedanji slovenski predsednik izjavil, da leži Slovenija v njegovem osrčju in nas zato nihče ne more primerjati z Afriko. Povprečni Slovenec in Slovenka pa sta se ob obisku Trsta ali Münchna, ob "večji razvitosti" in "višjem standardu", s katerima sta se tam srečala, počutila tako, kot da prihajata iz "Afrike". Seveda ni šlo za "kratko malo večji kup istih dobrin, pač pa za spremenjene življenjske navade ljudi onstran meje, skoraj že za začetek druge civilizacije, drugačne od te tukaj" (Vogrinc, 1987). Počasi se je tudi s pomočjo medijev v javnosti uveljavljalo spoznanje, da geografsko sicer sodimo v Evropo, da pa zaradi političnega sistema ne moremo uživati njenih dobrin. ZSMS je osnovo evropskega gospodarskega sistema, se pravi evropsko državo, leta 1989 predstavila javnosti s celostranskim oglasom, imenovanim Evropska deklaracija (Mladina 1989). Pod sloganom "Združene Evrope brez Jugoslavije ne bo", ki je, kot danes vidimo, še kako resničen, je bil skiciran zemljevid Evrope, iz Jugoslavije, ograjene z bodečo žico, bežijo ljudje na sever in zahod. Legitimnost ZSMS, ki je izhajala iz mladinske in širše demokratične javnosti, so tudi utemeljili. Kot državljani Evrope so razglasili svojo pravico do gospodarskega razcveta, blaginje in demokracije... S tem ko se je zahteval po evropeizaciji priključila ZSMS kot sestavni del takratnega političnega sistema, je bila zavestnost takšnega koraka velikega pomena predvsem zato, ker je vodil k odpiranju jugoslovanskega političnega prostora, razgaljanju njegove posebnosti, demistifikaciji jugoslovanske enotnosti in vzpostavljanju civilnih oblik kontrole. Z neprestanim ponavljanjem naše geografske bližine, naše (ne)dokazne (srednje)evropske mentalitete se je neprestano utrjevala predstava o Evropi kot deželi srečnih, zadovoljnih ljudi, ki imajo jasno načrtano prihodnost in neomadeževano preteklost. Njim nasproti smo stali "mi", ki smo historično sicer sodili k njim, vendar nam politični sistem ni dovolil priključitve k objektu naše želje - potrošniški Evropi. Prepoznavni atributi te Evrope so bili skrčeni na nekaj členov (blaginja, gospodarski razcvet, demokracija), ki pa so zadostovali za nastanek stereotipa o Evropi kot predstave o njej. V tem obdobju je "projekt" Slovenije v Evropi pričel postajati notranjepolitični in ideološki problem Slovenije in Jugoslavije, za rešitev katerega je bilo v prvi vrsti treba izpolniti zahteve po upoštevanju najosnovnejših človekovih pravic in svoboščin. Kaj takega pa je bilo takrat v Jugoslaviji ob

stopnjevani represiji na Kosovu, vojaških sodnih procesih in izrazitih političnih trenjih nemogoče pričakovati. To pa je tudi eden od razlogov, da se je v Sloveniji pričelo utrjevati prepričanje, da za svoj položaj pravzaprav nismo krivi sami, temveč tisti na "jugu", in to navkljub opozorilom, "da nas ne ubija premalo meje na Kolpi, temveč preveč na severu, zahodu in jugu" (Verčič, 1988). Jugoslavija je bila takrat na videz že strogo ločena po narodnostnih mejah, čeprav je v bistvu šlo za meje med demokrati in nedemokrati. Slovenci so si takrat (iz)oblikovali prepričanje, da so del Evrope, h kateremu se, če ne bo drugega izhoda, lahko mirne duše priklopijo. Seveda so takšna razmišljanja samo spodbujala občutek večvrednosti Slovencev, ki se je usmerjal v pretirano samoveščnost in zaverovanost vase. Andrej Novak je zato v prispevku "Iluzije domobrancev - Evropa, moja dežela" opozoril na to, da Sloveniji še vedno primanjkuje nacionalni program, ki bi konkretno povedal, kako si zamišljajo izhod iz krize. V tem pa je videl veliko nevarnost "slovenstva kot vere", ki samo "spodbuja slepo upanje v boljše življenje nekje v onstranstvu in nas odvrča od dejanskega življenja" (Novak, 1989). Slovenci pa so se vsemu navkljub pričeli identificirati s svojo predstavo o Evropi, ki je tako postajala pravzaprav negacija vseh predstav in tistega malega izkušenj, ki so jih imeli z "jugom". "Jug" so postali Srbi in Slovenec je naenkrat videl v Srbu "tistega Turka, ki je teroriziral Evropo, Srb pa je na Slovence prenesel turške frustracije z Evropo" (Hladnik-Milharčič, 1990). Pri tem (še) ni šlo za nacionalistične poglede na nekdanje bratske narode, temveč prej za poces nastajanja stereotipov kot generalizacije, iz katerih se razvijejo etnični stereotipi. Montirani vojaški proces proti sodelavcem Mladine, s prepovedjo uporabe slovenskega jezika in izključitvijo strokovne javnosti, brutalna represija na Kosovu, ki so jo zaved(e)ni Srbi glasno podpirali na milijonskih mitingih, srbska gospodarska vojna proti Sloveniji in na drugi strani ustanavljanje političnih strank in priprave na volitve v Sloveniji, vse to so bila dejstva, ki so Slovence prepričevala, da z "južnaki" več ne morejo in nočejo imeti posla. Če k temu dodamo še obilico nacionalistično obarvanih informacij iz domačega rumenega tiska, ugotovimo, da je s povezavo in generalizacijo vseh teh informacij prišlo do nastanka etičnih stereotipov. Najpogosteje je šlo za neosnovane in posplošene predstave, o neki na videz znani skupini ljudi, in le redki so opozarjali na mehanizme napačnih izhodišč, ki po mojem mnenju določajo stereotip kot generalizacijo. Zaradi nerešenega vprašanja med utemeljeno in neutemeljeno generalizacijo (diskurz, ki onemogoča jasno definicijo stereotipa kot generalizacije), so se naenkrat predstave o Evropi in etični stereotipi o drugih jugoslovanskih narodih pričele lepo dopolnjevati. V predstavah o Evropi so bile zajete tiste želje in (kvazi) izkušnje, ki jih Slovenci v Jugoslaviji tudi zaradi bližine Evrope niso mogli najti.

V tem času je Jugoslavija obstajala samo še formalno. Januarja 1990 je slovenska partijska delegacija zapustila izredni kongres ZKJ v Beogradu, aprila so bile v Sloveniji prve večstrankarske volitve, decembra pa je bil izveden plebiscit za samostojno Slovenijo. Temu je sledilo obdobje intenzivne mednarodne diplomatske akcije, katere rezultat naj bi bilo priznanje samostojne Slovenije. Mediji so pozorno spremljali to dejavnost, hkrati pa sami iskali stike z različnimi institucijami in pomembnimi posamezniki iz ES, ki so kakorsikoli podpirali prizadevanja Slovenije. Njihove izjave so še bolj širile krila slovenskemu nacionalnemu zanosu, niso pa mogla zanikati dejstva, da slovenska plebiscitarna odločitev za samostojno Slovenijo kljub velikim upanjem ni bila sprejeta z razumevanjem v ZDA, še večji udarec za povprečnega Slovence pa je bil, da je tudi ES nasprotovala osamosvajanju Slovenije. Zato se v začetku leta 1991 že pojavijo prve plahe in posplošujoče kritike Evrope. Koliko je Evropi in Ameriki do demokracije, "sta dokazali ne nazadnje s podpiranjem iraškega diktatorja in nato z blokiranjem diplomatskih poti za reševanje bližnjevzhodne

krize ter nazadnje z zalivsko vojno..." (Mastnak, 1991).

Dne 26. junija 1991 je Slovenija razglasila samostojnost, naslednji dan pa so nas pozdravili zračni alarmi in grmenje tankov. Mediji so odkrili drugo lice Evrope. Slavoj Žižek je menil, da smo s to vojno Slovenci, ne glede na priznanje, postali Evropa, s tem ko smo ugledali pravo lice "Evrope zdaj" - njihovo sporočilo pa je bilo kratko "vi morate ostati Balkan, da ne bo moten mir našega civiliziranega Zahoda". Streznitev od mita Evropa, v katero je večina Slovencev verjela kot piščanci v koklijo, je bila za marsikoga boleča. Ljudje preprosto niso mogli razumeti, da so vsa bleščeča opisovanja evropske demokracije zgolj kulise "pravih" vrednot, to je finančnih koristi. In to navkljub pošiljanju različnih opazovalcev na tla gorečih ostankov nekdanje Jugoslavije, ki naj bi ugotovili to, kar so že vsi vedeli. Namreč, da gre v Jugoslaviji za "preprosto" osvajalno vojno za ozemlje. In če je povprečen "Balkanec" do takrat živel v svetem prepričanju, "da je evropska skupnost razmeroma usklajena tvorba, ki na temelju empiričnih podatkov in strpnih razprav sprejema smiselne odločitve v dobro vse celine" (Milharčič-Hladnik, 1991), so tedaj postali razvidni vsi interesni odtenki razcepljene politike Evropske skupnosti. Od sijoče predstave demokratične Evrope, ki se v prvi vrsti zavzema za človekove pravice, je v Sloveniji ostala samo podoba polno založenih trgovin, ki pa jih imamo sedaj tudi doma (ob 100.000 nezaposlenih in 70.000 beguncih). Slovenski pragmatični oblastniki sedaj po mednarodnem priznanju Slovenije ponovno na ves glas hvalijo Evropo, saj moramo biti sprejeti v Svet Evrope. Od tam, iz te moške združbe sveta starcev, prihajajo sedaj k nam pregledovat zakone, če so v skladu z osnovnimi deklaracijami o človekovih pravicah. Marsikdo pa ima občutek, da gre za farso, pa ne zaradi angleške politike na Irskem, temveč prej zaradi razlogov, ki jih je ostroumno preciziral Ervin Hladnik-Milharčič. "Prvo postavko (slovenske) zunanje politike je treba izpisati v glave vseh uradnih dopisov in dotiskati na potne liste: Evropa je kriva za vse. Evropska politika je pripeljala svet v dve svetovni vojni, zaradi nje so klali Alžirce, Indijce, Afganistance, Irce, Poljake, Palestince, če naštejemo samo to, kar mi iz roke pade na pamet. Pa tiste slike iz Vukovarja jim je treba kar naprej kazati. Vidite, to ste naredili. Na tisoče nedolžnih civilistov je bilo ubitih tudi zato, ker ste z brezčutnim ohranjanjem jugoslovanske federacije dejavno podpirali federalno vojsko. Štango ste držali, ko so streljali na Albance... Kasetne bombe v Biljah so bile angleške, radarji na ladjah, ki obstreljujejo Dubrovnik in nedolžne pasante, francoski, smodnik je švedski. To delate." (Hladnik-Milharčič, 1991) Ostra kritika Evrope, ki z -nadaljevanjem nesmiselne balkanske morije postaja vedno tišja, je tako konec nekega procesa predstavljanja Evrope. Cel potek spreminjanja predstav o Evropi lahko povežemo s kategorijami sprememb kulturnih procesov (Gerndt, 1990/91). V Sloveniji je najprej prišlo do sprememb notranjih sistemskih pozicij, ki so bile predpogoj iskanja nadomestnih modelov. Z različnimi varijacijami le-teh (civilna družba, konfederacija, Evropa) so se pričele kvalitetne spremembe do takrat ustaljenih predstav o Evropi. Šlo je tako za namenske spremembe tipa, Slovenci smo tako ali tako del Evrope in to tudi hočemo (p)ostati, kot tudi za pomenske spremembe tipa, ker smo Slovenci Evropejci, je razumljivo, da ne moremo živeti skupaj z Balkanci. V končni fazi je vse skupaj pripeljalo do spremembe pozicije stvari. Ta je potekala v času - z iskanjem evropske tradicije pri Slovencih (Nova revija) v prostoru - s prena

-
- Ervin Hladnik-Milharčič, Propaganda, Mladina, št. 17, Ljubljana, 27. 4. 1990, s. 8.
Ervin Hladnik-Milharčič, Za čast in plen, Mladina, št. 38, Ljubljana, 17. 9. 1991, s. 4.
Ervin Hladnik-Milharčič, Evropa ja kriva za vse, Mladina, št. 48, Ljubljana, 26. 11. 1991, s. 1.
Tomaž Mastnak, Samostojna Slovenija? Ne, hvala! Mladina, št. 21, Ljubljana, 21. 5. 1991, s. 12.
Andrej Novak, Evropa, moja dežela. Mladina, št. 13, Ljubljana, 7. 4. 1989, s. 24.
Janez Stanič, Eureka in mi, Delo, Ljubljana 20. 1. 1987.
Dejan Verčič, Mi smo državljani Evrope, Mladina, št. 38, Ljubljana, 9. 9. 1988, s. 11.
Jože Vogrinec, Od tod do Evrope, Mladina, št. 6, Ljubljana, 13. 2. 1987, s. 14.
Žižek Slavoj, Končno - Evropa zdaj, Mladina, št. 27, Ljubljana, 2. 6. 1991, s. 7.
Hermann Bausinger, Name und Stereotyp. V: Helga Gerndt (Hrsg.), Stereotypvorstellungen im Alltagsleben, Munchener Beitrage zur Volkskunde, Band 8, Munchen 1988, s. 13-19.
Mladen Dolar, Struktura fašističnega gospostva, Ljubljana 1982.
Helge Gerndt, Kulturvermittlung, V: Zeitschrift fur Volkskunde, 86. Jahrg., 1990/1, s. 1-13.

OPOMBI

1. Najlepši dokaz, da sodimo mednje, je kopica nesporazumov na nedavnem kongresu evropskih socialnih antropologov, ki naj bi vsaj po definiciji lastnega početja vedeli za položaj Slovenije, pa je vsak drugi ugibal med Slovaško in Sovjetsko zvezo.
2. EURECA - European Research Corporation Agency, je bila ustanovljena 6. novembra 1985.

Svetlana Slapšak

MEHANIZEM USTVARJANJA STEREOTIPOV: RUBRIKA ODMEVI IN REAGIRANJA V ČASNIKU POLITIKA, 1. 1.-1. 7. 1990

Analiza prispevkov o Kosovu

Pričujoča analiza se ne opira na statistično preračunavanje sorazmerja "navzočnosti" kosovskih tem v **Politikini** rubriki – čeprav je bilo treba ugotoviti številčno stanje (število avtorjev, prispevkov, likovnih prispevkov, pogostnost objavljjanja avtorjev ipd.) pred začetkom dela – ampak na postopke semantičnega, semiotičnega in retoričnega opisa besedil, prevzete iz ustreznih znanosti. To ne pomeni, da so postopki izčrpani in opis popoln; daleč od tega, analiza je pravzaprav začetni poskus obravnave besedila, ki se hkrati ravna po ideološkem diskurzu predhodnega obdobja in obnavlja nekatere starejše ter ustvarja tudi nove. Koncept "kolektivnega avtorja", ki ga razberemo iz skupinskih prispevkov (razglasi s sestankov ali peticije) in iz nedvomne težnje po "poenotenju" mišljenja (v šestih mesecih ni niti enega prispevka, ki bi kazal na možnost diverzifikacije mišljenja o Kosovu), je podlaga za takšno analizo. Po drugi strani pa dinamike rubrike "Odmevi in reagiranja" ne moremo razumeti brez dnevnega političnega diskurza in sprememb v njem ali, enostavneje, ne da bi prebirali druge strani **Politike**.

1. Ime

Politikina rubrika prevzema v prvem delu imena naslov **Ninove** rubrike "Odmevi", ki mu je dodan izraz iz žurnalistično-političnega žargona – **reagiranj**. Pri **Ninovi** rubriki je beseda **odmevi** nedvomno uporabljena metaforično. Pri **Politikini dopolnitvi** pa metaforična uporaba nasproti abstraktnemu izrazu lahko izgubi svojo metaforičnost. Ta nezaželeni semantični učinek kaže, da ime rubrike ni dobro premišljeno. Po drugi plati pa nenavadna nedoločenost imena dovoljuje transformacijo, kot je bila tista, ki smo jo opazili 26. junija, ko so namesto pretežno nepoklicnih piscev, državljanov, rubriko zasedli dopisniki iz posameznih krajev oziroma izjave znanih oseb. Prav tako je možno po potrebi prilagoditi obseg rubrike vse do feljtona, kar se je zgodilo po šestmesečni raziskavi.

2. Oblika

Teksti v rubriki so pisma, mnenja, peticije, faksimile pisem in dokumentov, razlage ob fotografijah, reklame in ilustracije kot zelo pomemben del. Fotografije brez besedil so običajno portreti avtorjev. Udarni, zgornji desni del časopisne strani je najpogostejše namenjen ilustracijam. Zanimiva novost je to, da tisto, kar običajno imenujemo karikatura – in kar po obliki vsekakor je – v rubriki imenujejo "ilustracija": to poimenovanje vzpostavlja drugačen odnos med likovno prilogo in besedilom – priloga "ilustrira" stališče besedila in tako dobi položaj, podoben dokumentu. Namesto da bi ilustracija učinkovala kot relativizacija in nekakšna razbremenitev besedila, krepi vtis nedvomne jasnosti problema. Fotografije s teksti, torej ne portreti, imajo pogosto tekst s "presežkom informacij", z interpretacijo. Tako ima npr. fotografija z dne. 3. aprila, na kateri je del predsedstva SFRJ med zasedanjem, takle podnapis: "Vse, dokler je Jugoslavija federativna država, mora predsedstvo SFRJ sprejemati odločitve soglasno (S seje predsedstva SFRJ, ki je bila 29. marca 1990.)" Dne 20. aprila je ob fotografiji s proslave v Takovu (dva udeleženca držita reprodukcijo slike z motivom začetka takovske vstaje) izšel tale podnapis: "To, česar se spominjamo v Takovu, vendar pripada vsem nam, Srbom, kjerkoli že

sno." (Takovo, 8. aprila 1990.) Gre pravzaprav za citat iz prispevka, ki je pod fotografijo. V enem primeru, 6. marca, fotografije prikazujejo (kakor je tudi navedeno v podnaslovu) ozračje na shodu Demokratske stranke v Svetozarevu, spet s "presežkom informacije": "Lokalni karateist odstranjuje govornika" (informacija) "v imenu demokracije" (presežek informacije); "Zadnji žprijem" – izločanje" (informacija) "zaradi drugačnega mišljenja" (presežek informacije). Ilustracij je neprimerno več kot fotografij: medtem ko je fotografij in faksimil okoli šestdeset, so praviloma v vsaki izdaji rubrike dve ali tri ilustracije, redkeje ena.

Pomembna prvina oblikovanje te rubrike je poudarjanje naslovov, podnaslovov in imen avtorjev, uokvirjanje posameznih tekstov in uporaba različnih tipov stavka. Imena avtorjev so tiskana s krepkimi črkami nad besedilom, razen kadar gre za faksimile. To skupaj z ilustracijami, ki so sad redakcijskega dela, kaže, da rubrika nima forumske oblike, v kateri bi bila vsa mnenja enako obravnavana, bralca pa bi z grafično izenačenostjo povabili, da sam izbere svoje preference.

3. Avtorji

Poleg posameznih avtorjev se oglašajo tudi kolektivni. V manjšem številu so teksti, prevzeti iz drugih glasil, intervjuji, izjave in prispevki **Politikinih** novinarjev, demantiji, popravki ipd.

Avtorje navajajo z akademskimi nazivi poleg imena, pogosto je na koncu besedila pojasnilo redakcije, ki se tipsko začne z: "Avtor je ..." Za avtorje iz nižjih družbenih slojev (delavec, gospodinja, upokojenec, nezaposleni ipd.) teh pojasnil nikoli ni. V šestih mesecih je prispevke poslalo 66 doktorjev znanosti, 16 magistrorov, 11 profesorjev (z doktorskim naslovom ali brez njega) in 5 akademikov. Vidna razlika med sodelovanjem magistrorov in doktorjev bi lahko posredno govorila o starostni in družbeni strukturi avtorjev. Navajanje nazivov in pojasnila redakcije nedvoumno govore o opiranju na intelektualno avtoriteto. Kako pomemben je akademski naziv, kaže pomota z dne 20. januarja, ko so avtorja ilustracije navedli kot dr. Nekateri avtorji so se v polletnem obdobju oglasili tudi po večkrat. 48 se jih je oglasilo po dvakrat, 11 trikrat, 3 štirikrat, 2 petkrat, 3 šestkrat, eden pa celo osemkrat. To, da se je kdo oglasil večkrat, še ne pomeni njegove predstavitve bralcem (fotografija, pojasnilo o družbenem položaju). Redakcija obravnava avtorje po merilih družbenega ugleda, če sodimo po popravkih, ki jih z opravičilom objavlja za tekste univerzitetnih profesorjev (Dragan Nedeljković) in politikov (Batrić Jovanović). Pismo Jovanke Broz je bilo objavljeno 19. marca s pojasnilom, da ga je prejel dr. Živorad Minović, direktor in glavni in odgovorni urednik **Politike**. Trije prispevki, in to 21. februarja, 28. maja in 10. aprila, so bili objavljeni brez podpisa ali označbe, da so redakcijski. Kraj, od koder je avtor, so navajali samo prve dni januarja, nato ne več.

Pisma kolektivnih avtorjev je možno razdeliti na več skupin: pisma različnih strank (razen komunistične), državljanov in neformalnih skupin, združenj in delovnih organizacij, domovinskih klubov, oblastnih organov, borčevskih organizacij. Posebej je treba izločiti pisma zdravstvenih ustanov in združenj v zvezi z možno zastrupitvijo na Kosovu. Med strankami je najbolje zastopana SDS (oglasila se je trikrat), potem DP, NRS, NSS in JDSS (po enkrat), kolektivno pa se je oglasilo pet strank v podporo referendumu 30. junija. Prispevke državljanov in neformalnih skupin lahko razumemo kot nekakšno legalizacijo peticij. Združenja in delovne organizacije oz. deli le-teh se najpogosteje oglašajo kot "delovni ljudje". Zanimivi so prispevki skupin, ki so se oglasile nekajkrat: 21. februarja se je dr. Branislav Đerković oglasil s 105 podpisi študentov iz študentskega doma "Mahmut Bušatlija" iz Sarajeva, 27. marca se je oglasilo 272 študentov istega doma, 7. junija pa 24 študentov sarajevske univerze. Od domovinskih klubov v Beogradu sta se oglasila 24. junija

klub Mitrovčanov in 21. januarja klub Knincev. V zvezi z možnimi zastrupitvami na Kosovu je pisalo nekaj oddelkov medicinskih ustanov: dispanzer za kardio-vaskularne bolezni iz Sombora 1. aprila, podružnica Srbskega zdravniškega društva z Inštituta za mentalno zdravje iz Beograda, 31. marca združenje samostojnih stomatologov Srbije, vendar pa niti ena večja medicinska organizacija v celoti. Najvišji organ oblasti, ki se je oglasil v rubriki, je bil Svet ZS Črne gore, in to 6.februarja. Drugi prispevki so v glavnem od krajevnih konferenc SZDL, mladinskih konferenc (iz Bečaja 3.februarja, s Petrovca na Mlavi 20.januarja) in konference za družbeni položaj in aktivnost žensk (KS "Janko Lisjak", Vračar, Beograd). Borčevske organizacije, ki so se oglašale, so bile pretežno iz Beograda: 12. februarja borci iz občine Dvor na Uni, živeči v Beogradu, 16. januarja zbor borcev iz SR Hrvaške, sekcija borcev 6. kosovsko-metohijske brigade pri MO ZZB NOV Beograd. Zanimiv je primer organizacije borcev bosansko-hercegovskih brigad. Ti so se oglasili večkrat: 14. januarja in 4.februarja kot "Odbor sekcije hercegovskih brigad v Beogradu", 8.aprila kot "Koordinacijski odbor borcev medvojnih brigad iz BiH v Beogradu", 22. maja kot "koordinacijski odbor Sekcije bosansko-hercegovskih vojnih brigad" in 13. junija kot "Skupščina borcev hercegovskih brigad v Beogradu".

4. Jezik

Jezik prispevkov je srbohrvaški, pisava cirilica. Prispevek v makedonščini (razen naslova) je bil objavljen 4. februarja; latinico uporabljajo samo v ilustracijah kot znak severozahodnega dela Jugoslavije; oglas za Sonyjeve izdelke 7. februarja je bil objavljen v angleščini.

5. Ilustracije

Ilustracij tu ni možno podrobneje analizirati, zato podajamo samo pregled osnovnih tem in besedil v njih ne glede na avtorske razlike. Izločimo lahko osnovne tipe: ilustracije brez besed, v katerih so največkrat uporabljeni znani likovni simboli, klasične karikature s kratko izjavo ali dialogom v "oblačkih" in ilustracije besed, največkrat abstraktnih pojmov, kot postopek, ki izhaja iz politične karikature.

Primeri za prvi tip:

3.januar: birokrat s svinčnikom in komolčniki kaže "osle" Marksovcu kipu,

9. april: demonstranti na znak "V", ki jim ga kaže sufler, mečejo kamenje na policijo, ki se brani s ščiti,

2. marec: roka kaže znak "V", med prstoma pa meri s puško oseba z albansko kapico,

23. februar: v oris meja Jugoslavije je tam, kjer je Slovenija, zabodeno strašilo s srpsko šajkačo in torbo,

31. januar: na prvi sliki so tri albanske kapice, na drugi je pod kapico, ki jo roka dvigne v zrak, lovski klobuk s perjem (slovenski?),

6. februar: človek veselo kaže dno cvetličnega lončka (odkril je luknjo v njem?),

13.februar: smejoči se cvet sedi za pisalno mizo s tremi telefoni (antologija?),

26.maj: človek z albansko kapico vleče oris Jugoslavije, ki ima človeški lik (za nos?),

24. januar: bogataš v fotelju, med lovskimi trofejami je tudi obris Jugoslavije z rogom,

20.april: človek, nališpan z republiški mejami, ki so kot pavova peresa, ob njem pav,

6.maj: Adam in Eva, okrog drevesa se namesto kače zavija republiška meja,

15.marec: človek z nerazumljivimi čačkarijami v oblaku (govori neumnosti?) čilo hodi poleg utrujenega osla (ne crkne osel od zelene trave?)

V tej skupini opazno uveljavljanje novih stalnih likovnih simbolov: obrisi jugoslovanskih meja, republiška meja, spenjač (birokracija), fotelji, pisalne mize, telefoni, okviri za slike, podstavki spomenikov, srpi in kladiva idr. Koder ne gre za relativno berljive kostumografske posebnosti (šajkača, albanska kapica, lovski klobuk), je ilustracija likovna enigma, katere pomen ni razumljiv na prvi pogled.

V drugi skupini je pomen večinoma pojasnjen z besedilom in ni nedvoumnosti, čeprav se pogosto uporabljajo isti likovni simboli: 28. marec: človek s šajkačo in nožem v hrbtu stoji pred birokratom (telefon. fotelj), ki mu pravi: "Dokaz o terorju priložite v treh primerkih!",

21. februar: korakajoči človek z albansko kapico davi človeka s transparentom, na katerem v latinici piše "Hočemo demokracijo!",

3.februar: človek za govorniško tribuno potiska naprej človeka z albansko kapico in ogromno gorjačo z besedami v cirilici: "Naprej u demokratiju" – ta primer je zanimiv tako zaradi pisave kot tudi zaradi jezikovne oblike, saj naj bi to bila, sodeč po "naprej" slovenščina, toda v tem primeru bi se moral preostanek stavka glasiti "v demokracijo",

17. februar: človek z albansko kapico in gorjačo pravi drugemu "On bo povedal, kaj hočem jaz" in pri tem kaže na tretjega za govorniško tribuno, z zvezdo na suknjiču in z besedo "seveda" v latinici:

25. februar: na eni strani namrgodeni ljudje z albansko kapico, ki kaženjo znak "V", na drugi nasmejan človek s šajkačo, ki kaže knjigo z naslovom "Ustava SFRJ" v cirilici.

Ta tip je kot klasična oblika karikature najmanj zastopan, čeprav ponuja možnost jasnega in natačnega pomena. Pri tem tipu vedno piše "ilustracija" ob imenu avtorja.

Tretji tip obnavlja politično karikaturu, v kateri je beseda "izrisana" (kratica, abstraktni pojmi):

22.marec: človek seje po njivi črke besede "razdor" v cirilici,

3.januar: dva človeka z vrvmi vlečeta vsak na svojo stran besedo "skupnost",

24. januar: človek z lovskim klobukom, v kratkih hlačah in dokolenkah minira velike črke ZKJ, na katerih stoji. Najverjetneje gre za Slovenca,

27. maj: odprta knjiga, v kateri na levi strani piše samo: "Predlog ustave SR Srbije", na dnu desne pa: "Pisec: narod". Nepričakovana konotacija je razumljiva iz nepopisanih listov knjige: ali narod podpisuje "bianco" ali je brez teksta ali pa gre za referenco o hudi nepismenosti naroda,

23. april: ob ogromnem kažipotu, na katerem piše "Temeljne opredelitve", stoji človeček z albansko kapico in očali in kaže v nasprotno smer,

29. marec: birokrat (fotelj, telefon) se praska po glavi, iz knjige z naslovom "Kosovo" pa proti vratom odhaja paragraf. Druge konotacije v tem primeru so lahko: zakon se ne izvaja, zakoni niso dobri, lahko se sodi tudi brez zakona.

Istega dne druga ilustracija kaže človeka, ki ima črki "res" na levi in "nica" na desni strani glave. To je možno brati na dva načina: človeku gre resnica skozi eno uho noter in skozi drugo ven ali pa okrog njegovih ušes odmevajo "resnice",

29. maj: na rob knjige za naslovom "Ustava 1974" je obešeno pokrivalo, katerega značilnosti je težko ugotoviti (šajkača, dvorogi klobuk?), tako da pomen ilustracije za večino ostane skrit,

11. januar: na črke besede "zgodovina" je privezan listek z napisom "sponzor", to je možno razumeti kot da kdo sponzorira zgodovino ali pa je ona sponzor (da plačuje, ščiti) koga.

Teh nekaj primerov dokazuje, da je ideološki diskurz v jasni in berljivi obliki najteže doseči prav s tem tipom ilustracij: popolna izpraznjenost informacije, ki je

zreducirana na besedo, omogoča njeno večpomenskost, ki jo še množijo razni vizualni dodatki. Ta tip ilustracije je pravzaprav ideogram, ki s svojo večpomenskostjo v okviru določenega ideološkega diskurza deluje destruktivno. Informacija je pomanjkljiva, sporočilo je obremenjeno in nejasno. Njegova uporaba ima smisel šele pri visoko disciplinirani publiki, na primer v vpeljanem totalitarnem režimu, zato njegov anahronizem (ali zapoznelost ali preuranjenost) v veliki meri otežuje komuniciranje. Kar zadeva obravnavo kosovskih tem, ilustracije v rubriki pričajo o nedoločenosti pri oblikovanju tipičnega kosovskega predstavnika: ta je namreč v ilustracijah ali brez kostimografskega zaznamovanja, vendar kažoč znak "V", ali pa z albansko kapico v dveh variantah, z ogromno gorjačo (nasilnež) ali z očali (intelektualec, birokrat, alternativa ?). Ti skrajni varianti je težko spraviti na skupni imenovalac. Določeno vzporednico bi lahko našli v podobni nedoločenosti pojma "sovražnik".

6. Žanri

Pod "žanri" razumem definirane tekstualne forme, kot so dnevniki, pisma, telegrami, peticije, šolske naloge, polemike, demantiji, lirski zapisi idr. Največji del prispevkov je "sprejemanje stališč", forma, ki ostaja nespremenjena še iz kontroliranega tiska samoupravnega socializma, je pa bila njena uporaba omejena na obdobja "dajanja podpore". Ta forma postaja v **Politikini** rubriki stalna. Njene variante imajo lahko obliko analize, drobne študije ali projekta, odvisno od retoričnega modela in leksike. Polemični prispevki se le izjemoma nanašajo na stališča, izpovedana v tej rubriki, ampak se praviloma zoperstavljajo pojavom zunaj nacionalnega kolektiva. Demantijev je malo: osamljen je primer veleposlanika ZDA v Beogradu z dne 14. februarja, objavljen je brez odgovora ali komentarja. Na demanti Pokrajinskega komiteja za delo, zdravstvo in socialno politiko, borčevska in invalidska vprašanja z dne 21. marca v zvezi s specializacijo dr. Aljuše Gašija, je naslednji dan odgovoril **Politikin** novinar, ki je med ostalim zapisal: "S poti v Zagreb se ni vrnil noben Albanec, ne da bi s sabo prinesel diplome strokovnjaka, pa naj bo za gospodarska, ekonomska, pravna ali druga vprašanja. Zakaj potem nekdo ne bi mogel biti tudi specialist za splošno kirurgijo." Demanti z dne 24. februarja (šlo je za napačno navedenega človeka, ki je zaradi tega protestiral) je pospremil odgovor **Politikinega** novinarja, v katerem je poleg opravičila sklep: "...ker, kot smo pisali, je v Glini vse drugače slišati in videti kot v nacionalno monolitnih okoljih." Telegrami s podporo ali kratke izjave v podporo z običajnimi formulami (ogorčeni smo, osupli smo in ogorčeni, najodločneje obsojamo) so bili objavljeni 3. februarja in v večjem številu od 26. do 30. junija ob referendumu.

Projekti za bodoče spomenike z ustreznimi ilustracijami (skicami) so bili objavljeni 8., 12., 25. februarja; šlo je za spomenike Njegošu, Nemanjićem in kosovski bitki. Prostor, o katerem je govor, je pretežno svetosavski plato. V predlogu spomenika za Kosovo je predlagano tudi obeležje Albancem.

Mnogi prispevki v obliki peticij vsebujejo zahteve po točkah, torej referirajo na klasične peticije; praviloma ne vsebujejo podatkov o tem, da so bile razen **Politiki** poslane institucijam, ki bi lahko izpolnile nekatere zahteve; verzije zahtev istega pošiljatelja v relativno kratkem časovnem presledku kažejo na njihovo spornost. Tako sta 21. februarja 102 študenta sarajevskega študentskega doma podpisala peticijo, ki zahteva izgon vseh okupatorskih albanskih emigrantov z družinami in potomci, in to od leta 1941 kot točke **post quem**, vrnitev vseh hiš in posestev nealbanskim lastnikom, kaznovanje vseh emigrantov, "ki so si umazali roke s preganjanji in terorjem", in njihov izgon "po prestani kazni". 27. marca je 272 študentov istega študentskega doma zahtevalo okrepitev policijskih sil na Kosovu in sočasno identifikacijo in izgon okupatorskih albanskih emigrantov, "s tem, da naj se izgon začne takoj", potem deportacijo nealbanskega slovanskega prebival-

stva iz Albanije v Jugoslavijo in popis vseh staroselskih družin na Kosovu, da bi tiste, "iz katerih so se rekrutirali: morilci, nasilneži, teroristi in izganjalci", deportirali v Albanijo.

Objavljena je tudi ena anketa, če izvezamemo, da so pred koncem junija spremenili celotno rubriko v neke vrste anketo. 29. aprila so učenci neke beograjske osnovne šole (ni navedeno katere) dobili pisno nalogo "Kdo in kako dela zlo v naši domovini". Avtor je **Politiki** predstavil "najmočnejše in najtipičnejše" fragmente, "ki potrjujejo, da so res mislili s svojo glavo" in čutili "s svojim srcem": "Nastajanje strank je nepotrebno, ker to še bolj razceplja naše republike in narode." (gre za učence tretjega razreda). V sklepnem komentarju avtor prispevka pravi: "Mnogi so poudarili, da njihovi starši nekatere pojave vidijo drugače in da se oni z njimi ne strinjajo."

Pri šolski nalogi ali odlomku iz dnevnika osnovnošolca (navedeno je ime učenca in šole, ne pa tudi, kdo in po kakšnem kriteriju je dal spis objaviti), objavljenem 9. februarja, ni dvoma o obliki, nedvomno gre za formo "umetniškega" dnevnika, ki je pisan kot naloga, ampak o naslovu: "Vreme je lepo in sončno kot da ne bi bila zima. Malo sem se sprehodil in šel domov na kosilo. Mama in babica poslušata poročila, nato pa miting. Pripovedujejo, kako teroristi demonstrirajo na Kosovu in razbijajo vse pred sabo. Poslušam in žalost me prevzema. Vprašujem se zakaj? ... Oni imajo Albanijo, pa naj tam ustvarjajo državo, demokracijo in odločajo, kdo lahko živi s kom ... Ponujamo jim prijateljstvo, tovarištvo, skupnost, oni pa tako ... Vem, da oni sovražijo, da so banda, ki ubija, da je vse to strašno in žalostno ... V meni je upanje in zadoščenje, da moj narod, moja domovina, pravi, da se bo branil, da ne bo dopustil sovražniku, da bi nas ločil."

Lirski zapis določajo lirski elementi, s katerimi je uokvirjena izjava o kosovskih problemih. Tak je bil prispevek z dne 30. januarja s podnaslovom "Zapis iz študentskega doma": "Januar odhaja iz Beograda. Počasi in brez snega. Mesto grmi, živi svoje velemestno življenje. Tam na Kosovu pa kaže, da so šiptarski separatisti krenili v obračun z izmučenim srbskim in črnogorskim narodom ... Izumili so demokracijo po meri enega naroda. Sedaj hujskajo nekatere Šiptarje, da naj na Kosovo čim prej etnično očistijo (očistijo od srbskega življa). Pa še patent bi jim prodali. Tega vam ne bom pozabil, si nemirno mislim ... Vendar ne dregajte mi ljudi po domovih. Ne sipajte soli v odprte rane. Če že niste na strani pravice in svobode, vsaj ne ščuvajte pobesnelega zmaja." Za lirski zapis lahko štejemo tudi poziv za vrnitev na Kosovo z dne 15. februarja: "Tu so vaši prvi koraki, radosti, žalosti, vaši spomini. Tu so vaše prve ljubzen, igre, vaše prve "petice" in "dvojke", vpisane v šolske zvezke ... In vem, kanila bo še kaka solza ... Tam nekje na dnu ognjišča boste globoko pod pepelom našli ogorek žerjavice. Kot potrditev vere in upanja zapuščenega ognjišča, da ni za vedno ugasnilo. Ohranila ga je vera v srečanje z vami ... Kot znak in potrditev našega obstoja in naše večnosti. In naše odločnosti in naše zaobljube, da bodo srbski ognji na kosovskih ognjiščih goreli večno." Ali 3. februarja: "To ni poročilo. To je usoda. Usoda in resnica nekega mesta ... Naše mesto je poškodovano. Kamenjali so ga, požigali njegove hiše, pretepali njegove meščane, streljali na njegove varuhe v modrih uniformah. In vse to zaradi 'ždemokracije', za katero so slišali kdo ve kdaj in od koga, ne da bi poznali njen pravi pomen ... Peč. Naše veliko, prelepo mesto. Naše otroštvo. Naša mladost, naša prva ljubezen ... Tudi ti si se veselilo pomladi." Tudi ta lirski zapis je po formi dnevnik. Eden od avtorjev, ki se je oglasil petkrat, je 3. februarja in 6. maja objavil isti odstavek: "Ta narod je prav na Kosovu, v davnih in v megle potopljenih časih, plačal svoj krvni davek Evropi in njeni civilizaciji. Srbski narod ne bo plačeval nikomur in ne za prazen nič (v drugem prispevku manjka "in"). Ta

narod se osvobaja zgodovinskega prekletstva, ki ga je spremljalo stoletja – umirati, da bi bilo drugim bolje. Kostnice so slava stoletij, vendar tudi opomin lastne prihodnosti.”

Nazadnje je v rubriki 12. junija izšla tudi književno-gledališka kritika. Šlo je za sprejem stališča do idejnih implikacij dramskega teksta “Sveti Sava”: “ ... globoko prepričan, da bo žSv.Sava’ doživel največji triumf v Prištini, prav tako kot se je to zgodilo pred časom v Jajcu, in kot predvidevam, da se bo zgodilo v hrvaškem HDZ. Na zdravje (bog pomagaj).”

7. Teme

Od več kot petsto prispevkov v rubriki jih je skoraj dve tretjini na temo Kosovo. Kosovski problem ni predstavljen brez zgodovinskih referenc (o srbski zgodovini) in brez referenc o sodobnih zaveznikih, oziroma posledicah njihove nedavne politične preteklosti. Zato lahko rečemo, da je Kosovo tema, na kateri se lomijo vse smeri ideološkega diskurza in da na njej najlaže razberemo prevladujoče pojme o zgodovini, kulturi in politiki, kot tudi formalne značilnosti diskurza (stil, retorika, leksika) in dnevne govorice javnosti. V tej množici tekstov imajo samo štirje prispevki natančne podatke (ne glede na stilno-retorično opremo) o dogodkih (akterji, kraj, čas, možnost preverjanja): 11. marca o Albancu, ki se je ponudil, da bo zaščitil svoje sosede (brez podatkov o času in imenu, s podatkom o naselju); 14. marca pregled kadrovskih sprememb in mahinacij v prid Albancem v kosovskih termoelektrarnah (s kronologijo in imeni); 24. marca o incidentu v dvojezični šoli (s podatki o kraju, času, z imeni in podpisi učencev); 21. aprila o spremembi toponimije v katastru v korist albanskega idioma. Vs druga pričevanja so v okviru prej omenjenih primerov (Đorđe Martinović), od spremenljivih podatkov o številu izseljenih (od nekaj deset tisoč do 400.000) do posplošenih referenc o posilstvih, ubojih, požigih, izganjanjih, krajah itd. Aktualne dogodke na Kosovu spremljajo z besednjakom uradnih komentarjev. Poročil prič, o katerih bi pričakovali, da bodo udarni del take rubrike, praktično ni. Vsak prispevek o Kosovu vsebuje trdno prepričanje o kosovskih zaveznikih v Sloveniji in na Hrvaškem, medtem ko ni bilo navedeno niti ime linčanege Srba (v času afere z zastrupitvijo, podkrepljeno s televizijskim posnetkom). Zato prispevki, ki so tematsko povezani s Kosovom, pričajo predvsem o tavni izobrazbe, znanju zgodovine, oživiljanju starih in uvajanju novih stereotipov in takšna analiza tekstov, poleg formalnih značilnosti, je edina možna.

8. Stalne točke

Za stalne točke štejemo lekseme, ki so dobili nove pomene, nerazumljive zunaj konteksta, v katerem se uporabljajo. Takšne so geografske označitve, ki so postale politične: zahod, severozahod; Stari trg, Cankarjev dom (da bi poudarili njun spremenjeni pomen, ju pogosto uporabljajo v množini); Tuđman, Drašković, Rupel (prav tako pogosta uporaba v množini, celo oblike z malimi začetnicami kot “bučarji”, “smoleti” (v originalu “smoljari”, op.prev.); izrazi iz drugih jezikov, neke vrste žaljive sposojenke: dežela, demokracija. Stalne točke so tudi znane besede lokalnega pomena, primerne za metonimično uporabo, pogosto nabite s simboličnim pomenom (zibel, ognjišče, prag, kri, kosti, grob) in z nejasnim spominom na starejša kulturna dejanja.

Za stalne točke štejemo tudi lekseme in idiome, ki jih v tekstu “specializirajo” za določen kontekst. Metaforičnost mnogih leksemov izziva izrazito dinamiko in hitro zamenjavo konkretnih in metaforičnih pomenov. Tako se za položaj na Kosovu in njegov historiat sočasno uporabljajo izrazi (navajam samo nekaj izrazitih primerov) “drama”, “tragedija”, “poveljučana antična tragedija” (6. maj), za možno zastrupitev na Kosovu pa “gledališče”, “farsa”, “norčija”, “cirkus”; Kosovo je za

Srbijo "rakava rana" (15. februar, 3. maj), "Golgota", "gordijski voz", "eksodus", "duhovni prag", "center (državnosti, duhovnosti)", "duša in srce", "epopeja srbske duše"; Srbija je "brez temeljev in brez strehe", njeni deli so "amputirani", doživlja "resnično rojstvo", "večno odpuščanje". Po drugi plati Albanci in njihovi zavezniki prelivajo "krokodilje solze" (1. marec, 7. marec), širijo "boljševistično-katoliško-islamsko propagando", dvigujejo "dva prsta kot znamenje onečaščenja tega starodavnega simbola pravice". Posebej zanimiv je primer nestabilnosti konkretnega in metaforičnega pomena z dne 3. marca: govorice o streljanju so dejansko "strel v narod", ali 4. februarja: "strelja se na vse, kar je srbsko". V prvem primeru metaforični pomen zamenjuje konkretnega, ki ga hočejo skriti, v drugem pa se metaforično zamenjuje s konkretnim, da bi ga prikazali kot podatek. Iz teh primerov lahko razberemo znani animizem iz davne preteklosti in nedvomni moderni rasizem. Tako so z Albanci povezani stalni epiteti "animalno" in "bestialno", "monstruozno" in "pošastno".

Stalne točke so terminološki sklopi ali idiomi iz besednjaka dnevne politike, ki jih lahko precizno razdelimo po skupinah, na katere se nanašajo:

Za Albance: "desrbizacija", "strmoglavljenje zdravniške etike", "albanotropni strup", "monstruozna in morbidna vloga", "posilstva iz sovraštva proti SFRJ", "peklenska mednarodna zarota proti Srbiji", "separatisti in teroristi", "divjanje", "sovravniki vseh vrst", "pošteni Albanci", "sfanatizirani demonstranti", "intifada", "eskalacija albanskega terorizma", "akterji farse", "strupi, ki delujejo samo na šiptarske gene", "nacionalseparatisti", "oborožene bande Arnavtov", "prebežnik z nepoštenimi nameni", "kosovski nasilneži", "militantni sigurinijevci", "hlapčevski lizuni", "izključnost in sebičnost albanskih muslimanov", "naivno, obenem pa tako nesramno", "virus brezumja" itd.

Za albanske zaveznike: "sejalci slepil", "neobstoječi severozahod", "prežeti s srbofobijo", "odstranili vse maske", "pokrovitelji", "licemerni mecenji", "preko trupel hiteti k cilju", "črno-rumena naciokracija", "mentorji", "plačanci narko-mafije", "dozdevni demokrati", "navijači in kimavci", "separatisti vseh barv", "premalo jim je reči, da so konvertiti", "lažni dušebrižniki", "mojstri licemerja, kovači vsakršnih laži", "zaslepljeni od sijaja svojih foteljev" itd.

Končno so stalne točke formule nagovarjanja v prispevkih. Uvajajo v temo in zaradi gospodarnosti teksta naj spomnijo na že pridobljene pojme in znanje. Lahko jih razdelimo v tri skupine:

a. Nevtralna formula, ki se opira na splošno mnenje: "Že zdavnaj vemo", "Kdorkoli si že, bralec", "Ali ne veste", "Da se razumemo", "Vsi vemo", "Priče smo",

b. Formula nestrpnosti: "Kaj čakamo", "Že vrabci čivkajo", "Človek ne bi verjel", "Nikjer na zemlji se ne dogaja kaj takega", "Mar ne vemo", "Je kdo, ki verjame", "Ali je treba dokazovati", "Ali je treba govoriti o tem";

c. Formula z metaforiko slepote: "Če slepec ne vidi, poslušaj in občuti. Kaj pa vi?", "Morate biti slepi, da ne vidite", "zaslepljen s sovraštvom", "samo slepci si niso na jasnem", "slepcev je precej"; k temu spada kot dopolnitev formule "resnica v vsem sijaju", "kristalno jasna resnica", "prava resnica";

d. Formula z delitvami pametno-nespametno, moralno-nemoralno: "Vsi pošteni in dobronamerni ljudje vedo", "Ali je treba nekemu, ki ga zdrava pamet še ni zapustila, še pojasnjevati", "Nihče razumen ne more sprejeti", "Dovolj je poniževanja vseh normalnih prebivalcev", "Vsem poštenim ljudem je jasno", "Zdrava pamet ne more misliti", "čepav je danes vsakemu poštenemu človeku, ki zna in hoče misliti kot homo sapiens, jasno".

Iz teh uvodnih formul, ki imajo najpogostejše obliko retoričnega vprašanja (tu

niso navedeni celi stavki), lahko sklepamo, da ima prevladujoča opredelitev resnice naslednje elemente: resnico je lahko spoznati, pravzaprav jo vsi že poznajo razen onih, ki je nočejo zaradi izgube vida (tudi metaforično), razuma ali poštenja. Razlike v resnici ni, temveč se tisti, ki jo "vidijo" ali "ne vidijo", razlikujejo po svojih kvalitetah. Ta koncept, ki ga ne kvari noben dvom, podpira identifikacijo z večino in uničuje individualnost in kritičnost.

Skraini primer samoprepričanja, ki izhaja iz takšnega koncepta, je bil objavljen 31. januarja in naslovljen akademiku Zajmiju: "Sicer pa bodite iskreni tudi do samega sebe in povejte, ali ste iskreno za to, kar predlagate?"

9. Pregovori, rekla in citati

Koncept resnice, ki prevladuje v rubriki, ima za posledico na eni strani pomanjkanje dokazov oziroma argumentacije, po drugi pa olajšuje rabo pregovorov, rekel in citatov, ki krepijo zanimanje za tekst in širijo krog možnih sodelavcev. Ni pa treba zanemariti razlogov v zvezi z gospodarnostjo besedila. Posledica takšnih procesov je določeno slogovno in nedvomno idejno izenačevanje, njihove pedagoške implikacije, oziroma učinkovanje propagande pa so zunaj dosega te analize.

a. Pregovori:

"Tuje je nesrečno in prekleto, mrtvi svarijo žive, pravi naš narod!" (7.maj),

"Vendar se je pozabilo na tisto ljudsko modrost: Ne laja pes zaradi vasi, ampak zaradi sebe?" (15. januar),

"Lonec v loncu, kamen v loncu, gorje loncu" (23. junija),

"Ampak Angleži pravijo: Dejstva so trmoglava" (8.marec),

"Javni tožilec ... mora vedeti, da so bili tisti, ki so z mečem klali, tudi od meča pokorjeni, ali bolj jasno: tiste, ki so veter sejali (posebej na Kosovu), bo odnesel vihar" (10. januar).

b. Rekla:

"Nazdar vašemu humanizmu ..." (6. maj),

"No, čeprav je od Šiptarjev, je zares preveč" (25. februar),

"Nekdo se dela neumnega" (28. marec),

"To, kar je (Albanka) govorila, ne bi niti pes z maslom pojedel" (15. april),

"V govorih na proslavi kosovske bitke so iskali dlako v jajcu" (29. januar),

c. Citati:

Njogoševe stihe navajajo ali parafrazirajo petkrat, na primer: "On in njemu podobni sodijo v Gorski venec, vendar tja, kjer je del pesnitve o božični večerji." (25. maj), "Za srbski narod je Jugoslavija najdražja beseda" (3. februar) – to je parafraza izjave Matije Bečkovića, "Navsezadnje je Srbija utrujena od prepovedi" (8. marec) – parafraza izjave Slobodana Miloševića.

10. Interpretacija zgodovine

Tukaj upoštevamo tiste interpretacije zgodovinskih dogodkov, ki so blizu predhodno povedanim retorično-stilnim značilnostim teksta in pričajo o zmanjšanem poznavanju in ideološkem cenzuriranju ali prilagajanju dnevi politiki: kot primer se tolmačenje o skupnem delu Vatikana in kominterne proti Srbiji pojavlja 7. in 23. aprila ter 23. maja. Včasih gre za pretiravanja: "na svetu ni", "od Aljaske do Ognjene zemlje", "na vsem planetu Zemlji ni ene cerkve, ki bi jo mi podrli ali zažgali, ni svetinje, ki bi jo mi žalili, ni groba, na katerem bi poteptali en sam cvet" (2. marec), "Za dolino Nila je bila najbogatejša zakladnica kulturnega bogastva, t.j. kulturnih dobrin ustvarjena v naročju srbskega naroda" (14. maj), "Edini od vseh balkanskih narodov, ki se je v obeh svetovnih vojnah brezkompromisno boril na strani velikih zaveznikov" (10. februar), "Srbija je bila od nekdaj oaza verske in nacionalne tolerance" (14. februar), "Tu se je od starih časov širila

svobodna nemanjška država (pravna, z zakonikom)" (29. januar), "Beograd je eno najstarejših mest na svetu" (10. februar),

V drugih primerih gre za očitno neznanje:

"Ni se odveč paziti Elejcev, tudi če prinašajo darila" (28. januar), "Na Kosovu se je začela njena slava z zmago nad Bizancem" (ne gre za pomoto, ker je naprej govor o kosovski bitki), 10. marec), "kot je to delal Göbels, uporabljajo črko V kot znak zmage, zmage brezumja" (28. februar), "Tudi v naši državi imamo profašistične skupine ... (Mladina, ždemokrati na Kosovu). Pred vojno so njihovi pristaši gladko glasovali za izgon in grdo ravnanje z naprednimi silami. Med vojno so se takoj postavili na okupatorsko stran ..." (15. februar).

Če sodimo po tem stališču, je sam pojem zgodovine izrazito nejasen: "Zgodovina bi težko opravičila svoje ime, če ne bi omogočala dialektike sprememb in če človek ne bi vse bolj postajal njen neposredni kreator." (26. januar) Posredno takšna stališča govorijo o šibki ravni splošne izobrazbe. Toda če bodo brez popravka, bomo govorili o manipulaciji z neznanjem.

11. Kulturni model in avtoriteta

Gre za kulturne modele, ki nastajajo po modelih, ki smo jih pokazali predhodno, v določenem smislu so končni proizvod javnega mnenja, ki se oblikuje tudi z rubriko "Odmevi in reagiranja". Skupina avtorjev in bralcev, ki postane posebej odgovorna za oblikovanje javnega mnenja, so razumniki, ki pri svojem delu izhajajo iz predpostavke, da ne smejo posvečati pozornosti zdravemu razumu in spoštovati stereotipov, ampak morajo uporabljati dokaze in poznati pravila strokovnih disciplin v ustreznim fondom dejstev, znati morajo brati književno ali kako drugo umetniško delo, ne glede na njegovo valorizacijo. Tudi relativno malo razumnikov, ki se strinjajo z nespoštovanjem teh zahtev, nosi veliko odgovornost za to, da so se ustalili novi kulturni modeli in nove avtorite, postavlja pa se tudi vprašanje odgovornosti (s podvprašanjem, kakšne so možnosti za reagiranje) tistih intelektualcev, ki molče spremljajo nastajanje nove avtoritarne zavesti.

a. Kulturni modeli:

"Vsak narod je že s tem, ker je narod, ker se odlikuje s svojimi posebnostmi nasproti drugim narodom, s katerimi živi in si deli kulturni in politični prostor, dolžan negovati svojo kulturo ..." (Cerkveni dostojanstvenik, 25. marec)

"Njgoš je ... največji pesnik junaštva, pravice, osebnega in nacionalnega dostojanstva v svetovni književnosti ..." (Znanstvenik, 6. februar)

"Kultura nekega naroda je kolektivno dejanje, kolektivni entuziazem." (19. marec)

"Ne pozabite, da vsak Srb zna vsaj malo francosko in da je na to ponosen ..." (15. maj)

"Dolg do narodne tradicije, posebej do padlih in ranjenih ... " (7. marec)

"Dragi moji profesorji, tu ni treba veliko teorije, da bi se videlo, kdo in na koga pritiska ..." (23. marec)

Srbska inteligenca je "intelektualna moč, s kakršno se lahko pohvali le redkokateri narod v Evropi ..." (7. aprila)

"Brez instinkta kolektivnega entuziazma je človek emocionalni pohabljenec, nič ga ne more prevzeti ..." (7. maj)

"Ali se lahko kdo jezi, ker ima srbski narod svoje s slavo ovenčano Kosovo polje, drugi pa nimajo nikakršnega polja, četudi velikega kot najmanjši hercegovski kršni vrt." (25. marec)

"Srbi so narod širokega srca in plemenite čudi." (22. februar)

"Čez tradicijo lahko pljuvajo samo Srbi ..." (Kompozitor in teoretik, 12. avgusta) V istem prispevku avtor pripoveduje anegdoto o tem, kako je neki

Madžar, črtilec Srbov, veselo gledal Nušičevo "Sumljivo osebo" in pri tem trdil, da bi jo gledal vsak večer in jo dopolni z zgodbo o bolgarskem satiriku, ki so ga ubili pripadniki VMRO, s sklepom: "Ne bomo se bali."

Univerzitetni profesor v svojem prispevku z dne 4. januarja pripoveduje, kako je na fakulteti svojim francoskim študentom srbskega porekla ponudil 5000 frankov, če ugamejo, kateri cerkveni praznik je tistega dne.

Pismo z dne 10. februarja, v katerem je precej zgodovinskih netočnosti in samovoljnosti (bile so že citirane), je poleg avtorja podpisalo še Združenje univerzitetnih učiteljev in drugih znanstvenih delavcev Srbije.

b. Avtoriteta:

"Predvsem je ljudska-antibirokratska revolucija bolj veličastna in častna od vse druge revolucije doslej na svetu, ker je speljana iz glave vsega ljudstva, bila je res ljudska, častna in poštena." (12. januar)

"Opozicija mora v tem položaju pokazati nekaj potrpljenja ..." (Akademik, 29. junija)

"... ampak zato radi nastavljajo vratove izsiljenim pendrekom v nepravem času, samo zato, da pokažejo (komu?), kako demokrati trpijo pod srbskimi oblastmi, ne pomislijo pa na splošne interese Srbije in Srbov ..." (25. junij)

"Slobodanu Miloševiću so podtaknili svoje kukavičje jajce realsocializma in ga hoteli s tem pritiskom v njem zadržati ..." (13. februar)

"Srbska inteligenca mora nastopiti organizirano ...". (7. april)

"Samo slabi ljudje ne marajo svoje vojske ..." (Albanec, 3. marca)

"Zgodovinska zasluga 8. seje CK ZK Srbije in Slobodana Miloševića je, da so zedinili Srbijo in rekli kominternovcem in drugim žNE'." (2. april)

"Ni se treba slepiti z dejstvom, da je narod slep, samo nemočni iščejo nove izhode in poti v alternativni." (7. februar)

"Vendar štejem kljub vsemu današnje srbsko vodstvo za žnajboljše od vseh možnih' v tem času ..." (18. junij)

"Vodstvo, ki je preprečilo vmešavanja v kosovsko-metohijsko resničnost, ki je razbilo legla separatizma in šovinizma, gre s dolgimi koraki k enakopravnemu življenju vseh na celem ozemlju svoje države. Uspelo mu bo vse, ker ima za seboj narod, koga pa imate vi?" (17. junij)

S k l e p

V prvih šestih mesecih leta 1990 je bilo za rubriko "Odmevi in reagiranja", ko je obravnavala kosovske teme, v Politiki značilno:

- odsotnost nasprotujočih si mnenj in dialoga
- odsotnost dejstev o preganjanju nealbanskega prebivalstva
- odsotnost albanskih avtorjev
- večkratno pojavljanje istih avtorjev
- elitizem pri izbiri avtorjev
- minimalno število demantijev brez intervencije redakcije
- veliko število stalnih točk in stereotipov v besedilih
- prevlada ilustracij nad fotografijami in faksimili
- pomanjkljiva splošna kultura in pomanjkljivo zgodovinsko znanje
- ustalitev nove avtoritarnosti, nasprotovanje opoziciji.

Prevedel Jože Dežman

MOSTARSKI STARI MOST

V ponedeljek, 9. novembra 1993, so enote Hrvaškega obrambnega zbora začele obstreljevati mostarski Stari most in ga v dvodnevem obstreljevanju zadele s približno šestdesetimi izstrelki. Čeprav zaradi poškodb ni bil več uporaben, so ga obstreljevali naprej, dokler ni naslednjega dne končno izginil v valovih Neretve. Pripadniki HVO so svoj dosežek proslavili z zmagoslavnim streljanjem v zrak.

Mostarski kamniti most je bil nedvomno eden najlepših in najznamenitejših dosežkov turške arhitekture v balkanskih deželah sploh. Stal je na mestu, kjer je kanjon Neretve najožji; utesnjena reka se tam prebija skozi pravi labirint iz skal. Nad njenimi razpenjenimi vodami je bregova povezoval čudovit kamniti most v enem samem loku z razponom 27 metrov daljine in 19 metrov visoko nad poletnim vodostajem; prav to razmerje in ambient, v katerega je bil postavljen, je dajalo kolosalni strukturi elegantno lahkotnost.

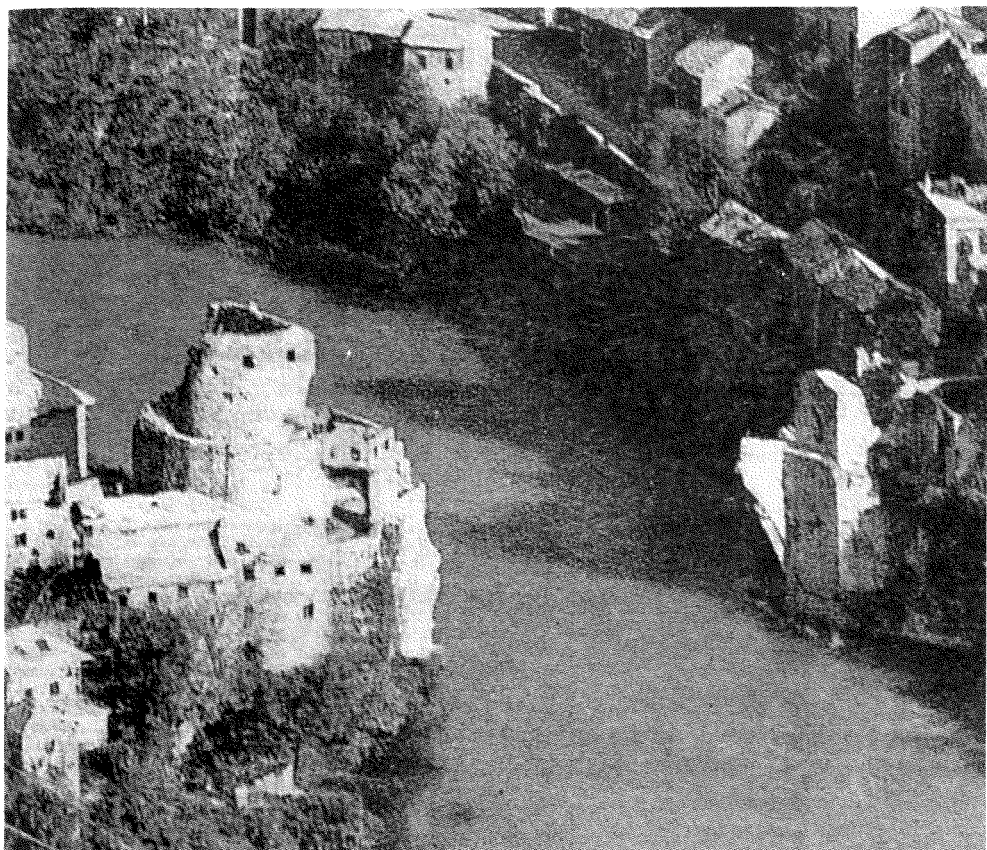
Na vsaki strani mosta sta stala stražna stolpa, ki ju je lokalno prebivalstvo skupaj z mostom imenovalo "grad". Svoje čase je bila v trdnjavi nastanjena posadka 160 mož, varuhov mosta. Trdnjava na levem bregu je bila znana pod imenom Herceguša, na desnem pa pod Halebinka ali Čehovina; v prvi je bila sredi 19. stoletja smodnišnica, v drugi so bile temnice (Franič 1901: 108; Nametak 1932: 140; Kreševljaković in Kapidžić 1954: 11).

Dokumenti iz 16. in 17. stoletja omenjajo mostarski most kot most sultana Sulejmana, viri iz naslednjega stoletja kot Veliki most in kasnejši le še kot Stari most ali Stara čuprija (Mujić 1954: 215). Po svojih razsežnostih, konstrukciji, obliki in ambientu je bil edinstven spomenik svoje vrste, saj mu je podoben samo most na reki Vojuši v mestu Konica v severozahodni Grčiji ob meji z Albanijo, "ki je podoben mostarskemu Staremu mostu kot brat dvojček svojemu bratu, toda brez stražnih utrdb" (Ajkić 1955: 5).

Mostarci so bili zelo ponosni na svoj most in prepričani, da takega objekta ni na vsem svetu. Turški pesnik Derviš paša Bajezidagić, znameniti vojskovodja, svetovalec sultana Murata III. in bosanski vezir, ga je v pesmi, posvečeni svojemu rojstnemu mestu, primerjal z nebeškim svodom, po katerem hodijo zvezde na svojih poteh: "Vendar se niti nebeški svod ne more primerjati z njim, saj tudi njegovo veličino prekaša veličina obokanega mosta" (Renner 1897: 307-308; Michel 1915: 29; Ajkić 1936: 12; Ajkić 1955: 16).

Stari most je imel vedno veliko občudovalcev. Kdor ga je videl, sta ga navdušila njegova lepota in drznost izvedbe. Tako je pred davnimi leti očaral neznanega arabskega popotnika, ki se ga kar ni mogel nagledati: "Potoval sem dolgo in se začuden ustavil pred vrati Mostarja, kajti ugledal sem bil minarete, vitke kot glasove molitev, in most na vodi, kot mesec na nebu" (Ajkić 1936: 13; Čelić in Mujčinović 1969: 188).

Navdušil je tudi svetovnega popotnika Evlija Čelebija, ki se je mudil v Mostarju leta 1664 in je zapustil o njem enega najbolj živahnih opisov. Čeprav je prehodil toliko sveta kot morda nihče drug od njegovih sodobnikov, nikjer ni videl mosta, ki bi se mogel primerjati z mostarskim: "Evo, naj se ve, da sem jaz, ubogi in

Mostarska oporoka

*Tvoje ognjišče v črno ovito
ogelj zamira
v mrak in žalost odet
oporoko ti zapuščam
na bregovih Neretve
vsi so tvoji
češnjevi cvetovi
vsi so tvoji
nad Neretvo galebi
tvoja je jutranja zarja
in sončni zahod.*

Mila Vlasić

(Književni listi, Delo, 16. septembra 1993)

bedni suženj božji, Evlija, do sedaj prehodil in videl šestnajst cesarstev, pa nisem videl tako visokega mosta" (Čelebi 1979: 470).

Odkar je bil zgrajen mostarski kamniti most, so tja prihajali od vsepovsod ugledni in učenjci ljudje, da bi ga videli. Med njimi so bili vezirji, prvaki in visoki dostojanstveniki. Na obiskovalce je naredil še posebej močan vtis običaj skakanja z mosta, ki je ostal živ vse do zadnje vojne, v kateri je padel tudi most. Z občudovanjem so opazovali mestne otroke, kako so z mosta skakali v reko in leteli po zraku "kot ptice". Pri tem so izvajali različne akrobacije: eni so skakali strmoglav, drugi sede po turško in spet nekateri v dvojce ali troje. Ko so prišli iz vode, so jih obiskovalci obdarovali za spretnost in pogum (Čelebi 1979: 471).

Stari umetelni most v podobi okamenelega polmeseca je naredil neizbrisen vtis tudi na popotnike v atomskem veku: "Zase lahko rečem, da me še nobena zgradba ni tako prevzela kot ta most" (Michel 1915: 29).

Po ugotovitvah turškega zgodovinarja Ahmeta Refika je bil most zgrajen leta 1566 po načrtu mimara Hajreddina, enega iz vrste dvornih državnih arhitektov in učenca slavnega mimara Sinana (Refik 1931: 5; Nametak 1932: 137; Nametak 1939: 28; Babinger 1938).

Preden je Mostar padel v turške roke, je tam stal lesen most, ki je prvič omenjen v nekem dubrovniškem pismu, datiranem 4. aprila 1452 (Hasandedić 1980: 111). O srednjeveškem mostarskem mostu imamo ohranjene prve podatke šele iz časa, ko je bil kamniti most v uporabi že sto let. Zgodovinar in geograf Mustafa Ben Abdallah Hadži Halfa (+1648) je na začetku 17. stoletja v svojem delu o Romeliji in Bosni zapisal o tem mostu, da je bil zgrajen iz lesa in da je visel na verigah ter se tako tresel, da so ga prečkali v smrtnem strahu (Jireček 1879: 79; Asboth 1890: 258; Peez 1891: 15; Renner 1897: 307; Michel 1915: 30; Ajkić 1936: 8; Ajkić 1955: 7; Čelić in Mujezinović 1969: 184; Hasandedić 1980: 112).

Iz dostopnih virov vemo, da je bil ta most sredi 16. stoletja povsem dotrajan. Tedaj so Mostarci zaprosili sultana Sulejmana, naj ukaže zgraditi v Mostarju čez Neretvo boljši, trdnjši most. Tej njihovi prošnji je bilo ugodeno in most je bil dokončan zadnje leto vladavine sultana Sulejmana Veličastnega, tj. leta 1566. O letu izgradnje sta pričala tudi na mostu vklesana napisa. Prvi od njiju se v prevodu glasi takole:

*"Duša sultana Mohameda naj se veseli,
ker je zapustila tako humano delo.
Pa tudi Sulejman naj bo zdrav,
za čigar vladavine je bila gradnja dokončana.
Po prizadevanju nazira je bil dokončan most
in napisan kronogram: 'qudret kemberi' Leto 974"*

(Čelić in Mujezinović 1969: 187).

Evlija Čelebija je od tega napisa zabeležil samo kronogram: "qudret kemberi" (čudežni svod oziroma lok božje vsemogočnosti), ki je bil vklesan na sredini loka (Čelebi 1979: 470). Če seštejemo številčne vrednosti posameznih črk, dobimo v skladu s prefinjenim arabskim običajem leto izgradnje mosta, tj. leto 974 po hedžri: $q = 100 + d = 4 + r = 200 + t = 400 + k = 20 + m = 40 + r = 200 + j = 10$. Gradnja mosta je bila torej dokončana med 18. julijem in 4. septembrom 1566 (Renner 1897: 307; Michel 1915: 30; Ajkić 1936: 13; Čelić in Mujezinović 1969: 187; Hasandedić 1980: 114).

V dolgih letih, ki so minila od izgradnje mosta, je o njegovem nastanku nastalo več izročil. Po tistem, ki ga je zabeležil Hadži Kalfa, naj bi sultan Sulejman na prošnjo prebivalcev poslal v Mostar arhitekta Sinana, največjega turškega arhitekta vseh časov, da bi zgradil kamniti most. Toda Sinan je po ogledu kraja

izjavil, da tam ni mogoče postaviti mosta. Tako so namero o gradnji opustili. Toda potem je neki spreten mostarski mizar ponudil, da bo uresničil namero, in to tudi res storil. Nastal je kamniti most z enim samim lokom, umetelna zgradba, ki je presegla vse arhitekturne konstrukcije na svetu, zato so govorili: "Most je mojstrovina, ki bo osramotila vse arhitekte na svetu" (Asboth 1890: 258; Renner 1897: 307; Muhibić 1899: 13; Michel 1915: 30; Neidhardt in Čelić 1953: 135; Hasandedić 1980: 116).

Ob stari mostarski poti, ki vodi v Konjic, je v vasi Podporim izklesano kamnito korito. Tam ni niti sledu o kakem vodnjaku ali vodi, toda ljudje so vedeli povedati, da se je arhitekt, ki je gradil most, zavezal zgraditi most in dati svojo glavo, če mu posel ne uspe. Ko je sestavil obok, je pobegnil iz Mostarja v vas Podporim in tam čakal na novico, ali se je svod zrušil. Ko so snemali gradbeni oder, je v obupu udarjal s kladivom po steni in tako izklesal korito. Ljudje so uporabljali vodo, ki se od dežja nalovila v tem koritu, za zdravilo vsaj še na začetku 20. stoletja (Muhibić 1889: 13).

Naslednje izročilo je bilo živo med mostarskimi muslimani še sredi 20. stoletja. Ko je sultan Sulejman (1520 – 1566) zvedel o izjemni lepoti Mare Lehovkinje, se je zarekel, da jo bo poljubil živo ali mrtvo. In to poslednje je tudi res storil po dolgotrajnem obleganju mesta Promina, kjer je bila Mara Lehovkinja s svojim možem – kraljem. Ko je Marin mož spoznal, da bo Sulejmanova vojska osvojila mesto, je obglavil ženo in njeno truplo in glavo vrgel v globoko reko, da sultan Sulejman ne bi mogel izpolniti svoje obljube. Sultan Sulejman je, da bi izpolnil svojo obljubo in ohranil prestol, ponudil veliko nagrado tistemu, ki bi osvojil grad in mu pomagal najti Marino truplo. Neki Huso iz Mostarja mu je prinesel iz globoke reke Marino glavo in Ahmo iz Višegrada njeno truplo. Ko je sultan poljubil mrtvo Maro, je Husa in Ahma poklical k sebi, da bi ju nagradil za požrtvovalnost. Oba sta zaprosila sultana Sulejmana, da jima kot nagrado zgradi mostova, in to v Mostarju na Neretvi in v Višegradu na Drini. In sultan je ugodil njuni prošnji (Ajkić 1936: 6; Ajkić 1955: 15).

Pravoslavci so z gradnjo mosta povezovali zgodbo o človeški žrtvi. Most naj bi zgradil Rade Neimar, da bi se odkupil iz turškega suženjstva. Rade je dolgo gradil brez učinka: kar je podnevi zgradil, je ponoči odnesla voda. Tako je gradil, dokler ni po nasvetu svoje posestrime vile vzdal v njegove temelje živa Stojko in Stojana (Asboth 1890: 258; Renner 1897: 307; Michel 1915: 31; Ajkić 1936: 5; Ajkić 1955: 14; Neidhart in Čelić 1953: 135; Čelić in Mujezinović 1969: 196; Hasandedić 1980: 116).

Podobno izročilo je povezano z gradnjo številnih drugih gradov in mostov na balkanskem polotoku; verjetno najbolj znana med njimi je zgodba o zidanju Skadra. Povezana pa je tudi z gradnjo mostu pri Višegradu, kjer se je arhitektu Mitri sedem let zapored podiral most, dokler mu posestrima ni povedala, naj vzida v temelje Stojko in Ostoja (Renner 1897: 195). Tradicija je bila tako živa, da so še na začetku sedemdesetih let 19. stoletja prebivalci Trebinja ukradli na dubrovniškem ozemlju otroško truplo in ga vzdali v temelj mosta na Trebinjčici (Asboth 1890: 258; Renner 1897: 197, 358). Zanimiva je tudi tradicija, zabeležena v drugi polovici 19. stoletja na otoku v Jonskem morju (Zákinthos), namreč da so ljudje hoteli žrtvovati muslimana ali Žida ob gradnji pomembnejših mostov (Edsman 1987: 313).

V 19. stoletju je nastala med tujimi obiskovalci Mostarja zgodba, ki je pripisovala gradnjo Starega mosta predhodnikom Turkov. Najprej je francoski diplomat izgradnjo mosta pripisal Grkom; po njem naj bi v 12. stoletju Grki Vzhodnega imperija zgradili most v Višegradu, vtem ko naj bi bil mostarski most na Neretvi še eno delo istega obdobja (Chaumette 1816: 25, 43).

Pozneje se je uveljavilo prepričanje, da je most pravzaprav rimski, češ da trden in visok most iz velikih kamnov, ki je tako smelo razpet z enim lokom čez precej

široko reko s strmima bregovima, nosi pečat rimske arhitekture (Gilferding 1859: 43; Asboth 1890: 257; Renner 1897: 306; Muhibić 1889: 12). Menili so, da so ga zgradili Rimljani, in so na tem mestu iskali rimsko mesto Matrix (Renner 1897: 306).

Prvi avtor, ki je pripisoval gradnjo mosta Rimljanom, je bil francoski oficir (Pertusier 1822: 265, 356). Sledili so mu številni drugi, med katerimi so bili mnogi dobri poznavalci Bosne in Hercegovine. Največkrat so pripisovali gradnjo mosta cesarju Trajanu oziroma Hadrijanu (Wilkinson 1848: II, 59-60; Reinsberg-Düringsfeld 1857: III, 327; Lazen 1861: 2; Arbuthnot 1862: 89; Roskiewicz 1868: 140; Evans 1877: 348-349), posamezni pa tudi cesarju Antoniju (Boué 1854: II, 211).

Svojo domnevo so utemeljevali na tem, da so Rimljani že zgradili most tukaj, kajti njihova cesta v Panonijo naj bi vodila tod.¹ Neki francoski potopisec je tako znal navesti celo natančno letnico, kdaj naj bi bil Stari most zgrajen: "Naj pripomnimo, da je pot, ki je presekala Mostar na dvoje, morala nekje iti čez Neretvo; to vsekakor pomeni, da je bil lepi turški most, znamenitost tega mesta, zgrajen v rimskem obdobju. Most je kasneje verjetno dobil sodobni kolovoz, a podlaga in temelji so očitno rimski in lahko domnevamo, da je bil zgrajen leta 98 nove ere" (Yriarte 1981: 12).

Takšnega stališča niso zastopali samo nepoznavalci in med njegovimi zagovorniki lahko najdemo tudi takšne strokovnjake, kot je bil slaven angleški egiptolog in popotnik sir Gardner Wilkinson: "Izročilo pravi, da stojita trdnjavi na rimskem podzidju in da je ona na vzhodni strani najstarejša.

Gradnja mosta je pripisana Trajanu ali po mnenju nekaterih Hadrijanu; poročila govorijo o napisu, ki je nekoč bil na njem, z imenom enega od teh cesarjev. Turki pripisujejo njegovo postavitve Sulejmanu Veličastnemu; toda vezir je v odgovoru na moje vprašanje glede datuma rekel, da 'čeprav trdijo, da je to delo tega sultana, je resnica, da je bil tam dolgo pred njegovim časom in so ga verjetno zgradili pogani'. Turki so popolnoma skrili originalno gradnjo; niti en blok ni videti iz rimskih časov, in majhnost kamnov, izbočina pod parapetom in žlebič, ki štrli rahlo čez lok, mu dajejo čisto turški videz. Toda grandioznost izdelave, oblika loka in tradicija, vse podpira njegovo rimsko poreklo; in dejstvo, da se mesto imenuje Mostar, kaže, da je 'stari most' (**Most star** pomeni 'old bridge'; kot **Stari grad** pomeni 'old city') tam že obstajal in je potem mesto po njem dobilo to ime; in Mostar je bil mesto dolgo pred turškim vdorom v deželo" (Wilkinson 1848: II, 59-60).

Pri tem je posebej zanimivo, da so ti avtorji poznali zgodbo, po kateri je bil most zgrajen v času sultana Sulejmana (Wilkinson 1848: II, 60; Lazen 1861: 2; Arbuthnot 1862: 89; Evans 1877: 348; Muhibić 1889: 11). Izročilo sta potrjevala tudi dva napisa na mostu, vklesana blizu vodne gladine, ki sta bila "nesporno turška, čeprav težko čitljiva" (Asboth 1890: 257). Toda predsodki so bili premočni, da bi to lahko bila ovira: napisa naj bi se nanašala ne na gradnjo mosta, temveč na kasnejša popravila (Wilkinson 1848: II, 61; Arbuthnot 1862: 89; Roskiewicz 1868: 140). Nekateri pa so celo dolžili Turke, da so namenoma odstranili prvotni (rimski) napis, da bi prikriji pravo avtorstvo mosta (Boué 1854: II, 212). "Vsekakor jim ne smemo preveč zaupati, saj so Turki pogosto odstranjevali rimske napise in jih nadomeščali s turškimi" (Arbuthnot 1862: 89).

V 16. in 17. stoletju je bilo turško cesarstvo v stalnem vzponu in kazalo je že, da bo osvojilo "vso Evropo do zahodnega oceana" (Brown 1673: 82). Tedaj evropski popotniki niso dvomili o zmožnosti turških arhitektov. In za francoskega potopisca iz 17. stoletja je bil mostarski most gradnja, ki je bila "neprimerno smelejša in obsežnejša kot most Rialto v Benetkah, čeprav je slednji na glasu kot pravi čudež" (Pouillet 1667: I, 75).

Če je bilo turško cesarstvo še sredi 18. stoletja mogočna velesila (Busbequius 1744: 137), pa je začela njegova moč na začetku 19. stoletja pešati. Tedaj je začelo med evropskimi avtorji krožiti stališče, da se je "Turčija utrudila in izčrpala in se vsak dan bolj in bolj hitro približuje svojemu končnemu propadu" (Pouqueville 1813: 430). Še nedavno tega največja sila na svetu je postala v prvi polovici 19. stoletja "umirajoči lev", ki se "po nekaj nasilnih krčih ne bo dvignil nikoli več" (Walsh 1829: 220-221). Sredi 19. stoletja je bila Turčija "še vedno ista orientalna monarhija iz 14. stoletja; Evropa še ni stopila tja" (Boué 1840: II, 415). In končno je bilo za avtorje druge polovice 19. stoletja povsem nesporno, da je jugovzhod Evrope "padel za stoletja v roke azijskega barbarstva" (Kanitz 1985: II, 65), Turki sami pa so bili preprosto "azijski barbari v Evropi" (Rasch 1873: V).

Vzporedno s tem tudi dvomi o njihovi zmožnosti tudi na področju kulture in arhitekture nasploh in gradnje mostarskega mosta še posebej. Nekateri so menili, da Turki nikoli niso presegli določene točke pri gradnji hiš; vrhunec turške arhitekture, mošeje v Konstantinoplu (z izjemo njihovih minaretov), naj bi bile "gole imitacije krščanskih cerkva" (Wilkinson 1848: II, 57). Vsekakor naj bi bil največji del kamnitih mostov v Turčiji delo "antičnih Rimljanov ali Grkov iz Bizantinskega cesarstva ali tudi Bolgarov" (Boué 1840: III, 73). Spet drugi so ugotavljali, da je bilo v primerjavi z Zahodom na evropskem jugovzhodu v času turške oblasti ustanovljenih le nekaj novih mest, in več takih, ki so bila v času Rimljanov, Bizanca pa tudi v srbsko-bolgarski epohi slavni kulturni centri, je padlo na raven revnih vasi. In še tisto, kar je bilo zgrajeno, niso naredili sami, saj so bili za večja gradbena dela, ko je bilo treba na Bosforju graditi džamije, palače, železnice itd., potrebni krščanski mojstri (Kanitz 1985: II, 203).

V tem podcenjevalnem odnosu je šla najdlje avtorica potopisne grafične mape s podobami iz Dalmacije in Hercegovine, ki jo je na njenih potovanjih posebej pritegnil prav Mostar s svojim kamnitim mostom, o katerem pravi, da je ostanek latinske civilizacije sredi turškega barbarizma: "Njegov slavní most z enim samim lokom povezuje dva bregova in se dviguje sredi turškega barbarizma kot čudovit ostanek latinske civilizacije. Žal nam zgodovina ne daje kakega zanesljivega podatka o tem izrednem spomeniku. V splošnem ga pripisujejo cesarju Trajanu, drugi pa Hadrijanu; kakor pravi izročilo, je včasih bil tam napis z imenom enega teh cesarjev.

Dve mestni trdnjavi, okrašeni z bršljanom, varujeta vstopa na most in na desnem bregu se lahko po potrebi zapre prehod. Temelji teh trdnjav baje datirajo iz rimskih časov.

Oba stebra mosta nosita napis v turškem jeziku, od katerih je eden iz leta 1087 po hedžri ali 1659 krščanske ere, verjetno se nanaša na popravke, narejene v tem obdobju.

Ljudsko mnenje med Turki pripisuje gradnjo mostarskega mosta Sulejmanu II. Ampak čeprav je prvobitna gradnja v veliki meri prekrita s popravili, ne dovoljuje dvomov o njegovem izvoru.

Oblika loka, grandioznost stila, drznost in lahkotnost proporcij kažejo na starodavno tradicijo" (Lazen 1861: 2).

Podobno so arheologi v preteklem stoletju v prepričanju, da Indijanci sami niso bili zmožni narediti tako veličastnih zgradb, gradbene dosežke predkolumbovskih prebivalcev Amerike pripisovali Egipčanom, Feničanom, Grkom ali desetim izgubljenim plemenom Izraela itd. (Daniel 1978: 277). V Bosni sami, na primer, pa so nekateri pisci 19. stoletja ugotavljali, da je mesto Jajce zgradil neki italijanski arhitekt po podobi napolitanskega Castello del uovo, čeprav v resnici sredi

preteklega stoletja v vsej napolitanski okolici ni bilo mogoče videti stare zgradbe, ki bi bila podobna Jajcu (Jukić 1847: 26; Kukuljević 1858: 74).

Prvi dvom o rimskem poreklu mosta je mogoče zaslediti na začetku druge polovice 19. stoletja v potopisu avstrijske plemkinje, ki ob omembi mostarskega mosta na kratko pravi, da ga "zgodovina napak imenuje rimski" (Reinsberg-Düringsfeld 1857: III, 194). Toda v strokovnih opombah, ki jih je napisal k njenemu potopisu njen mož baron Otto, lahko bralec spet izve, da je most zgradil bodisi cesar Trajan, bodisi Hadrijan (Reinsberg-Düringsfeld 1857: III, 327).

Mnenje o rimskem poreklu Starega mosta je utemeljeno zavrnil šele nemški generalni konzul dr. Oto Blau, ki je zapisal, da na mostu ni ničesar, kar bi spominjalo na Rimljane: "Celota je, arhitektonsko gledano, iz enega kosa in stila, celo kamni najspodnejše dostopne plasti ne kažejo nobenih sledov starejšega podzidja. Niti na mostu niti v njegovi okolici ni najti napisov, skulptur ali drugih ostankov rimske umetnosti" (Blau 1877: 36).

Vendar je istega leta, kot je bilo objavljeno Blauovo delo, objavil opis Starega mosta tudi eden najslavnejših angleških arheologov, ki je njegovo gradnjo še vedno pripisoval Rimljanom: "V skladu s tradicijo je bilo to delo cesarja Trajana, čigar gradbeni podvigi v Vzhodni Evropi so zelo zbudili domišljijo Južnih Slovanov. Drugi pripisujejo njegovo stvaritev Hadrijanu in Turki, ki ne želijo prepustiti zasluge takšne arhitekturne mojstrovine poganskim cesarjem, terjajo celoto za svojega sultana, Sulejmana Veličastnega. On in drugi turški vladarji so brez dvoma močno popravili in spremenili delo, tako zelo, da sir Gardner Wilkinson navaja, da nič od izvirnega rimskega zidovja ni ostalo na zunanosti, a ni bil nič manj prepričan o njegovem rimskem poreklu; in vsakdo, ki ga je videl, se bo strinjal s sirom Gardnerjem, da grandioznost izdelave in oblika loka kakor tudi tradicija potrjujejo njegovo rimsko poreklo" (Evans 1877: 348-349).

Ko se konec 19. stoletja teži dokazov ni bilo več mogoče upirati in je bilo dokazano, da je Stari most turškega izvora, iz časa Sulejmana II. (1566), se nekateri avtorji niso mogli sprijazniti z dejstvi in so domnevali, da mora biti nekaj resnice v izročilu o rimskem poreklu mosta: "Ni neverjetno, da je rimski most stal na istem mestu in tako povzročil nastanek izročila, da je ta rimskega izvora" (Munro 1895: 181). Oziroma če je že bil zgrajen na sultanov ukaz 1566. leta, se niso dali nekateri, potem so ga zgradili ali dalmatinsko-italijanski arhitekti (Asboth 1890: 257) ali Dubrovčani (Styx 1887: 14; Muhibić 1889: 13). "Ne glede na izvedensko sodbo, ki je izrečena o tem, v katerem obdobju in katerem slogu je mostarski most zgrajen, bi se odločil za to, da je bil vsekakor zgrajen pred zasedbo Hercegovine, no, katero ljudstvo ga je gradilo, o tem naj presodijo tehniki" (Muhibić 1889: 13).

Vsekakor je bila dilema, kdo je zgradil most, na prelomu stoletja nerazrešena. Fra Grga Martić Hercegovac jo je izrazil takole:

*"Ko li zida mosta mostarskoga?
Svak upita kada njime prođe.
Njeko kaže: Rimske sveznaoce,?
Njeko, da su gradili ga Turci"*

(Ajkić 1955: 3, 17).

V Evropi je Stari most kljub temu, da je bilo dokazano njegovo poreklo, ostal znan kot Römerbrücke, tj. rimski most (Peez 1891: 15; Köhler 1930: 91). In **Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka** je še sredi dvajsetih let 20. stoletja zatrjevala: "Kamniti most čez Neretvo v Mostarju velja za rimsko stvaritev, in to potrjuje tudi način zidanja" (Stanojević 1925: 1049). Podobno je bilo z mostom čez Drino pri Višegradu. Podnapis pod njegovo sliko nekega nemškega potopisca iz sredine

tridesetih let 20. stoletja ga označuje kot "Stari rimski most čez Drino" (Matzhold 1936: 39). Na grafiki Višegrajskega gradu v Kuripešičevem potopisu je narisani most, ki je vodil čez Drino v prvi polovici 16. stoletja; ta most je bil po obliki precej drugačen od slavnega mosta čez Drino (Curipeschitz 1531).

Prvi temelji Mostarja so bili postavljeni ob prvotnem lesenem mostu na levi obali Neretve. Tam je sredi 15. stoletja nastalo manjše naselje, prvič omenjeno v nekem pismu, datiranem 3. aprila 1452. V njem je med drugim navedeno, da se je Vladislav Hercegović uprl svojemu očetu Hercegu Stjepanu in zavzel nekaj njegovih mest; med njimi sta poleg Blagaja omenjeni tudi trdnjavi na mostu čez Neretvo ("Duo castelli al ponte de Neretua") (Jireček 1879: 79; Čelić in Mujezinović 1969: 184; Hasandedić 1980: 5).

Prav zato, ker je bil tedanji leseni most zelo nestabilna konstrukcija, nevarna za prehod, se je mesto s čaršijo in mahalami razvijalo skoraj izključno na levi obali reke. Čeprav je most nastal predvsem zaradi regionalnih prometnih potreb (čezenj so šle turške čete, ki so osvajale zahodno Hercegovino in Dalmacijo), je njegov nastanek pogojil postopno koncentracijo prebivalstva. Konec 15. stoletja je tam nastalo mesto, ki je bilo sedež turškega vojvode in se je imenovalo Most, Mostići ali Mostar (pravzaprav Mostari, množina).

Najstarejša omemba Mostarja z njegovim današnjim imenom je iz leta 1469. Viri iz tega leta omenjajo nahijo Mostar in po turško Köprühisar ("trdnjava na mostu"). Popisni defter iz 1477. leta beleži, da je imel Mostar tistikrat 19 hiš (družin) in enega neporočenega prebivalca. Zaradi svoje ugodne lege na presečišču regionalnih komunikacij Hercegovine se je mesto v turškem obdobju naglo razvilo v ekonomski, kulturni in politični center Hercegovine in prevzelo prvenstvo Blagaju, ki je bil prej glavno mesto Huma, ter ga v celoti spodrinil že v prvih desetletjih turške vladavine (Jireček 1879: 79; Styx 1887: 10; Renner 1897: 306; Šabanović 1959: 142; Mandić 1968: 96 ff; Hasandedić 1980: 6,9). Prej je bil namreč "Šeher Blagaj, a kasaba Mostar" (Nametak 1932: 135).

Tesna povezanost mesta s Starim mostom je odsevala tudi v tem, da so njegovi prebivalci celo ime Mostar povezovali s Starim mostom. Že po Čelebijevi zabeležki naj bi ime Mostar pomenilo "köprilišeher" ("mesto z mostom") (Čelebi 1979: 469). V 19. stoletju je bila med njegovimi prebivalci razširjeno izročilo, da tudi samo ime mesta ni nič drugega kot skrajšano Most-star (Chaumette 1816: 25; Wilkinson 1848: II, 59-60; Boué 1854: II, 212; Gilferding 1859: 43; Arbuthnot 1862: 89; Roskiewicz 1868: 140; Blau 1877: 34; Asboth 1890: 260).

Prav na to tradicijo so se sklicevali tisti, ki so dokazovali rimsko poreklo mosta, češ da "že samo ime mesta implicira obstoj mosta v zelo davnih dneh" (Arbuthnot 1862: 89; Muhibić 1889: 13). Posamezni zgodovinarji so zato domnevali, da je prve začetke mosta mogoče razložiti z Rimljani, ki so zgradili tukaj naselje "Pons vetus" ("Stari most"). Kasneje priseljeni Slovani naj bi potem prevedli ime v svoj idiom in iz tega naredili "Most-star", Mostar (Peez 1891: 18).

O etimologiji, ki je izvajala ime mesta Mostarja iz imena Stari most, je prvi podvomil ruski jezikoslovec Gilferding, češ da se mu zdi tako sestavljanje nekoliko nasprotno duhu slovanskega jezika. Gilferding je postavil domnevo, da je pri Starem mostu nastalo naselje, katerega prebivalci so se začeli imenovati Mostari, kot na primer Blatari po krajevnom imenu Blato ali Drvari po krajevnom imenu Drvo, in to naselje naj bi se kasneje razvilo v mesto (Gilferding 1859: 43).

Jezikoslovnim argumentom, ki nasprotujejo izpeljevanju imena Mostarja iz imena Stari most, je treba dodati še zgodovinski: ime Mostar je namreč starejše od imena Stari most, ki se je, kot smo videli, prvič pojavilo šele v 18. stoletju, to je cela tri stoletja po tem, ko je Mostar že imel svoje današnje ime.

Toda čeprav je takšna etimologija nesprejemljiva, je bil nastanek imena mesta Mostarja vendarle povezan z njegovim Starim mostom: "Četudi je pristnost rimskega krajevnega imena Pons vetus najprej treba dokazati in četudi je treba tudi izpeljavo imena mesta iz Most-star po zakonih slovanskih jezikov označiti kot neprimerno (potem bi se ime glasilo Starimost), pač smemo ime mesta najverjetneje izpeljati iz starega mosta, ki je na vsak način bil jedro prve naselbine (pravzaprav Mostari, plural 'die Brückner', prav tako kot Mostari pri Bjelovaru na Hrvaškem)" (Peez 1891: 18).

Po najnovejših dognanjih je Mostar dobil svoje ime po stražarjih mosta, "mostarjih", ki so bili sredi 15. stoletja nastanjeni v trdnjavi ob mostu. Po Ivanu Miličeviću se je stražar mosta imenoval mostar, tako kot se čuvaj vrat imenuje vratar, ceste cestar in goveda govedar; to ustreza duhu slovanskega jezika (Ajkić 1936: 11; Ajkić 1955: 21; Krešeljakić 1951: 61; Hasandedić 1980: 6).

O nastanku imena Mostar so tudi druge teorije. Tako nekateri menijo, da je Mostar dobil svoje ime po trdnjavah ob mostu, ki so bile med ljudstvom znane kot "mostare" (Mandić 1968: 107). Spet drugi izpeljujejo njegovo ime iz **most-tara** (trdnjava na levem bregu), **most-ar** (iz most + ahar – janičarski ahar je bil na desni strani blizu mosta), iz **mostarin** (dajatev za prehod čez most), brez obrazila -ina (Ajkić 1955: 21; Mandić 1968: 103).

Stari most je postal pravi simbol Mostarja in je sčasoma postal tako tesno povezan z njim, da si mesta brez njega ni bilo več mogoče predstavljati: "Mostar brez tega mosta ne bi bil tisto, kar je. To bi bilo telo, skladno in lepo, dobrega srca, vendar brez duše in pameti" (Ajkić 1955: 13). Dokler je stal Stari most, je med prebivalci Mostarja živelo izročilo, ki je povezovalo z njim sam nastanek imena mesta in ki se je ohranilo vse do današnjih dni (Zdravković 1953: 141; Dizdar in Pilja 1959: 13).

Smoter tako barbarskega dejanja, kot je bilo rušenje tega kulturnozgodovinskega spomenika, je torej bilo uničenje spomenika in simbola prisotnosti muslimanov v Hercegovini in s tem sprememba identitete mesta. "Stari most s svojima trdnjavama je atrakcija, poanta mesta. Ta izredno dragoceni objekt naše kulturne dediščine je dal Mostarju ne samo ime, temveč je postal njegova personifikacija. Stari most je tisto, kar je za Pariz Notre-Dame, za Moskvo Kremlj ali za Carigrad Aja Sofija" (Neidhardt in Čelić 1953: 134). Dokler je bregove Neretve povezoval Stari most, je bil Mostar – mostarski; ni si ga bilo mogoče zamisliti ne kot velikosrbski Aleksinac (po pesniku Aleksi Šantiću) in ne kot velikohrvaški Herceg-Stjepan grad (po Hercegu Stjepanu). Tisti, ki so porušili Stari most, niso merili zgolj na most, ampak predvsem na njegovo simbolično vrednost in pomen: na najpomembnejši pomnik mostarske kulturne zgodovine in možnost komunikacije med njegovimi prebivalci z obeh bregov reke. In naredili to dejanje "v obrambo (krščanske) civilizacije in kulture pred muslimanskim fundamentalizmom".

OPOMBA

1. Vendar če je bila lega Mostarja tako ugodna, da je bilo mesto videti v 19. stoletju kot najbolj naraven in pravzaprav edini možen prehod čez Neretvo, ni bilo vedno tako. Še v 17. stoletju francoski popotnik Quiclet na svoji poti od Dubrovnika proti Sarajevu ni šel skozi Mostar; v potopisu je navedel, da je Neretvo prečkalo več lesenih in kamnitih mostov (Quiclet 1664: 60).

- Muhamed Ajkić, **Mostarski stari most**, Mostar 1936.
- Muhamed Ajkić, **Stari most – simbol Mostara**, Mostar 1955.
- George Arbuthnot, **Herzegovina; or Omer Pasha and the Christian Rebels**, London 1862.
- Johann de Asboth, **An Official Tour through Bosnia and Herzegovina**, London 1890.
- Franz Babinger, *Die Brücke von Mostar*; **Morgenblatt** 53/115: 11, Zagreb, 15. 5. 1938.
- Otto Blau, **Reisen in Bosnien und der Hertzegovina**, Berlin 1877.
- Ami Boué, **Le Turquie d'Europe**, Paris 1840.
- Ami Boué, **Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe**, Vienne 1854.
- Edward Brown, **A Brief Account of some Travels in Divers Parts of Europe**, London 1673.
- Augerius Gislenius de Busbequius, **Travels into Turkey**, London 1744.
- Amédée Chaumette des Fossés, **Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808**, Paris 1816.
- Benedict Curipeschitz, **Itinerarium Wegrayß kün. May. potschaft gen Constantinopel zu dem Türkischen keiser Soleyman**, Wien 1531.
- Evlija Čelebi, **Putopis**, Sarajevo 1979.
- Džemal Čelić in Mehmed Mujezinović, **Stari mostovi u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo 1969.
- Vladimir Ćorović, **Mostar i njegovi književnici**, Mostar 1907.
- Glyn Daniel, **A Hunderd and Fifty Years of Archeology**, Cambridge 1978.
- Mak Dizdar in Dušan Pilja, **The District of Mostar**, Sarajevo 1959.
- Carl-Martin Edsman, *Bridges*; Mircea Eliade ed., **The Encyclopedia of Religion** II: 310-314, New York – London 1987.
- Arthur John Evans, **Through Bosnia and Herzegovina during the insurrection in 1875 by foot**, London 1877.
- Dragutin Franić, **S gjacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku**, Donja Tuzla 1901.
- Aleksandr Gil'ferding, *Poezdka po Gercegovine, Bosnii i Staroj Serbii*; **Zapiski imperatorskago ruskago geografičeskago obščestva** XIII, S. Peterburg 1859.
- Hivzija Hasandedić, **Spomenici kulture turskog doba u Mostaru**, Sarajevo 1980.
- Konstantin Jireček, **Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters**, Prag 1879.
- Ivan Frano Jukić, *Putovanje po Bosni godine 1843*; **Kolo** 3: 3-32, Zagreb 1847.
- Felix Kanitz, **Srbija. Zemlja i stanovništvo**, Beograd 1985.
- Albert Köhler, **Sonne über dem Balkan**, Dresden 1930.
- Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*; **Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena** 35: 61-138, Zagreb 1951.
- Hamdija Kreševljaković in Hamdija Kapidžić, *Stari hercegovački gradovi*; **Naše starine** II: 9-21, Sarajevo 1954.
- Ivan Kukuljević Sakcinski, **Putovanje po Bosni**, Zagreb 1858.
- Charlotte de Lazen, **L'Herzegovine et le pont de Mostar**, Vienne 1861.
- Dominik Mandić, *Mostar u Hercegovini, njegov postanak i značenje imena*; **Hrvatski kalendar** 1968: 96-105, Chicago 1968.
- Louis Matzhöld, **Brandherd Balkan**, Wien 1936.
- Robert Michel, **Auf der Südostbastion unseres Reiches**, Leipzig 1915.

- Mustafa Hilmi Muhibić, Stara ćuprija u Mostaru; **Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine** III: 10-13, Sarajevo 1889.
- Muhamed A. Mujić, Krivi most na Radobolji u Mostaru; **Naše starine** II: 213-215, Sarajevo 1954.
- Robert Munro, **Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina**, Edinburgh – London 1895.
- Alija Nametak, Mostarski stari most; **Napredak** 11-12: 135-142, Sarajevo 1932.
- Alija Nametak, **Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo 1939.
- Juraj Neidhardt in Džemal Čelić, Stari most u Mostaru; **Naše starine** I: 133-140, Sarajevo 1953.
- Carl Peez, **Mostar und sein Kulturkreis**, Leipzig 1891.
- Charles Pertusier, **La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'empire Ottoman**, Paris 1822.
- Pouillet, **Nouvelles relations du Levant... par Monsieur P. A.**, Paris 1667.
- Francois Charles Pouqueville, **Travels in the Morea, Albania, and other parts of the Ottoman Empire**, London 1813.
- Quiclet, **Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre**, Paris 1664.
- Gustav Rasch, **Die Türken in Europa**, Prag 1873.
- Ahmed Refik Bej, **Mimar Sinan (895 – 996)**, Istanbul 1931.
- Ida von Reinsberg-Düringsfeld, **Aus Dalmatien**, Prag 1857.
- Heinrich Renner, **Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer**, Berlin 1897.
- Johann Roskiewicz, **Studien über Bosnien und die Herzegovina**, Leipzig – Wien 1868.
- Stanoje Stanojević ed., **Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka** II, Zagreb 1925.
- Edmund Styx, **Das Bauwesen in Bosnien und der Herzegovina**, Wien 1887.
- Hazim Šabanović, **Bosanski pašaluk**, Sarajevo 1959.
- Midhat Šamić, **Francuski putnici u Bosni i u Hercegovini u XIX stoljeću 1836-1878**, Sarajevo 1981.
- Milan Vasić, O gradnji starog mosta u Mostaru; **Balcanica** VIII: 189-195, Beograd 1977.
- Robert Walsh, **Narrative of a Journey from Constantinople to England**, London 1829.
- John Gardner Wilkinson, **Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina**, London 1848.
- Charles Yriarte, **Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876**, Sarajevo 1981.
- Ivan Zdravković, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru; **Naše starine** I: 141-143, Sarajevo 1953.

Michael Cox

PO STALINIZMU: ESKTREMNA DESNICA V RUSIJI, VZHODNI NEMČIJI IN VZHODNI EVROPI

Do konca leta 1990 so na zahodu resnično optimistično gledali na spremembe, ki so se dogajale v nekdanjih komunističnih državah Evrope. Zahod je bil upravičeno vznemirjen. Prvič, veliki obrat v sovjetski zunanji politiki po letu 1985 je prinesel konec hladne vojne z vsemi njenimi strahovi in nevarnostmi vred. Drugič, sovjetski predsednik Gorbačov, soočen z neprestano gospodarsko stagnacijo doma, je bil prisiljen dopustiti vse korenitejši napad na celotno stalinistično zgradbo. S tem je sicer le malo izboljšal gospodarski položaj, je pa socialistično načrtovanje v dobršnji meri izgubilo svojo globalno privlačnost. In končno, in to je bilo tudi najbolj presenetljivo za vse, ki so zrasli z razdeljeno Evropo, Sovjetska zveza preprosto ni intervenirala, ko so se demokratične sile zagnale v okostenele strukture Vzhodne Evrope. Komunistične domine so vse hitreje padale, začeniši s Poljsko in Madžarsko poleti pa vse do kolapsa režimov v Vzhodni Nemčiji, Češkoslovaški, Bolgariji in Romuniji v novembru in decembru (Ash, 1990; Dahrendorf, 1990; Glenny, 1990; Selbourne, 1990).

Splošno navdušenje, ki je pozdravilo razkroj stalinizma, je bilo popolnoma razumljivo. Manj razumljivo je bilo triumfalno pričakovanje, da bo razkroj komunizma domala neizogibno pripeljal v zlate čase liberalnega humanizma in blaginje. Če nič drugega, so te optimistične napovedi podcenjevale tako ovire, ki so bile napoti ekonomskim reformam, kot tudi stroške, ki bi jih za njihovo uresničenje morali plačati ljudje. Udobne poti v kapitalizem ni bilo ne v Vzhodni Evropi ne v Sovjetski zvezi. Optimisti se niso zmenili nit za zoparno, čeprav očitno dejstvo, da je sovjetska vladavina tako zatirala kot vzpodbujala konzervativne ideologije, ki so morale znova priti na dan potem, ko je razneslo stalinizem – posebej na območjih, kjer so bili preganjanje manjšin in medsebojna nasprotja med etničnimi skupinami bolj pravilo kot izjema. Zelo verjetno je bilo, da bodo potem, ko je bil stalinistični pokrov snet z vzhodnoevropskega in sovjetskega lonca, netolarantne sile spet prišle na površje (Eyal, 1990; Dempsey 1990; Halliday, Fortnight, april 1991)

V pregledu tega, po definiciji hitro se spreminjajočega položaja, bom skušal predstaviti ideologijo in moč teh različnih sil. V prvih dveh delih bomo preučili krepitev skrajne desnice v Rusiji in Vzhodni Nemčiji. Pregled bomo nadaljevali s prerezom razvoja v celotni Vzhodni Evropi. V sklepnem delu bomo ocenili dolgoročne perspektive desničarskega ekstremizma v nekdanjem sovjetskem imperiju.

Rusija

Stalinistični sistem v Sovjetski zvezi je bil zgrajen na treh stebrih: mreži ostrega nadzora, ki je združevala deželo in preprečevala večje politične spremembe; neučinkovitem planskem gospodarstvu, ki je sovjetskim ljudem zagotavljalo minimalno raven varnosti; in ideologiji, ki je razglasila, da se Sovjetska zveza po slavni in heroični zgodovini – zmaličeni le s stalinističnimi procesi – gladko in neustavljivo bliža višjim komunističnim ciljem. Po letu 1985 je vsak od teh opornih stebrov pospešeno slabel ob vse bolj obupnih poskusih sovjetskega vodstva, da bi razrešilo gospodarske težave države. Toda namesto izboljšanja položaja so Gorbačovove reforme prinesle vidno poslabšanje življenjskega standarda, velik upad sovjetske

industrijske proizvodnje in razjedanje Sovjetske zveze kot unificirane zvezne države. Gorbačov se je lotil reorganizacije Sovjetske zveze leta 1985, vendar se je pod njegovim vodstvom država skoraj katastrofalno razcepila (Ellman, 1991, str.23–8)

Kljub uspešnemu napadu na stalinistične vrednote so napake perestrojke, ki ni razrešila nasprotij sovjetskega socializma, vznemirile Sovjetsko zvezo in botrovale rojstvu novih političnih sil. Nekateri so predlagali še korenitejšo rešitve za sovjetsko krizo, drugi so zahtevali konec vseh reform. Ni presenetljivo, da so bili tisti, ki so jih spremembe najbolj ogrožale – posebej partijski aparat, vojska, industrijska ministrstva in odseki KGB – najbolj zadržani do njih. Vse bolj kritični do voditelja, ki je pripeljal deželo do ekonomskega in političnega poloma, so se začeli mobilizirati v drugi polovici osemdesetih let v poskusu, da bi zajezili tok sprememb. Čeprav je ta ohlapna koalicija povezala številne različne ideološke poglede, jih je verjetno najbolj družil konzervativni ruski nacionalizem, ki je enačil reforme z ekonomsko skrajno mejo, liberalizem z razkrojem države in Zahod z dekadenco ter sovraštvom do celovitosti sovjetske države (Brudny, 1989, str. 162–200).

Na robu tega toka je bila organizacija Pamjat (spomin), verjetno najbolj znana desničarska skupina v ruski federaciji. Pamjat je bila najbolj skrajna, najbolj hrupna in do neke meje najbolj zanimiva skupina nove ruske desnice (Radio Liberty Research Bulletin, 19. december 1988; Pospelovsky, 1990, str. 8–17). Sprva je bil gibanje za ohranitev ruske kulturne dediščine, po letu 1985 pa se je odkriteje politiziral (Laqueur, 1989, str. 135–45; White, 1990, str.40; Lane 1990, str.98). Njegove podružnice so začele nastajati v številnih ruskih mestih in do leta 1988 jih je bilo v Rusiji vsaj 30, največji in najbolj dejavni sta bili v Leningradu in Moskvi, po poročilih vsaka z nekaj tisoč članov (European Parliament, 1990, str.38).

Kot vsako politično gibanje je Pamjat imel vrsto frakcij in smeri. Najbolj benigne niso bile posebej šovinistične, nameravale so predvsem zavarovati in obnoviti ruske spomenike (Nove, 1989, str. 153). Hrupnejše krilo je bilo v celoti bolj zlovesče. Strogo protizahodnjaško in prikrito protigorbačovsko je povezovalo obrambo Rusije z grobimi napadi na vse, ki so namenoma uničili "Domovino", s tem da so ji vsilili protinaravno marksistično doktrino. Vsekakor Pamjat ni zavračal marksizma zaradi teoretičnih nekonsistentnosti, ampak bolj zato, ker je bil (in je še) "židovska" zarota proti ruskemu ljudstvu. Baje so Židje povzročili in vodili rusko revolucijo. Židje so podpirali režim in procese, ki so uničili vse, kar je bilo v Rusiji imenitnega, med drugim tudi vaško kmečko gospodarstvo. In kot dokazujejo, so Židje tisti, ki so odgovorni za današnje hude težave, s katerimi se spopada država (Soviet Jewish Affairs, 1988, str.60–70)

Ideološki svetovni nazor Pamjata je tako surova mešanica protisemitizma in protimarksizma (Soviet Jewish Affairs, 1987, str. 53–69; Woll, 1989, str.3–22; Wishnevsky, 1989b, str.7–9). Toda čeprav se zdi, da Pamjat zavrača socializem, ni bil nikoli nedvoumno prokapitalističen. Prav zaradi tega, ker je enačil kapitalizem z "Židi", je bilo v njegovih izjavah pogosto razbrati sovraštvo do tržišča. Poleg tega se zdi, da so njegovi člani kljub obsojanju sovjetskega komunizma večkrat razdeljeni ob vlogi najpomembnejšega nežidovskega voditelja države Josipa Stalina. Nekateri odkrito visoko cenijo sovjetskega diktatorja. Tako Valerij Jemeljanov povzdičuje Stalina, ker je odstranil Žide iz vodstva komunistične partije in obnovil duha Rusije (Doder and Branson, 1990, str.188). Drugi gledajo nekoliko nanj nekoliko drugače. Čeprav je bil Stalin morda veličina, pa je bil po mnenju kritikov odgovoren za uničenje ruske kmečke kulture in verskih spomenikov (Nove, 1989, str.153).

Mnogi v Pamjatu so soglašali, in pogosto so jih tudi odobravaljoče citirali, s ponarejenimi protisemitskimi Protokoli sionskih modrecev. Organizacija in njene

različne veje so bili zares dejavni pri krošnjarjenju s strupenimi protizidovskimi gradivi, z Vsiljivo protirevolucijo Vladimirja Beguna in O razrednem bistvu sionizma Aleksandra Romanenka vred. Poleg tega se je Pamjat pogosto, čeprav ne vedno, močno vpletel v širše sovjetske politične razprave na strani ruskih konzervativnih sil, ki so nasprotovale pluralizmu in ekonomskim reformam. Spomladi 1987 je demonstriral proti pomembnemu Gorbačovemu podporniku Igorju Jakovljevu, uredniku Moskovskih novic. Okrog 1500 članov Pamjata se je zbralo pred časopisnim uradom v središču Moskve in sramotilo in obtoževalo Jakovljeva, da je "dal zavetje Židom in prostozidarjem". Ko je kasneje ekonomist Abel Aganbegijan podprl gospodarske reforme, je Pamjat uporabil isto taktiko, obtožil Aganbegijana, da je prostozidar in trdil, da je tako kot Jakovljevi varoval med svojim osebjem "preveč Židov". (Doder and Branson, str.187–8). Težko je oceniti, kako resno so vzeli dejavnost te organizacije. Kakorkoli, Borisu Jelcinu, ki je bil tedaj šef moskovske partije, se je zdelo potrebno, da se je maja sestal s pamjatovci, zato da so se pogovorili o nekaterih njihovih zamerah (Spier, 1989, str.51).

Pamjat je zvesta izročilu skrajne desnice prestal razkole in preživel hude notranje razprtije. Npr. konec leta 1987 sta se frakciji pod vodstvom Igorja Sičeva in Valerija Emeljanova odcepili od pomembnejše struje Dimitrija Vasiljeva (Laqueur, 1989, str.143). Vendar to ni bistveno zmanjšalo dejavnosti Pamjata. Če nič drugega, je organizacija postala bolj hujskaška. Na shode so člani začeli prihajati v klasičnih fašističnih uniformah (črne srajce) in na podlagi programa voditeljev terjali splošno "čiščenje" ruskega intelektualnega življenja, prepoved "mešanih" zakonov in takojšen izgon "Židov" in drugih "manjšin" v njihove "prvotne domovine" (Laqueur, 1989, str.144). Fizični napadi na Žide so se stopnjevali, ko so se aktivisti Pamjata oz. njegovi domnevni simpatizerji zatekli k fašističnim metodam, da bi prestrašili in terorizirali izbrane sovražnike. Zato je bil seznam protisemitskih izgredev vedno daljši in je dosegel vrh konec leta 1989 in v začetku 1990. Januarja 1990 je Pamjat napadel celo srečanje liberalne Zveze pisateljev (Searchlight, november 1990a, str.13).

Ob koncu 1990 je bil položaj tako napet, da je zgodovinski Kongres židovskih organizacij, ki je bil v Moskvi decembra, največ govoril o vprašanju, ali so "res možni pogromi v bližnji prihodnosti". Kot je rekel eden od delegatov kongresa, sta mučna gospodarska zmeda in politična nestabilnost zaostrele napetosti v Sovjetski zvezi in "omogočili, da so Žide okrivili za vse težave, ki jih je povzročila perestrojka" (Korey, 1990). Moskovski rabi Adolf Shajevič je bil v intervjuju, ki je bil objavljen v vzhodnonemškem časopisu Junge Welt, prav tako pesimističen.

Dejal je: "Današnji antisemitizem je zelo resničen pojav, prej je bil pasiven; zdaj ga tisti, ki ga zagovarjajo, odkrito priznavajo. Somišljeniki se zbirajo v organizacijah kot je Pamjat, ki javno širi protisemitsko propagando in včasih neposredno poziva k pogromom."

Pomenljivo je, da se rabi Shajevič ogorčeno pritožuje, da oblasti le redko kaznujejo protisemitsko propagando in dejavnost. "Ta nekaznovanost," je komentiral, je "opogumila vse protisemite" (Kamm, 1990). Značilno je, da je bila peticija z zahtevo po obsodbi protisemitizma in ustanovitvi posebnega komiteja, ki bi raziskoval njegovo rast, katero je litvanski pisatelj Grigorij Kanovič z Vitalijem Ginzburgom in Olegom Gazenkom, članoma Akademije znanosti, poslal Kongresu ljudskih deputatov, administrativno založena (Korey, 1990).

Če je bil odnos mnogih partijskih funkcionarjev manj kot previden (in pogosto dobrohoten), potem je bil odnos uglednih ruskih nacionalistov izrazito strpen, kar pomeni, da je organizacija imela prijatelje na najvišji ravni, ki so se ali strinjali z njenimi šovinističnimi pogledi ali pa so bili pripravljeni uporabiti organizacijo zato,

da bi brzali skrajneže in liberalce. Seveda bi Pamjat brez takšnega pokroviteljstva in zaščite zelo težko deloval tako neovirano. Organizacija je lahko računala tudi na podporo vplivnih intelektulcev v prostrani ruski intelektualni skupnosti. Nekateri so govorili na njenih zborovanjih in pisatelji kot Valentin Rasputin in Proskurin so pogosto javno povedali, da pozdravljajo zavzemanje Pamjata za domoljubno stvar. Glavni konzervativni časopisi, kot je Naš sodobenik, so prav tako izražali jasno intelektualno naklonjenost do Pamjata (Wishnewsky, 1989a, str.4).

Če je bila morda fizična grožnja ruskemu židovstvu manjša, kot so se nekateri bali, pa ostaja dejstvo, da so bili Židje pod Gorbačovom manj varni (Simes, 1989; McKenna, 1989; Steele, 1990; Prial, 1990). To je zadržanemu Gorbačovu povzročilo kar nekaj zadreg ne samo v tujini, posebej v Združenih državah, ampak tudi doma med njegovimi bolj liberalnimi podporniki. Nedvomno so se oblasti pod pritiski, da naj nekaj ukrenejo, jeseni 1990 odločile za sojenje aktivistu Pamjata Konstantinu Smirnovu–Ostašviliju zaradi njegove pomembne vloge pri napadu na Zvezo pisateljev. Smirnov–Ostašvili, vodja ene od frakcij Pamjata, je bil končno obsojen na podlagi 74.člena ruskega kazenskega zakonika, ki prepoveduje hujškanje k etničnemu sovraštvu. Pomembno je, da sojenje ni bilo le prvo te vrste od vzpona Pamjata sredi osemdesetih let, ampak tudi eno od prvih, odkar ljudje pomnijo, proti kakemu sovjetskemu državljanu, ki je pridigal rasno sovraštvo. Zaradi tega je vzbudilo veliko zanimanje tiska (Ivanov, 1990, str.14–15). Vendar so poročevalci tudi opozarjali. Navsezadnje je bil obtoženi za svojo vlogo v napadu obsojen samo na dve leti in ne na največ možnih pet let. Še več, državni tožilec Andrej Makarov je poudaril, "da se je sojenje zgodilo ne zaradi države in organov za uveljavljanje prava, ampak kljub njim", namigujoč, da sojenje morda ne bo napovedalo večje spremembe v uradni politiki do protisemitskih aktivistov. Država je omejila doseg sojenja tudi s tem, da je bilo sojeno le enemu, čeprav je v napadu sodelovalo 60 do 70 ljudi (Boulton, 1990). Morda je bilo bolj skrb vzbujajoče dejstvo, da se sovjetske oblasti v tistem času niso izrekle proti Pamjatu. Dejansko so člani VAAD, krovne organizacije sovjetskih židovskih kulturnih društev, "dobili vtis, da je bila med srečanjem najvišjih sovjetskih funkcionarjev sprejeta odločitev, da bodo pripravili sojenje, namesto da bi na najvišji ravni izdali deklaracijo o protisemitizmu" (Hirszowicz and Spier, 1991, str.16).

Kakršen že je bil namen sojenja, je jasno, da to ni moglo pomiriti sovjetskega židovstva. Že dolgo pred sojenjem so ugotovili, da v Sovjetski zvezi zanje ni prihodnosti (Garlizki, 1990, str.350). Negotov ekonomski položaj, razumljiv strah in nezmožnost (ali odklonitev) oblasti, da bi se resno zoperstavili protisemitizmu, so mnoge pripeljale k sklepu, da je njihov prostor zunaj države (Sheridan, 1990).

Izvolitev Borisa Jelcina za predsednika Ruske federacije v zgodnjem poletju 1991 je spremenila sovjetski politični položaj – najbrž v kratkoročno škodo organizacij, kot je Pamjat. Jelcin je predstavil šovinizem kot problem. Na eni strani je bil kot reformator gospodarstva, in ker je bil navidezno za demokratične spremembe, pri Pamjatu čezvse neprijateljen. Na drugi pa je bil "dober Rus", ki se ni znebil nacionalistične in protikomunistične retorike kot njegovi ksenofobični nasprotniki. Zares, opazovalci kot Boris Kagarlitsky so pokazali, da je Jelcin pogosto uporabljal enak jezik kot skrajni nacionalisti.

Nazadnje se je položaj Pamjata še zapletel s sramotnim porazom avgustovskega prevrata, saj je ta oslabil položaje njegovih zaščitnikov in pokroviteljev v državnih in partijskih organih. Ponesrečeni prevrat je Pamjat pahnil v zmedo. Če bi se namreč posrečil, bi Pamjat lahko imel svetlejšo prihodnost.

Vsekakor bi bilo naivno misliti, da bo organizirani šovinizem v Rusiji končno pokopan. Navsezadnje je na ruskih predsedniških volitvah skoraj 7 odstotkov

volilcev volilo za odkrite šovinistične kandidate. Na splošno kužni ljudski protisemitizem ni kazal nobenega znaka popuščanja – in ga tudi ne bo, dokler se bo gospodarski položaj še poslabševal. Še več, Jelcin morda ni protisemit, je pa bil pripravljen povezati se s šovinizmom in izkoristiti ruski nacionalizem v svoj prid. In če ne bo zaustavil razširajajoče se gospodarske krize, je možno, da bo za rešitev ogromnih ruskih težav morda dobil podporo kdo, ki bo imel manj demokratične volje kot Jelcin.

Ekstremna desnica v Vzhodni Nemčiji

Tako spomini na nemško agresijo v vojnem času kot strahovi, da bo združena nemška ekonomija vladala Evropi, in splošen občutek, da so bili Nemci nekako bolj nagnjeni k avtoritarnemu nacionalizmu kot drugi, je pri nemških sosedih zbudil veliko tesnobe ob vprašanju, kakšna bo vloga države v novem svetovnem redu po hladni vojni. Vendar sta dve nepredvideni okoliščini – gromozansko breme, ki je bilo naloženo nemški ekonomiji z združitvijo, in nenavadna nemška pasivnost ob zalivski vojni – precej ublažili tesnobne občutke. Tako so se v manj kot letu dni po združitvi prejšnje bojazni o četrtem rajhu umaknile skrbi, da Nemčija ne bo igrala mednarodne vloge, primerne svojemu novemu ekonomskemu položaju (Usborne, 1991; Harper, 1991; Mauthner, 1991).

Vendar je bil še tretji razlog, ki je tistim, ki so bili prvotno zaskrbljeni zaradi nove Nemčije, dopustil sproščenost: neposreden neuspeh zahodnonemške skrajne desnice, da bi se okoristila z gibanjem proti združitvi. Zares, kar nikakor ni bilo v prid Republikanski stranki (REP), se je zdelo, da je združitev oslabil strankino privlačnost (Atkinson, 1990, str.10). Stopnja upadanja njenega ugleda je bila prav dramatična. Leta 1989 so republikanci imeli okoli 27 000 članov, do konca leta 1990 pa pol manj. Na evropskih volitvah leta 1989, kot poudarja Kolinsky (poglavje 3), so dobili 7.1 odstotka glasov v Zahodni Nemčiji. Na prvih vsenemških volitvah decembra 1990 jih je podprlo povprečno samo 2.1 odstotka glasovalcev. V Zahodnem Berlinu, kjer so januarja 1989 slavili z več kot dvema tretjinama glasov, jim je podpora padla na 2.4 odstotka. Le v svoji trdnjavi Bavarski so dosegli čez 5 odstotkov (Searchlight, januar 1991, str.20; Jeffrey, 1991, str. 181–5).

Kljub tem udarcem in trenutnemu "razdoru" v vrstah republikancev (Searchlight, marec 1991, str.16) bi bilo izjemno neumno odpisati ekstremno desnico v novi Nemčiji. Prvič, vsemu navkljub je Republikanska stranka decembra 1990 še vedno dobila podporo milijona volilcev: 985.557 v Zahodni Nemčiji in 17.118 v Vzhodni. Če k temu dodamo še vseh 179.875 glasov neonacistov NDP, to nakazuje čvrsto jedro volilne podpore skrajni desnici v Nemčiji (neizpodbitno dokazano z volilnimi uspehi Nemške ljudske zveze (DVU) na različnih volitvah v Bremnu (1991), Schleswig–Holsteinu (1992) in REP v Baden–Württembergu, tudi leta 1992). Drugič, čeprav je združitev republikancev morda začasno volilno prizadela – predvsem ker je Kohl igral na nemško karto in prehitel nacionaliste – se je v Vzhodni Nemčiji skrajna desnica s svojimi različnimi zakrinkanci razrasla (Searchlight, december 1990a, str.16; Searchlight, maj 1991, str. 2–6; European Parliament, 1990, str. 37).

Ocene o organizacijski moči in vplivu skrajne desnice v Vzhodni Nemčiji se razlikujejo. Bernd Wagner, vodja varnostnega odseka berlinske CID, meni, da se je pomladi 1991 okrog 30.000 mladih ljudi opredelilo skrajna desno, od teh bi jih 1500 lahko označili za aktivne člane skupin kot Nacionalni odpor, Nemška alternativa in Nacionalna ljudska stranka. Maria Michalk, dresdenska državnozborna poslanka krščanskih demokratov, meni, da je samo v njeni državi Saški čvrsto jedro 1.200 neonacistov z nič manj kot 15.000 privrženci (Gow, 1991). V primer-

javi z zahodnim delom Nemčije, kjer je bilo čez 60.000 aktivistov eskremne desnice, te številke niso videti usodne (Searchlight, september 1990b, str.14). Vendar če upoštevamo, da je prebivalstva nekdanje Vzhodne Nemčije veliko manj kot stare Zvezne Republike in da skrajna desnica na vzhodu deluje šele kratek čas, a je bila od združitve zelo aktivna in nasilna, potem je videti stanje precej bolj resno (Searchlight, december 1990b, str.16).

Prva tarča vzhodnonemške skrajne desnice so bili številni "gostujoči delavci" v državi. Do leta 1990 jih je bilo 93.000: 60.000 iz Vietnama, 16.000 iz Mozambika, 9.000 iz Kube, 7.000 iz Poljske in 1.000 iz Angole (Radio Free Europe Report, 6.julij 1990, str.48–52; European Parliament. 1990, str.74). Ker so po družitvi postali presežna delovna sila in ker se v glavnem niso hoteli vrniti domov, so zlahka postali grešni kozel za nezaposleno vzhodnonemško mladino. Seznam izgrediv z žaljenjem in pretepanjem gostujočih delavcev je postal moreče dolg. Tako je na velikonočni vikend v Dresdenu v "orgiji pohabljanja" skupina nacističnih obritoglavcev obkolila na tramvaju osemindvajsetletnega Mozambičana Jorgeja Gomondaja in ga obrcala do smrti. V oktobru so neofašisti začeli niz napadov na domove za tujce. O splošnejših napadih so poročali v Vzhodnem Berlinu, Leipzigu, Cottbusu, Klötzeju, Hohe-Schönhausnu in Eisenhüttenstadtu. Govoriti o "vladavini strahu" ni pretiravanje. Kot je opozoril Heinz Galinski, vodja zahodnonemške židovske skupnosti, je položaj brez dvom "ušel iz rok" in policija je bila očitno nesposobna primerno ukrepati (Sherwell, 1991b).

Druga skupina, na katero se je usmerila skrajna desnica, so bili Poljaki, najsi so bili prehodni gostje ali so za kratek čas obiskali deželo iz ekonomskih razlogov. Nekateri napadi nanje so bili preprosto rop potnikov, o katerih so vedeli ali domnevali, da nosijo velike vsote denarja (Field, 1991). Mnogi izgredi pa so vsekakor imali rasistično ozadje. Največ so pisali o tistih, ki so se zgodili spomladi 1991 po sporazumu med Bonom in Varšavo, ki je dopuščal poljskim državljanom potovanje v Nemčijo brez vizuma. Več kot 70.000 Poljakov je preplavilo deželo, nekateri na poti v Francijo, Italijo, Belgijo, Nizozemsko in Luksemburg. Na nesrečo so na treh mejnih prehodih – Frankfurt na Odri, Guben in Görlitz – naleteli na špalir blizu 400 neonacističnih mladcev, ki so "kamenjali avtobuse, prevračali automobile s Poljaki in se topli z varnostno policijo" (Searchlight, junij 1991, str. 12–13). Obritoglavci, mnogi pijani in maskirani, so menda vpili "Nemčija Nemcem!" in "Tujci ven!" (Leski and Gedy, 1991). Napadli so tudi avtobus s člani simfoničnega orkestra iz Lodza, ki se je vračal iz Amsterdama. Ti in drugi izgredi – in spet nesposobnost policije, da bi jih preprečila – so tako vznemirili poljske oblasti, da je poljsko obmejno mest Gorzow pretrgalo vse vezi s sosednjim Frankfurtom na Odri (Searchlight, junij 1991, str. 12–13).

Poleg tega je skrajna desnica poskušala izrabiti "nemško etnično" vprašanje. Več tisoč Nemcev živi na poljskem ozemlju vzhodno od Odre in Nise in zahodnonemška država ga je zahtevala zase. Leta 1990 pa je Bonn formalno priznal Poljski nadzor nad spornim ozemljem in to kljub nejevolji nemški nacionalistov, tudi nekaterih, ki še živijo na Poljskem. Čeprav vprašanje "vzhodnih ozemelj" ni več, kar je bilo nekoč, je za skrajno desnico eno spornih vprašanj, ki se ga da izkoriščati. Republikanci so že najavili simbolično ustanovitev podružnice svoje organizacije v Görlitzu v vzhodni Nemčiji, ki leži ob delu meje s Poljsko na Nisi (Murray, 1990).

Če so bili napadi na tujce (ne da bi omenjali sovjetske vojake) najočitnejši dokaz desnega eskremizma v Vzhodni Nemčiji, potem je bil nogomet koristno kritje za njegove nasilniške dejavnosti. Od leta 1989 je bilo nešteto incidentov. Ironično je, da je največ prahu dvignila odločitev, da ne bo "proslave finalne tekme" med vzhodno- in zahodnonemškimi ekipami v Leipzigu novembra 1990.

Ker so oblasti se bale, da bodo v mestu množičnih se incidentov skrajni desničarji izkoristili razmere v svoj prid, so odpovedale prireditve (Tomforde, 1990). Odločitev se zdi upravičena, saj je čez pet mesecev, med tekmo evropskega pokala med dresdenskim Dinamom in beograjsko Crveno zvezdo prišlo do pravega kravala. Težave so se začele že pred tekmo, ko so se v središču Dresdenu spravili na avtobuse s 1.200 jugoslovanskimi navijači. Več kot 1.000 policistov je bilo ob igrišču, vendar so morali tekmo po osemindesetih minutah prekiniti zaradi nasilja navijačev, ki jih je neki opazovalec označil kot "nacistično navdahnjene nogometne trape". Poročali so, da je bilo več navijačev gostov poškodovanih.

Skrajna desnica je bila tudi vse bolj aktivna proti socialistom in "anarhistom" alternativnih življenjskih slogov. Ker so desničarski ekstremisti menili, da je marksizem odgovoren za vse težave, s katerimi s spopada Nemčija, so na levo in z njo združena "progresivna" načela gledali kot na skrajne protinemske. Ogorčena nasprotja med konkurenčnimi silami so tako postala značilnost vzhodnonemškega političnega življenja. Laburist Mike Hindley je bil priča svojevrstnega izgredu v, ko je "rjoveča neonacistična drhal napadla kavarno, ki je bila znana po tem, da so jo pogosto obiskovali levičarji in protifašisti" (Searchlight, december 1990b, str. 16). Tudi v Dresdenu so bili vsakdanji desničarski izgredi proti levičarjem.

Seveda bi bilo prelahko odpraviti desni ekstremizem v vzhodni Nemčiji kot prehodni pojav: kot začasen izbruh odtujene mladine v nekoč zatirani družbi, kjer je sedaj vse postavljeno na glavo zaradi ekonomskih reform in razsula tradicionalnih vzorcev stalinistične oblasti. Potemtakem (ali tako nekako se povzema) bo, ko se bo nekoč življenje v vzhodni Nemčiji normaliziralo, ekstremizem ovenel in odmrnil. Očitno je nekaj resnice v dokazovanju: izboljšanje gospodarskega položaja in zanesljivejši življenjski obeti bodo zmanjšali družbene napetosti in oslabil ekstremitet na desni. Vseeno pa ne smemo biti preveč optimistični. Vzhodnonemško "jutro potem" bo verjetno trajalo precej časa (Evans 1991, str.20–3).

Prvič je, vsaj kratkoročno, malo možnosti za izrazito izboljšanje ekonomskega položaja (Gow, 1991). V predvidljivi prihodnosti bo vzhodna Nemčija ostala v obupnem gospodarskem stanju z velikim sektorjem nezaposlenosti na obrobju, ki je potencialno dovzeten za desni ekstremizem. Drugič, čeprav so krščanski demokrati leta 1990 pometli vse pred sabo, je vse bolj jasno, da izgubljajo nekaj prvotne podpore. Kohlova priljubljenost na vzhodu je od združitve močno upadla (Eisenhammer, 1991; Sherwell, 1991a). Če se bo ta trend nadaljeval, je možni dedič skrajna desnica.

Končno so Vzhodni Nemci, na kar ni treba opozarjati, prestajali kolektivno travmo od leta 1989, začenši s padcem komunistične države in nato z razpadom planskega gospodarstva. Čeprav ni nujno, da se vse to pretvori v množično podporo skrajnim desničarjem, pa bo gotovo povzročilo, da bo nekaj ljudi dovzetnih za njihovo propagando, posebej v državi, kjer je bil antifasizem ideološka identiteta starega režima. Kadar se življenjske poti rušijo, je treba vedno plačati ceno. Mogoče je desni ekstremizem v vzhodni Nemčiji del cene, ki jo je treba plačati za dediščino režima, ki ni samo razočaral lastnih ljudi, ampak se je tako hitro razkrojil, brž ko se je zrušil berlinski zid na tisti usodni dan novembra 1989.

Vzhodna Evropa

Pojem Vzhodna Evropa popisuje ozemlje, sestavljeno iz zelo različnih držav, ki jim je temeljne skupne poteze vtisnila po drugi svetovni vojni Sovjetska zveza. Poleg tega so države Vzhodne Evrope

v največji in verjetno najpomembnejši država v Vzhodni Evropi, živeli v glavnem Poljaki. Večina vzhodnoevropskih dežel je bila ves povojni čas v glavnem tesno povezana s Sovjetsko zvezo. Vendar so tri – Jugoslavija, Albanija in Romunija – prekinile z Moskvo in vodile bolj neodvisno politiko. Celo volitve 1990 niso dale enotnih izidov. Na Češkoslovaškem in Madžarskem so pometli komuniste z oblasti, v Romuniji, Bolgariji in Albaniji pa so reformirane komunistične partije obdržale vlado (Central and East European Election Results, 1990).

Vseeno je možno opraviti nekaj osnovnih posplošitev položaja v Vzhodni Evropi. Morda je najočitneje, da je z iztekom stalinizma življenje postalo svobodnejše, a obenem tudi bolj negotovo. Prav tako je padec stalinizma naplaval številne probleme, ki so bili prej skriti pod težko roko stare države. Nekateri, kot zloraba drog in organizirani kriminal, so docela novi, drugi, kot protisemitizem, so manj novi, čeprav je o njih težko poročati za območje, kjer je samo še 100.000 Židov (European Parliament, 1990, str. 74).

Trdovratnost protisemitizma ne sme presenetiti tistih, ki poznajo zgodovino Vzhodne Evrope. Pred vojno je bil protisemitizem razširjen in je po uvedbi komunizma cvetel še naprej. In to iz treh razlogov. Židje so bili vodilni v komunističnih partijah na oblasti. Zato se je sovražnost do novih režimov pogosto izražala v obliki antisemitizma. Z antisemitizmom so manipulirali tudi deli komunističnih elit samih – delno da bi preprečili, da bi Židje dobili preveč vpliva med višjimi sloji, pa tudi zato, da bi odvrnili kritiko od sistema nasploh na posebno skupino (Lendvai, 1971). Protisemitizem je živel tudi v ljudski kulturi s stereotipnimi podobami "Žida" (zloben, privilegiran in odtujen), ki je bil pogosto pomemben predmet zabave in zlorabe v vsakdanjem pogovoru in šalah.

S smrtjo stalinizma so mnogi brez dvoma upali, da bo protisemitizem hitro izginil. Žal se je zgodilo nasprotno, opazno na Poljskem, kjer je "protisemitizem brez Židov" (Židov je samo 0,2 odstotka prebivalstva) sledil razkroju stare ureditve, kot je opazil učenjak (Brumberg, 1990, str.6): "V državi, ki je praktično brez židovske manjšine, znova vstaja protisemitska paranoja. Ljudska domišljija je obsedena z Židi v vladi, parlamentu, časopisju in na televiziji, in bog vedi, kje še. Je predmet pogovora v brivnici, v zasebnosti doma, za družinsko mizo in malo bolj previdno tudi javno."

Dokazi, ki podpirajo tako radikalno izjavo, so močni. Na poljskih občinskih volitvah maja 1990 je na primer desno krilo Solidarnosti skušalo oslabiti svoje nasprotnike v organizaciji s tem, da jih je označilo kot "židovske". Junija so kmetje, ki so zasedli kmetijsko ministrstvo in zahtevali zajamčene cene, napadli vlado v Varšavi ne samo zaradi njene politike, ampak ker dela za "Žide" in je vodena od njih. Dva meseca kasneje je desna Nacionalna stranka celo dognala, da je "nepošteno, da ima etnična manjšina gospodstvo v vladi". Druga organizacija, združenje Grunwald, je v istem času trdila, da "nemški in židovski šovinisti" pomenijo največjo grožnjo za "poljsko neodvisnost" (Clough, 1990; Serachlight, september 1990a, str. 16; Atkinson, 1990, str. 16; Searchlight, november 1990a, str. 14).

Predsedniška kampanja leta 1990 je še predobro ilustrirala prožnost protisemitizma na Poljskem. Prav Lech Walensa je nekajkrat v svojih javnih govorih obudil verodostojne protisemitske stereotipe. V neki nenavadni izjavi se je skliceval na tiste, ki govorijo o "tropu Židov, ki so se polastili korita v državi in ga nameravajo uničiti". S tem, je zagotavljal svojim poslušalcem, se ni lotil "židovskega naroda kot celote, samo tistih, ki gledajo samo nase, prav nič pa jim ni mar za druge". Kasneje je izrekel nekoliko nepošteno tezo, da so "protisemitizem izzvali Židje, ki so zatajili svojo nacionalnost". Walensa je bil nedvoumen, da vsaj on ne

bi zatajil svojega porekla, da je ponosen in srečen, ker je "pristen Poljak" (Engelberg, 1990; Boyes, 1990).

Res je, da si je Walensa kasneje prizadeval, da bi spodbil svoje besede med predsedniško kampanjo. Ustanovil je celo komisijo na visoki ravni za izboljšanje poljsko-židovskih odnosov. Leta 1991 je v govorih v Izraelu in Ameriki javno obtožil protisemitizem na Poljskem. Ne smemo prezreti pastirskega pisma poljskih škofov z dne 20. januarja 1991, v katerem je katoliška hierarhija prvič nedvoumno obsodila protisemitizem (Polonsky, 1991). Vendar je vse to prišlo na dan zelo pozno in potem, ko je Walensa že osvojil oblast, delno tudi zato, ker je bil pripravljen igrati na "židovsko karto".

Če se zdi položaj na Poljskem žalosten, je na Madžarskem – država z največjo židovsko manjšino v Vzhodni Evropi – do neke mere manj depresiven. Vseeno je tudi tukaj jasno razviden vzpon protisemitizma. Najbolj sporen (čeprav nikakor ne edini) incident je bil radijski govor Istvana Czurka, približljivega madžarskega pisatelja, januarja 1990. V njem je na Žide zvrnil odgovornost za težave, ki jih je Madžarska pretrpela od vojne, in rotli Madžare, naj "se obudijo od mrtvih" ob dejstvu, da "pritlikava manjšina" grozi, da bo prevzela upravljanje nad deželo. Takšnega izbruha ne moremo smatrati za blodnje nevednega, in to iz dveh razlogov: zaradi Szurkove lastne priljubljenosti in dejstva, da je bil tesno in osebno povezan z največjo politično stranko, Madžarskim demokratičnim forumom, ki je od leta 1989 pogosto uporabljala protisemitizem kot način spodkopavanja svojih nasprotnikov, Zveze svobodnih demokratov, organizacije, ki je znana po tem, da ima v svojem vodstvu več židovskih razumnikov (Bohlen, 1990).

V Romuniji, kjer je zelo malo Židov, so bili prav tako znaki oživljanja protisemitizma. Glavni romunski rabi je že opozoril, da predvojno fašistično literaturo kot tudi kopije Protokolov sionskih modrecev spet prosto razpečujejo po državi. Romunski nacionalisti desnega gibanja Vatra Romanesca (ki se sklicujejo, da imajo 400.000 privrženecv) so celo pozivali h "krvavi vojni" proti vsem Neromonum, ki so "nesnaga" na "svetih tleh" romunske nacije. Poleg tega so napadali romunsko vladno, Fronto narodne rešitve, češ da je v njej preveč Židov. Petra Romana, ministrskega predsednika leta 1990, so nekateri bolj skrajni nasprotniki celo etiketirali s "španskim Židom", romunski predsednik Iliescu pa je bil ožigosan kot "vlačugar, ki vodi javno hišo rdečkarjev in Židov" (Searchlight, marec 1990, str.9; Searchlight, avgust 1990, str.17).

Očitna renesansa protisemitizma v Vzhodni Evropi še ni pripeljala do fizičnih napadov na židovsko manjšino. Skupina, ki je doživela takšne napade, pa so bili cigani. Od revolucije v Vzhodni Evropi so bili predmet vse številnejših zlorab, tudi umorov, napadov na premoženje in vsakdanjega fizičnega nasilja "celo v krajih, kjer so naseljeni že dolgo časa" (McGregor, The Times, 1. julij 1991).

Po oceni prebiva v Vzhodni Evropi in na Balkanu okrog 4 milijone evropskih ciganov. Čeprav so nekateri poulični kramarji in v Romuniji celo intelektualci, jih je ogromna večina skrajno revna. Po najbolj verodostojnih ocenah 80 odstotkov vseh ciganov na Vzhodu živi pod uradno določeno mejo revščine. Razume se, da je bila v Vzhodni Evropi sovražnost do ciganske skupnost globoko zakoreninjena; stotisoči so bili pokončani med vojno. Vendar se to zdaj izraža bolj odkrito. Kot je poudaril Rajko Djurić, vodja mednarodne ciganske zveze, so posledice razkroja stare ureditve nove "družbene napetosti in te se obračajo proti manjšinam tako kot pred letom 1940". Na Češkoslovaškem npr. so poročali, da so nastajajoče neofašistične skupine pogosto napadale cigane. Tudi v Romuniji so bili pogosto fizično zlorabljeni, tako od policije, ki je gledala nanje z rasističnim prezirom, kot od običajnih delavcev, ki so jih šteli za lene, zajedalske obstrance. Pomenljivo je,

da so med nemiri v Bukarešti junija 1990 funkcionarji podžigali napade na cigane s tem, da so jim naprtili odgovornost za nekatere težave. Romunski sociolog Nikolae George je poudaril, da so se zato, ker je tako malo Židov v Romuniji, "moralo osredotočiti na cigane kot na grešne kozle" (Simons, 1990).

Cigani so odgovorili na te stopnjujoče se gožnje na dva načina. Izkoristili so ohlapnejši nadzor meja in se večkrat preselili iz ene države v drugo, nekateri so prišli celo na Dunaj, v Milano in Pariz. Drugi pa so pritisnili na svoje vlade s pritožbami na širšo mednarodno skupnost. Ciganske organizacije so skušale izkoristiti politični prostor, ki je nastal po koncu hladne vojne, da bi opozorile na svojo bedo. Kot najboljši tak primer so madžarski cigani, ki so se marca 1991 sestali s svojimi zagovorniki iz Konference o evropski varnosti in sodelovanju (CSCE), da bi jim razložili svoj položaj (CSCE Digest, april 1991, str.5).

Kronski dokaz nestrpnega šovinizma v Vzhodni Evropi je etnični nacionalizem. Potencialno ogroža celotno ozemlje s spori, kakršni so v Ulstru, morda Libanonu. Posledice tega so že vidne v Jugoslaviji, podobne tragedije grozijo tudi kjerkoli drugje. V Transilvaniji npr. so romunski nacionalisti marca 1990 napadli in ubili pripadnike madžarske manjšine in položaj je ostal napet. V Bolgariji je velika nesloga med domačinskimi "Bolgari" in veliko turško manjšino. Na Madžarskem nacionalistično krilo vladajočega konzervativnega Demokratskega foruma brezobzirno izkorišča usodo madžarskih manjših v sosednjih Romuniji, Slovaški in Jugoslaviji. Celo v razmeroma prosvetljeni Češkoslovaški, ki ima močnejše demokratično izročilo, je veliko znakov odmrznjene ksenofobije v obliki upornega slovaškega nacionalizma. Slovaška identiteta in slovaški nacionalizem sta dokazano vplivna med ljudstvom od leta 1989. Vsekakor se je skrajna desnica, organizirana v Slovaški nacionalni stranki (SNP), zatekla k uporniškemu nacionalizmu v poskusu, da bi rehabilitirala medvojni marionetni režim Josepha Tise. Na junijskih volitvah leta 1990 je SNP z osvojenimi 15 odstotki presenetila kritike in od takrat še naprej rovari ter s svojim zgledom vleče za seboj tudi druge politične sile v državi.

Zlovešč oblak lebdi nad novimi demokracijami v Vzhodni Evropi. Imenuje se preteklost. Kakorkoli, zgodovina ne more razložiti sedanjosti. Ključno je, da po razpadu Sovjetske zveze Vzhodnoevropejci nimajo nikogar, proti komur bi usmerjali svoje sovraštvo, razen drug proti drugemu. Razmere so seveda vse bolj diferencirane in , vse bolj eksplozivne tudi zaradi razsula gospodarskega planiranja in bridkosti, prizadetih zaradi uvajanja trga. Povrhu so se po smrti uradnega socializma novostajajoče elite na Vzhodu umaknile v tradicionalne obrazce, tudi z najočitnejšim nacionalizmom. Neizogiben izid je čedalje večje nasprotje med vzhodnoevropskimi državami in njihovimi različnimi narodi. Napetost je hujša, kot je bila kdajkoli od konca druge svetovne vojne. Čeprav morda zveni panično, vendar pred petimi leti bi le redkokdaj prerokoval državljansko vojno v Jugoslaviji. In kdo bi lahko leta 1989 predvidel razsulo režima v Albaniji in tisoče bednih državljanov, ki obupno glasno zahtevajo, da jim dovolijo odhod v Italijo? Včerajšnje nočne more so postale današnja resničnost.

S k l e p

V tem kratkem pregledu sem skušal razložiti delovanje in pomen rasističnih in šovinističnih gibanj v Rusiji, nekdanji Vzhodni Nemčiji in Vhodni Evropi po razpadu stalinizma v letu 1989. Podoba ni posebej poučna. V Rusiji je organizirani protisemitizem prispeval k položaju, da bo morda v nekaj letih ostalo v državi le še nekaj Židov. V Vzhodni Nemčiji so skrajne desne organizacije javno razglašale svoj obstoj, čeprav so s tem kršile zakon. In v Vzhodni Evropi kot celoti je razkroj stare ureditve skotil stremljenja, ki lahko ogrozijo stabilnost celotnega območja.

Zato se položaj zdi zlovešč. Vendar ali ni vzrokov za upanje ali optimizem? Ekonomski položaj se lahko izboljša. V demokraciji se državljani lahko s problemi obrnejo na naslove, kjer so bili prej prezrti.

Poleg tega lahko Zahod uporabi svoj ne neznatni vpliv, da zagotovi, da bodo nastajajoče demokracije ostale strpne in stabilne. Na vse to je treba misliti, ko oblikujemo uravnoteženo oceno položaja.

Na drugi strani pa se zdi prihodnost zaradi bremen zgodovine, brezmejnih protislovij, ki jih je izbljuval propad stalinizma in žalostnega gospodarskega stanja vse prej kot svetla. Prav tako ne smemo podcenjevati resnih političnih posledic, ki jih bo razkroj stalinizma v Vzhodni Evropi imel na bogatejše zahodne sosedje. Že strah pred množičnimi preselitvami iz Vzhodne Evrope je v prestolnicah Evropske skupnosti vrnil vprašanje imigracij nazaj politične dnevne rede. V večini držav Zahodne Evrope je naraščajoča imigracija iz vseh delov sveta spodbudila protiu-darec v obliki rasističnega nasilja in večje volilne podpore organizacijam, ki se zavzemajo za nepopustljive ukrepe proti "tujcem". Vodilni politiki so se bili prisiljeni prilagoditi novemu ozračju nestrpnosti. Kako ironično je, da so tisti, ki so praznovali padec železne zavese in kapitalistično zmago nad komunizmom, zdaj pripravljeni postaviti nove pregrade, da bi opravili z izidom svoje zmage.

Prevedel Jože Dežman

- Ash, Timothy Garton, 1990, **We The People**, Granta Books, London
- Atkinson, Graeme, 1990. German united: democracy or danger?, **Searchlight**, št.1984, oktober
- Bohlen, Celestine, 1990. A survival of the past, anti-Semitism is back, **New York Times**, 20. februar.
- Boulton, Leyla, 1990. Extremist sent to labour camp for inciting race hate, **The Financial Times**, 13-14. oktober.
- Boyes, Roger, 1990. Warsaw's racist ghost on the loose, **The Times**, 15. november.
- Brudny, Yitzhak M., 1989. The heralds of opposition to Perestrojka, **Soviet Economy**, zv.5, št.2.
- Brumberg, Abraham, 1990. Poland, the Polish intelligentsia and antisemitism, **Soviet Jewish Affairs**, zv.20, št. 2-3.
- Central And East European Election results**, 1990. Helsinki Commission on Security and Co-operation in Europe, Washington DC.
- CSCE Digest**, april 1991. zv.14, št. 3, Gypsies describe problems.
- Clough, Patricia, 1990. Poland spews forth its anti-Semitism, **The Independent**, 24. maj.
- Dahrendorf, Ralf, 1990. **Reflection On The Revolution in Europe**, Chatto & Windus, London.
- Dempsey Judy, 1990. The past casts its long shadow, **The Financial Times** (London), 6. september.
- Doder, Dusko and Louise Branson, 1990. **Gorbachev: Heretic In The Kremlin**, Futura, London.
- Eisenhammer, John, 1991. Kohl squanders money and political credibility on the troubled east, **The Independent**, 18. marec.
- Ellman, Michael, 1991. The NATO economics colloquium on the Soviet economy. A general comment. **NATO Review**, zv. 39, št. 2, april.
- Engleberg, Stephen, 1990. Poland's Jewish uproar and with so few Jews, **New York Times**, 17. september.
- European Parliament, 1990. **Report drawn on behalf of the Committee of Inquiry into Racism and Xenophobia**, Session Documents, A3-195/90 23. julij.
- Evans Richard, 1991. Germany's morning after, **Marxism Today**, junij.
- Eyal, Jonathan, 1990. On history's sharp edge, **The Guardian** (London), 18. januar.
- Field, Catherine, 1991. German gangs terrorise Poles, **Observer** (London), 18. marec.
- Glenny Misha, 1990. **The Rebirth of History**, Penguin Books, London.
- Gow, David, 1991. Bitter face of union, **The Guardian**, 8. marec.
- , 1991. Extreme right makes headway with young East Germans, **The Guardian**, 12. junij.
- Guillebaud, Jean - Claude, 1990. L'antisemitisme dans le pays de l'Est, **Le Nouvel Observateur**, 29. marec.
- Harper, Keith, 1991. German economic miracle turns sour, **The Guardian**, 26. marec.
- Hirszowicz, Lukasz and Spier Howard, 1991. In search of a scapegoat: antisemitism in the Soviet Union today, **Research Report**, št. 3, Institute Of Jewish Affairs.
- Ionescu, Dan, 1990. The gypsies organize, **Radio Free Europe**, 29. junij.
- Ivanov, Konstantin, 1990. National patriotism a danger to Russia, **Searchlight**, št.184, oktober.
- Jeffrey, Charlie, 1991. United Germany goes to the polls, **Social Studies Review**, zv.6, št.5, maj.
- Kamm, Henry, 1990. Soviet Rabbi tells of the new anti-Semitism, **New York Times**, 21. februar.
- Korey, William, 1990. A fear of pogroms haunts Soviet Jews, **New York Times**, 25. januar.
- Lane, David, 1990. **Soviet society under Perestrojka**, Unwin Hyman, Boston.

Laqueur, Walter, 1989. **The Long Road to Freedom: Russia and Glasnost**, Unwin Hyman, Boston.
 Lendvai Paul, 1971. **Antisemitism in Eastern Europe**, Macdonald, London.

Leski, Krzysztof and Gedye Robin, 'Nazi thugs fail to deter 70.000 visa-free Poles', **The Daily Telegraph**, 9. april 1991.

Mauthner, Robert, 1991. Germany finds it hard to strap on a helmet, **The Financial Times**, 20. marec.

McKenna, Bruce, 1989. Don't underestimate anti-Semitic Soviet fringe, **New York Times**, 3. april.

Murray, Ian, 1990. German right moves East, **The Times**, 31. marec.

Nove, Alec, 1989. **Glasnost In Action: Cultural Renaissance In Russia**, Unwin Hyman, Boston.

Polonsky, Anthony, 1991. Loving and hating the dead, **The Financial Times**, 2. maj.

Pospelovsky, Dmitry, 1990. Russian nationalism: an update, **Radio Liberty Research Bulletin**, zv.2, št. 6, 9. februar.

Prial, Frank J., 1990. Survey in Moscow sees a high level of anti-Jewish feeling, **New York Times**, 30. marec.

Radio Free Europe Report, 6. julij 1990. zv. 1, št. 27, Foreign workers in Eastern Europe.

Radio Liberty Research Bulletin, 19. december 1988. Special Edition, Russian nationalism today.

Searchlight, marec 1990, Anti-Semitism rife, str.9.

• avgust 1990, Bucharest – teh truth, str.17. • september 1990a. Antisemitism on the rise. • september 1990b. št.183, Neo-Nazis grow. • november 1990a. št.185. The only good Jew is a dead Jew. • november 1990b. št.185. Watching out for Soviet Jewry. • december 1990a. št.186, Nazi numbers grow. • december 1990b. št.186, Violence shocks MP, str.16. • januar 1991. št. 187, Republican party waits in wings. • marec 1991. št. 189, Dissent rocks REP after poll flostr. • maj 1991. št. 191, In the shadow of the Brownshirts. • junij 1991. št.192. Neo-Nazis in border battles.

Selbourne, David, 1990. **Death Of The Dark Hero: Eastern Europe 1987–1990**, Cape, London.

Sheridan, Michael, 1990. Israel struggle to absorb Soviet influx, **The Independent** (London), 30. oktober.

Sherwell, Philip, 1991 a. End of the honeymoon, **The Daily Telegraph**, 25. marec.

—, 1991b. Neo-Nazi riots cause alarm in East Germany, **The Daily Telegraph** (London), 22. april.

Simes, Dimitri K., 1989. Even if Gorbachev falls, detente will last, **The New York Times**, 20. marec.

Simons, Marlise, 1990. East Europe's gypsies: unwanted refugees, **New York Times**, 30. julij.

Soviet Jewish Affairs, 1987. Zv. 17, št. 2, Glasnost and the new Russian antisemites.

—, 1988. zv.18, št.1, Pamyat: an appeal to the Russian people.

Spier, Howard, 1989. Soviet anti-Semitism unchained: the rise of the 'Historical and Patriotic Association Pamyat', v Robert O. Freedman, **The Politics of Anti-Semitism and Emigration**, Duke University Press.

Steele, Jonathan, 1990. Racism, not genocide under glasnost, **The Guardian** (London), 14. marec.

Tomforde, Anna, 1990. Hooligans put paid to Germany unity soccer celebration, **The Guardian**, 14. november.

Usborne, David, 1991. German monetary union a disaster says Pohl, **The Independent**, 20. marec.

White, Stephen, 1990. **Gorbachev In Power**, Cambridge University Press, Cambridge.

Wishnevsky, Julia, 1989a. Nash Sovremennik provides focus for 'Opposition party', **Radio Liberty Research Bulletin**, zv.1, št.3, 20. januar.

—, 1989b. Soviet media sound alarm over anti-Semitism, **Radio Liberty Research Bulletin**, zv.1, št.9, 3. marec.

Woll, Josephine, 1989. Russians and Russophobes; antisemitism on the Russian literary scene, **Soviet Jewish Affairs**, zv.19, št. 3.

*Michał Buchowski*OD ANTIKOMUNISTIČNEGA DO POSTKOMUNISTIČNEGA
ETOSA: PRIMER POLJSKE*"Padec komunizma ni imel za posledico konca komunistične kulturne realnosti"*
(Kempny, 1993, 103)

Zgodovinarji se ne morejo sporazumeti o natančnem datumu dejanskega začetka tako imenovane samoomejene poljske revolucije (gl. Staniszkis, 1984; Piekalkiewicz, 1991). Pogovori za "okroglo mizo" so definitivno razvneli nemir in povzročili efekt domin za železno zaveso leta 1989. Vendar je sporazum 1989 najverjetneje treba obravnavati kot zadrževanje razvoja dogodkov iz avgusta 1980. Pojav sindikata Solidarnost, ki je tedaj vznemiril javno mnenje po vsem svetu, je mejnik v procesu spodkopavanja avtoritarnega političnega sistema (Goodwyn, 1991). Vendar je mogoče tudi trditi, da so bili nekateri drugi dogodki, kot je bila delavska vstaja v Poznanju, ki so ji sledili 1956 "poljski oktober", 1970 protesti v Gdansku in Szczecinu in v sedemdesetih pojav posameznih opozicijskih skupin, enako značilni na prizadevni poljski poti do politične svobode po drugi svetovni vojni. Če se kdo loti ugibanja o posebno pomembnih dogodkih, ki so podpihovali dezintegracijo komunizma, potem ne more zanikati učinkov mednarodnih dogodkov, kot sta bili leta 1956 madžarska vstaja ali leta 1968 praška pomlad. Kaj reči o pomenu drugih dogodkov v osemdesetih letih, kot so bili uvedba izrednega stanja na Poljskem, Gorbačovova perestrojka, reformni poskusi v drugih komunističnih državah, tragedija na trgu Tienanmen v Pekingu itd.?

Nepričakovane dogodke v letu 1989, ki so resnično pomenili uradni in spektakularni padec komunizma v Srednji Evropi, lahko opazujemo iz različnih perspektiv. Najbolj prodajana poročila so navadno izdelek politologov in strokovnjakov za odnose z javnostmi. Te vrste analiz, ki so po svoji naravi narejene na hitro, skušajo eksplicirati sodobno zgodovino s sklicevanjem, na primer, na mednarodne dogodke, strankarska zaveznitva in celo osebne povezave glavnih akterjev na političnem prizorišču. Večina teh študij je obremenjenih zaradi nepoznavanja globljih zgodovinskih in socioloških korenin razvoja, do katerega prihaja na danem področju. Zavzemanje za zgodovinsko in kulturno bolj kredibilne perspektive pa je naravno področje antropoloških študij.

Želim podati interpretacijo sodobnih dogodkov v Srednji Evropi, zlasti na Poljskem, ki upošteva pomen kulturnih dejavnikov, tako pogosto zanemarjenih v ozkih ekonomskih, političnih ali celo zgodovinskih študijah. S kulturnimi dejavniki razumem odnos ljudi in vzorce vedenja, ali z drugimi besedami, mentalitete in nagnjenja, kot se oblikujejo v zgodovinskem procesu določene družbene skupine. Svojo pozornost bom osredotočil na kulturno določene strukture dolgega trajanja, ki podpirajo družbeni razvoj.

Mojo uvodno trditev bi bilo mogoče izraziti takole: aktualni dogodki, čeprav katalizirani in oblikovani po spreminjajočih političnih dogodkih, so pogojeni na globlji ravni s kulturno in zgodovinsko tradicijo dane družbe. Relevantnosti takšnih dogodkov za oblikovanje mišljenja in ravnanja ljudi ni mogoče zanikati. Vsako zgodovinsko izročilo se kontinuirano spreminja pod pritiskom dogajanja. Vendar je odziv na ta tip "zunanje" prisile pogojen z "notranjo" kulturno dediščino v dani skupini; omejen z normami, vrednotami in nagnjenji, ki so že prisotni v njej. Tukaj imamo zares opraviti z dialektiko dejavnikov, ki so tako funkcionalni kot zgodovinski.

Gornja trditev je videti sama po sebi očitna, skoraj preveč splošna, da bi bilo vredno postavljati jo. Vendar sem jo kljub temu ekspliciral, ker vsebuje izhodišče in podlago za pričujoča premišljevanja. Po mojem mnenju odgovora na vprašanje, zastavljeno na začetku, o odločilnih mejnikih v poljski revoluciji, ne gre iskati v datumih, posameznih vzrokih, dogodkih ali herojih, temveč v kompleksnosti kulturnih tradicij Poljakov. Poskusni odgovor bi lahko bil, da je bil glavni vzrok za poljsko revolucijo poljska kultura. Stalin je imel prav, če je resnično rekel, da "bi bilo lažje osedlati kravo kot realizirati komunizem na Poljskem". Ta anekdotski izrek lahko vsebuje del splošne modrosti, posebej zdaj, ko se oziramo nazaj na dogajanje. Vendar je čisto nekaj drugega vpeljati ta postulat v obliki prepričljivega argumenta.

Deskripcija, kako je kombinacija kulture in socioekonomskih vzrokov preprečevala totalitarne poskuse, vsebuje zgolj del zgodbe. Da bi pripoved bila popolnejša in aktualnejša, bom pokazal, kako iste kulturne poteze, prisotne v poljski tradiciji, funkcionirajo danes; kako pospešujejo ali ovirajo sistemske reforme v političnem in ekonomskem redu države. Mnoge kulturne značilnosti, ki so naredile Poljake za odporne proti indoktrinaciji, delujejo zdaj proti transformaciji in resno zavirajo strukturalne spremembe. Pogosto se, čeprav bom dodal, da ne vedno, včerajšnji blagodati izkažejo kot današnja nezmožnost.

Temeljita analiza bi bila primerljiva z raziskavami Maxa Webera o koreninah modernega kapitalizma (1930). Kar lahko ponudim tukaj, je preprosto oris možnih razmerij. Njihovo podrobnejše preučevanje bo terjalo nadaljnje študije.

Razlikujem med posamičnimi dediščinami, kakršna je npr. nacionalizem, in v tem prispevku bom skušal pokazati, kako vplivajo na družbeni položaj v določenem času. Specifična konfiguracija posameznih dediščin sestavlja sklop kulturnih fenomenov, ki povratno povzročijo sindrome vedenja in načine mišljenja ljudi. Z drugimi besedami, specifične kulturne poteze, kakršna je kombinacija nacionalističnih in verskih čustev, lahko ustvarijo sindrom, ko določena skupina ljudi zaznava samo sebe kot trdnjavo, ki jo oblegajo sovražne sile. Kulturno povzročeni atributi vplivajo tako na ekonomsko kot politično življenje. Očitno so sfere ekonomije, politike in kulture tesno prepletene, toda lahko jih ločimo za interpretativne potrebe. Po svoje bom pisal o gonilni sili tradicije v življenju družbe, mešanici zgodovinske in sociološke eksegeze. Vendar ne bom ponavljal zgodbe o globokih zgodovinskih koreninah za vsako dediščino ali sindrom, o katerem razpravljam. Nekaj opisov teh korenin najdemo v zgodovinskih knjigah (gl. Davis, 1982; Zamosky, 1987).

Poljski čudež

Težko je zanikati, da je bila v splošni podobi sovjetskega bloka Poljska njegov najbolj nevoljni in nepokorni član. Obenem so Poljaki dosegli relativno svobodo, kakršne ni bilo v drugih državah. Dovolj je omeniti dejstva, kot so zasebna zemljiška posest, verska svoboda in močan položaj katoliške cerkve, toleranca do disidentskih skupin, ki je kulminirala v Solidarnosti, množičnem gibanju (s skoraj desetimi milijoni članov), neodvisnem od države. K temu bi bilo treba dodati tudi relativne elemente, ki pa so se krepili: svoboda potovanja, svoboda kulturnega izražanja, svoboda raziskovanja v družboslovju in humanistiki. Pri slednjem, na primer, je bilo običajno, da raziskovalcem ni bilo treba deklarirati svoje ideološke zavezanosti marksizmu, narobe, pogosto so ga kritizirali in se sklicevali na svojo zvestobo drugim teoretskim orientacijam.

Ta relativna svoboda je, namesto da bi funkcionirala kot varnostni ventil, rezultirala v spiralnem dviganju aspiracij po več svoboščinah. Ekonomska kriza je nedvomno netila neubogljivost do avtoritarne države, toda to ne more pojasniti poljskega fenomena. Življenjske razmere so bile neprijazne tudi v številnih drugih

komunističnih državah, npr. v Albaniji, Romuniji, Sovjetski zvezi in Bolgariji, toda nikjer ni bilo tolikšnega nestrinjanja in osvoboditve državljanov izpod državne kontrole postala tako resnična in manifestna. To je razlog, ki je spodbudil k iskanju vzrokov za to enkratno kulturno situacijo.

Tri pomembne dediščine

V zgodovini poljske kulture je možno razlikovati vpliv različnih tradicij. Na kratko bom spregovoril o treh dediščinah, ki so odigrale relevantno vlogo pri oblikovanju nacionalnih prepričanj, ki so v zvezi z mojo interpretacijo.

Dediščina : patriotizem/nacionalizem

Internacionalizem je bil eden od najprominentnejših sloganov komunistične doktrine, in tovarišstvo, posebej z Velikim Bratom, je zajedljivo propagiralo idejo. Na Poljskem je bil v koliziji s tradicijo nacionalne neodvisnosti, za katero se je narod bojeval sto petdeset let, večidel proti Rusom. Med stalinističnim obdobjem je bila nacionalna dediščina potlačena, toda oblasti so se kmalu naučile, da je zanje bolje, da jo izrabljajo, namesto da jo zatirajo. Nacionalizem je povzročil oktobrsko otoplitev 1956 in na oblast je prišel Wladyslaw Gomulka. Kasneje, 1968, je skušal kapitalizirati nacionalistične ksenofobije v ostudni antisemitski kampanji. Nacionalne sentimente je obudil Edward Gierek v sedemdesetih letih, izražene v sloganu tistega časa: "Naj se Poljska krepí in ljudstvo živi v blaginji." Wojcieh Jaruzelski se je namučil s prepričevanjem ljudi o svojem patriotizmu in njegova politika je implicirala ekstenzivne aluzije na domoljubno in vojaško dediščino. Poljski komunisti so za razliko od drugih sovjetskih satelitov v Srednji Evropi ohranili attribute nacionalne identite skoraj nespremenjene: zastava, himna in grb z belim orlom, toda brez krone. Vendar, so bili moskovski poslanci vedno zadovoljni s svojo pravico do uporabe nacionalnih simbolov. Politični boj v osemdesetih letih je mogoče razumeti tudi kot boj za te simbole, nacionalne rituale, heroje itd. (gl. Mach, 1989; Mucha, 1992).

Dediščina: katolicizem

Stereotip, da je Poljak isto kot katolik, iz obdobja razdelitve države (1794–1918), se je pod komunistično nadvlado okrepil. Vzroki za to so bili analogni rojstvu klišaja. Nacija, oropana avtentične politične avtonomije, je našla svojo identifikacijo v kulturi. Ker so bila področja javnega kulturnega življenja, kot so uradna šolska vzgoja ali množični mediji, bolj ali manj pod nadzorom države, so se manifestacije razpoloženja kopičile v religioznem življenju: to se je vse upešneje izmikalo partijskemu nadzoru in se mu po dolgih trenjih izmaknilo (gl. Weigel, 1922). Velikokrat so se religiozni rituali sprevrgli v demonstracije ljudskega nestrinjanja z vsiljenim sistemom. Katoliška cerkev je hkrati prevzela vlogo gardedame nacionalne kulture, cerkvena poslopja so funkcionirala kot zatočišče za kulturno in politično dejavnost in duhovniki so prevzeli vlogo čuvarjev nacionalnih običajev. Tako sta religiozna in nacionalna dediščina krepili druga drugo in se končno stopili.

Dediščina : potrošništvo po komunistično

S potrošništvom razumem splošno kulturno opredeljeno človeško hrepenenje po zagotovitvi blaginje. V poljskem kontekstu se to pogosto prevaja z deklariranim hrepenenjem po povečevanju posameznikovega družinskega življenjskega standarda (gl. Buchowski, 1993). Vsebina te v mnogih družbah običajne vrednote je bila na Poljskem dediščina evropskega srednjega razreda, modificirana v obdobju komunizma. Po letih obnove po vojni in žigosanja buržoaznega sloga življenja pod vladavino Gomulke (1956–1970) je Gierek (1970–1980) lansiral idejo potrošniškega socializma. Ljudje so poželjivo sprejeli privlačen predlog. Vendar naj bi obilje ne bilo doseženo po klasični kapitalistični poti, tj. z marljivostjo družbe in z racionalnim gospodarjenjem države. To novo mutacijo realnega socializma naj bi skotila

zahodna posojila. Vendarle so kriteriji za selekcijo funkcionarjev sistema še vedno dajali prednost zvestobi pred sposobnostjo. Vzorci za doseganje prestižnega ekonomskega in socialnega položaja, ki so se razvili, so na primer vsebovali nepotizem, korupcijo, oblikovanje neformalnih izbranih družb za recipročne usluge. Te potrošniške aspiracije in sprejete načine za njihovo izpolnitev je delila vsa družba, začeniši z njenimi političnimi elitami.

Leta kasneje se je potrošništvo stopilo s komunističnimi slogani, ki so poudarjali vlogo delavskega razreda in edinstveno vrednost dela proletariata ter so bili surovo razumljeni kot enaka pravica ljudi do distribucije bogastva. Nekatere od teh ciljev je država dejansko realizirala. Kot rezultat naj bi bile potrošniške sanje izpolnjene vsakomur, toda predvsem za delavski razred, ki je bil pod pokroviteljstvom komunistične države.

Komunistične zadrege

Komunistični vladarji so resno skušali legitimizirati svojo oblast. Naloga je bila težavna zaradi različnih razlogov. Njihov poskus vzdrževati totalitarno vladavino se je soočal z nepremagljivimi ovirami. Totalitarnost pomeni popolen nadzor ne le v politiki, temveč tudi v gospodarstvu in kulturi. Vendar, kot že omenjeno, je nacija omalovaževala to kontrolo in terjala svoje lastne pravice (gl. Walicki, 1991).

Politično komunistične dominacije ni bilo mogoče opravičiti z voljo ljudstva. Zaradi tveganja, da bi izgubili oblast, si oblastniki niso mogli dovoliti svobodnih volitev. Obdobje diktature proletariata so nenehno podaljševali, namesto da bi bilo, kot so terjali revolucionarni klasiki, zgolj začetna stopnja uvajanja novega reda. Odobranje nacionalizacije in zemljiške reforme je oslabilo brž, ko so politična rigidnost in hude preizkušnje postale vidne kot strukturalne značilnosti sistema. Komunisti so se trudili dokazati superiornost socialistične demokracije nad navidezno zahodno demokracijo (gl. Buchowski, Kronenfeld, Peterman, and Thomas, /n.d./). To prizadevanje je bilo v nasprotju z mejami, ki so bile obdane z žico, politično tajno policijo, cenzuro, uradno prepovedjo opozicijske dejavnosti itd.

Ekonomsko komunistični sistem ni bil zmožen iti v korak s kapitalizmom. Sanje o racionalno in učinkovito vodenem gospodarstvu so dolgoročno spodletele. Nezakonski otrok modernističnega projekta je degeneriral v gospodarsko pošast. Po dveh desetletjih celjenja povojnih ran in industrializacije so bili materialni, socialni in psihološki viri izrabljeni. Hruščovova fatamorgana, da bo socializem ekonomsko prehitel kapitalizem v sedemdesetih letih 20. stoletja se je dejansko pokazala kot labodji spev sistema, ki je že bil v zatonu. Celo zadovoljevanje temeljnih potreb je bilo vedno težava. Pomanjkanje je postalo posebej zopno za ljudi, katerih porabniški apetiti so bili stimulirani. Gierekove obljube so šle čez zmoglosti sistema. Zapeljivi vir zahodnih posojil, porabljenih pretežno za porabo namesto za naložbe v infrastrukturo, je presahnil. Vendar se je kača potrošništva splazila v komunistični raj in ga nikoli več ni zapustila. Ljudje so zahtevali obljubljene dobrine, toda Božičkova vreča je bila prazna.

Privlačnost zahodnega potrošništva se je hitro širila. Kontinuirano odpiranje meja je pomagalo oblikovati idealizirano podobo zahodnega bogastva. Ne glede na to, kako selektiven, enostranski in nestvaren je bil ta mit, je bil njegov vpliv na družbeno percepcijo sveta velikanski. V glavah ljudi sta demokracija in kapitalizem pomenila obilje.

Duhovno ali kulturno komunisti niso ponudili več od golih sloganov. Socialna pravičnost je pomenila politično upravičene privilegije. Vodilna vloga delavskega razreda je pomenila nastanek **nomenklature** in vladavino nesposobnosti. Materialistični svetovni nazor se je zgostil v zvarek vulgarnih, nerealnih, nerazumljivih in nenavadnih idej ali dobrih želja. Marksizem je bil v nasprotju s tradicionalnimi vrednotami

in krščanstvom. Bitka, ki je potekala zoper katoliško cerkev, je bila primitivna in v nasprotju s čustvi ljudi. Oranje človeške zavesti se je izkazalo za neuresničljivo. Svoboda kulturnega izražanja je pomenila ideološko omejen monolog. Sčasoma je spekter kulturnih vrednot, ki so jih ožigosali komunisti, ponovno oživel in si pridobil srca ljudi. Za oblasti nedovoljena in nedobrodošla kultura si je postopoma utirala svojo pot skozi politično in ideološko zaporo.

Kulturna zapletenost

Kako se je vse to dogajalo? Zdi se upravičeno zagovarjati, da je splet kulturnih dediščin in strukturalnih ugank, s katerimi so se srečevali komunisti, prispeval k naznačenem procesu. Želim dokazati, kako so krepili drug drugega in ustvarili mrežo, ki je za poljske komuniste pomenila nepremagljivo težavo.

Oblasti niso mogle legitimizirati svoje lastne vodilne vloge z nacionalno tradicijo. Poljski patriotizem je bil prepojen s sovražnostjo do ruskega imperializma in domače komuniste so Poljaki dojemali kot lutke v rokah Kremlja, nasilno postavljene v državi. Tako folklor kot formalna vzgoja sta oblikovali podobo Poljaka kot romantičnega heroja, ki se nenehno bori za neodvisnost. Neogibni in vidni vazalni odnosi oblastnikov s Sovjeti so bili v nasprotju z dolgotrajnim nacionalnim bojem za suverenost. Dediščina patriotizma je preprečila komunistične poskuse, da bi kolonizirali državo in pridobili javno podporo. V tem smislu so nacionalna čustva v Ljudski republiki Poljski delovala neposredno proti upravičevanju komunizma. Navzlic izrednim prizadevanjem komunistov ni bila stigma, da niso nič več kot predstavniki zunanje sile, nikdar izbrisana. To jim je preprečilo, da bi dosegli prave patriotske temelje.

Komunistično ideologijo, vsiljeno s pomočjo politične moči, so dojemali kot tuj vrednostni sistem, vsiljen poljski kulturi. "Vzhodnjaško barbarstvo" je spet ogrožalo vzhodno predstražo zahodnoevropske kulture. Peklenski načrt je ogrožal "permanentna, trdna in nespremenljiva načela katoliške morale" (Grad, 1993: 77), ki jih je priznaval poljski narod. Nacionalizem in katolicizem sta delovala skupaj. Nič čudnega, da so bili med delavskimi stavkami v osemdesetih letih, verski in nacionalni simboli tako očitni: črna Madona, beli orel, papež, državna in cerkvene zastave, verski obredi, domoljubne in verske pesmi... Izvolitev poljskega papeža je utrjevala nacionalni ponos. Njegovi obiski v državi so mobilizirali milijone romarjev, dvigali moralo in kazali moč množic. Vloga cerkve v podpiranju nacionalnih vrednot, neodvisno od države, ne more biti zanemarjena.

Porabniške aspiracije so zagotavljale neposredno logično osnovo za protest zoper sistem. Delovale so kot funkcionalne okoliščine dogodkov in neposredni sprožilec večine uporniških dogodkov. Zahteva po boljšem življenjskem standardu je omogočala družbi izraziti politične, nacionalne in kulturne aspiracije, sicer izrinjene v neformalne sfere. Slavnih "21 točk iz Gdanska", ki so bile formulirane med stavko v ladjedelnici avgusta 1980 in so vsebovale ekonomske, politične in verske zahteve ter celotno kulturno okolje, opisano zgoraj, so izveček tega principa.

Mnenje o kulturni drugačnosti oblastnikov, pogojeno z zgodovinsko dediščino Poljakov, nam pomaga razumeti različne socialne pojave, razpoloženja in vedenja ljudi. Najprej je permanentna delitev na "**mi**" in "**oni**". Očitno je "mi" pomenilo prave Poljake, podložnike nelegitimne oblasti, ki so jo izvrševali "oni", komunistični vladarji, ki jih je utrdil v državi stoletni sovražnik. Ta **črno-beli** razcep je deloval kot temeljna identifikacija znotraj skupine. Če je bil kdo na drugi strani plota, je to pomenilo, da on ali ona reprezentira drugačne interese v vseh pogledih. Strani se načeloma nista mogli sporazumeti.

V nasprotju s svojim uradnim imenom narod državnega organizma ni sprejel za svojega v celoti. Ljudje, ki so bili **alienirani** od politike na vseh ravneh, niso

mogli enačiti svojih interesov z interesi države. Ta vzorec je bil v veliki meri ponovitev položaja, znanega iz obdobja razdelitve države v ne tako daljnih časih. Državno oblast in njeno birokratsko roko je bilo treba prelisičiti, saj sta predstavljali tuje interese. **Kršenje zakona** je postalo norma, pogosto vrednotena pozitivno. Zadnja tendenca je bila povezana s komunističnim naukom, da je Poljska ljudska republika. Lastnina države je bila teoretsko last vseh državljanov in je pripadala "vsem delovnim ljudem v mestih in na vasi". To mnenje, ki je bilo vneto razumljeno dobesedno, je moralno ekskulpiralo običaj kraje nikogaršnjega/vsakogaršnjega premoženja. Mnogi so se čutili pooblaščenim nemudoma vzeti svoj del, posebej ker država ni bila popolnoma poljska. Krščanska etika ni mogla zaustaviti te prakse.

Naslednji sindrom, povezan z državno lastnino, se je nakopičil ob predstavi o **omnipotentnosti države**. S prizadevanjem, da bi kontrolirali toliko področij življenja kot le mogoče, so komunisti prevzeli odgovornost tudi za položaj na teh področjih. Oblastniki se niso v celoti zavedali, da jih bo ta stranski produkt njihovega totalitarnega programa sčasoma spravil v tako težaven položaj. Zares niso pričakovali, da bodo morali plačati račun za privilegij, da so mogli nadzirati tako veliko. Režim je avtomatično postal odgovoren za polomijo v zadovoljevanju ne le zbujenih pričakovanj, temveč tudi temeljnih potreb. Hotena omnipotentnost partije je ustvarila v ljudeh prepričanje, da je sistem sam kriv za vsako neprijetnost. **Grešnega kozla** ni bilo treba iskati daleč stran, bil je tukaj, na dosegu roke. Stare komunistične zgodbe o imperialističnih **zarotah** ali židovski nevarnosti so izgubile svojo privlačnost.

Država, gnana po socialističnih idejah in v hrepenenju po tem, da bi kontrolirala kolikor le mogoče, je prevzela tudi odgovornost za posameznikovo socialno varnost. Vsaj temeljne potrebe, kot so zdravniška oskrba, stanovanje, izobrazba, polna zaposlenost in starostno zavarovanje, so morale biti zagotovljene za vsakogar (gl. Narojek 1991). Težave pri izpolnjevanju nekaterih od teh obljub na pričakovani ravni so povzročile v nezaupanje v sistem. Toda to negovanje posameznikov "od zibelke do groba" je imelo številne nepredvidljive posledice. **Delovna etika** je bila težko prizadeta. Zaposlitev in plačilo sta bila zagotovljena neodvisno od odnosa do dela. Popularno reklo je terjalo, "ali ležiš ali stojiš, svojo plačo si zaslužiš". Človeška aktivnost je bila potlačena. **Neaktivnost** je bila dejansko promovirana v sistem strogo reguliranega socialnega in ekonomskega življenja. Vsaka sprememba je morala priti zvrha in biti avtorizirana. Povprečne toda lojalne osebe so bile preferirane za vodilne položaje. Država blaginje je ustvarjala pasivnost, združeno z upanjem na **mano**.

Kulturno tuj sistem, pojmovan kot nasproten z nacionalnimi interesi, je bil predmet **nezaupanja** od samega začetka. To nezaupanje je sistematično krepil režim sam, ko je pačil splošno znana dejstva iz nedavne zgodovine in prikrival ali napačno prikazoval politične in socialne dogodke. Sčasoma so postali ljudje skrajno sumnjičavi o vsaki uradni trditvi in so razvili spretnost v **branju med vrsticami** do perfekcije. Celo utemeljeni argumenti oblasti so bili obsojeni na dvom.

Slednje pravilo je bilo potrjeno v primeru delavskih protestov. Reakcije oblasti so oblikovale vzorec, ki je potrjeval ljudsko prepričanje. Vsak upor v ljudski republiki je bil prvotno obsojen. Kasneje so bile priznane napake izvršilnih oblastnikov (toda nikoli pomanjkljivost sistema!). Vsakokrat, ko so delavci zahtevali nižje cene in/ali višje plače, vsakokrat je bila takšna možnost zavržena kot ekonomsko nesprejemljiva. Vendar je bilo zahtevam protestnikov končno ugodeno, vsaj kratkoročno, da bi kupili socialni mir. Ni bilo okrepljeno le nezaupanje do oblasti. Nastalo je tudi prepričanje, da vedno so **finančne rezerve**, ki jih je mogoče razdeliti med ljudi. Še več, delavci, posebej v velikih industrijskih obratih, so se naučili, da je najboljši način, da dosežejo zaželeno preprosto **stavka**. Seveda bi moralo biti predvsem

njihovo delo visoko čislano, saj bilo **fizično delo** v skladu s komunističnim naukom najpomembnejše.

Večplastna alienacija nosilcev oblasti je večino ljudi držala proč od politike, ki so jo krojili komunisti. Najboljši način za doseganje vsakega cilja je bil **zahtevati in ne participirati**. Pravzaprav so bile oblasti zainteresirane za inertnost družbe, zlasti na politični ravni. Podpora, ki so jo pričakovale, naj bi bila dejansko **simbolična**. To utegne pojasniti pomen, ki so ga komunisti pripisovali volilnim zborovanjem, mitingom, prvomajskim paradam itd.

Toda posledica totalitarnosti sistema in ekstenzivne komunistične krivde je bila, da je praktično vsako dejanje postalo politično. Ekonomsko motivirani protesti so zadajali udarce bistvenim načelom vseprisotnosti sistema. Ekonomske zahteve, okrepljene in zlite s kulturnimi dejavniki, so pritirale družbo, da je zavrnila tuji transplantant. Kombinirani in vzajemno pospeševani so postavili smrtonosno orožje za strukturo, ki je bila, merjeno s političnim merilom, videti postavljena za desetletja. Miselno razpoloženje naroda je pred komunistične oblasti postavilo nepremagljive ovire. Obenem so navade, pridobljene v letih komunistične nadvlade, obsegale, kar so Poljaki podedovali, ko so stopili v čas, po katerem so hrepeneli kot po večnem odrešenju.

Liminalnost in tranzicija

Zygmunt Bauman uporablja za opisovanje aktualnega stanja transformacij v Srednji Evropi antropološko metaforo liminalnosti. Primarne značilnosti tega obdobja so negotovost, status "niti eno niti drugo", "hude preizkušnje in ponižanja", neznana prihodnost za tamkajšnje družbe. Po Baumanu se "vsi postkomunistični režimi znajdejo težavnem položaju liminalnosti, v katerem se lahko zgodi vse, toda narediti je mogoče malo" (1992, b: 130). Metafora je zelo atraktivna, toda kot vsaka stilistična figura te vrste lahko samo sprostí našo domišljijo. Nekaj točk, zaradi katerih je metafora neustrezna, lahko indiciramo takoj. Lastnosti, povzete po Baumanu, so analogne z obredom prehoda v prvotnih družbah. Vendar sta odločilni poanti njegovega argumenta nerazločenost med danes in jutri in dejstvo, da je revolucija "čas množične apatije in masakra elit" (Bauman, 1992b: 120).

V tradicionalnih inscenacijah je status, ki ga bodo dosegli novinci, popolnoma znan. Drama obreda je strogo določena. Novinci sprejmejo preizkušnje rade volje in se želijo pridružiti že etabrirani skupnosti privilegiranih skupin. Položaj elit ni nikdar spodkopan. Dejansko sam ritual še okrepi že obstoječo socialno strukturo. Še več, duh skupnosti in čustveni angažma prevladujeta med sakralno ceremonialno prireditvijo. To bi bilo težko reči za katerokoli postkomunistično državo. V vseh teh ozirih je Baumanova vzporednica med Turnerjevo liminalnostjo (gl. 1967; 1969) in obstoječim stanjem socialnega življenja v Srednji Evropi zavajajoča. Metafora je morda točna s političnega in ekonomskega vidika, toda težava je z antropološkim vidikom.

Analogija liminalnosti, prvenstveno glede na koncept skupnosti, se zelo ustrezno nanaša na začetno stopnjo revolucije, tj. jesen 1989. Množična zbiranja v Dresdnu in ob berlinskem zidu, ljudje, ki so zvonili s ključi na Vaclavovem trgu v Pragi, dramatična zasedanja litovskega parlamenta v Vilni, lov na Ceausescuja v Romuniji itd. Zakaj ni nobenega spektakularnega poljskega primera rituala te vrste v letu 1989, ampak "samo" tiste kontrolirane, volitve, čeprav še vedno močno občutene kot polsvobodne, ki so ponižale komuniste? Odgovor je tudi, da so Poljaki že prestali svoj rites de passage pred nekaj leti. Vendar je poanta, da so bili ljudje zbrani v simbolično intenziviranih ritualih strmoglavljenja obstoječega reda, združeni v svetem času, med katerim so izražali potlačena čustva in hrepenenja. Pregarjani disidenti so bili transformirani v heroje, povzdignjeni na

nacionalni piedestal. Kot v Bibliji, zadnji so resnično postali prvi. Dogodil se je Bahtinov na glavo postavljeni svet (1967). Umetnost etabliranja sveta kot **a vista** je bila uprizorjena in izvršena. Dozdevna razlika med Bahtinovim književnim preobratom in resničnim je bila, da ni vrnitve k včerajšnjim strukturam.

Ko je bila antropološko pojmovana liminalnost mimo, bi moral biti upor končan. Leszek Kolakowski piše, da "nobena revolucija ni bila nikoli uspešna, ne da bi prinesla grenkih razočaranj skoraj v trenutku zmage" (1990: 198). To je čas, v katerem je kot kaže, zdaj Srednja Evropa – specifično obdobje postliminalnosti, v katerem prevladujejo socialno nezadovoljstvo, zagrenjenost in celo sovražnost. Kot je bilo že omenjeno, se ta postliminalnost razlikuje od Turnerjeve. Stara politična zgradba se je razblinila za vedno in ne le za trenutek. Vendar standardiziranje novih oblik socialnega in ekonomskega žiljenja še ni dogovorjeno. Jutranji hlad sedanje stopnje razvoja ne bo pregnal mačka razočaranja, ki je ostal po pretiranem vdajanju omamnim pričakovanjem.

Institucionalizacija novih obrazcev je trajala dlje, kot so pričakovali domači vodje in tuji strokovnjaki. Izvirno skrajšanje načrtovanega prehodnega obdobja in optimistične izjave so del taktike, ki je merila na podaljšanje vneme družbe za pridobivanje popolnega pooblastila za izvedbo reform. Očitno pa ni nobena družbena organizacija zainteresirana za permanentno nestabilnost. Na žalost je to tisto, s čemer se srednje- in vzhodnoevropske države dejansko soočajo: podaljšana razburkanost tranzicije.

Obstaja več razlogov za to podaljševanje. Zmanjševanje pomoči zahodnih držav, ki so obremenjene s svojimi socialnimi in ekonomskimi težavami, je eden od njih. Navkljub deklaracijam o vlogi babice in bogatega botra obenem pospeševanje prehoda k demokraciji in tržnemu gospodarstvu presega zmožnosti in želje zahodnih držav. Vrata, ki omogočajo prost pretok konkurenčnih produktov in ljudi, so komajda odprta. Svetovna recesija ne olajšuje naloge. Skratka, podpora je pogosto bolj simbolična kot prava. Doma se je restrukturiranje okornega starega gospodarškega sistema izkazalo za dosti težavnejšo nalogo, kot je bilo anticipirano. Orjaških kombinatov ni mogoče zapreti ali jih narediti rentabilne čez noč. Končno je tukaj še človeški dejavnik. Ta je bil nekako upoštevan v politični retoriki, toda njegov pomen je bil ali podcenjen ali napačno ocenjen. To je vprašanje, o katerem bom govoril zdaj.

Maščevanje z one strani groba

Kot je videti iz sodobne globalne perspektive, je kombinacija strukturalnih pomanjkljivosti komunizma skupaj s kulturnimi dejavniki pripeljala sistem do regionalnega kolapsa. Pomembno je, da je do dezintegracije prišlo najprej v delu sveta, kjer je bil spopad med kapitalizmom in realnim socializmom neposreden in kjer je bila kulturna dediščina v veliki meri rimskokatoliška ter zelo zahodnoevropska. Poljska kultura je posebno ovirala popolno vsiljenje totalitarnega režima, po katerem so hlepeli komunisti. Kot je bilo že omenjeno, vsi ti atributi niso pomagali sprožiti novega reda danes.

Za tržno gospodarstvo in demokracijo so se uradno sporazumele mednarodna skupnost in družbe, ki se želijo odpovedati komunizmu. Lahko bi se reklo, da je to mitologizirana oblika življenja, h kateremu težijo narodi Srednje Evrope v prepričanju, da se bodo pridružili privilegiranim družbam bogatega Zahoda. Te naj bi jih pripeljale v ta elitni klub po dramatičnem ritualu, ki so ga spisali mitski modreci in mogočniki. Strokovnjaki delujejo kot plemenski starci. Kot da novinci, postkomunistične družbe nimajo pravega znanja o novem svetu, v katerega si nadejajo vstopiti. Skrivnost lahko popolnoma spoznajo šele, ko so v njej. Za razliko od večine novincev v plemenskih družbah se množice niso zavedale potrebnega

trpljenja. Še več, in spet drugače kot v tradicionalnih skupnostih, nobene garancije ni, da se bo žrtvovanje izplačalo v predvidljivi prihodnosti in da se bodo pridružili ekskluzivni ligi.

Kulturne značilnosti igrajo pomembno vlogo v dogodkih in sprožajo probleme, ki oblikujejo politiko in so po njej oblikovani. Mnoge od teh značilnosti so bile oblikovane ali okrepljene med komunistično vladavino. Tako se je stari režim maščeval nad svojimi grobarji in še posebej nad apostoli novega reda, ki zdaj upravljajo državo. Maščevanje je podlo in silno. Naj prikažem delovanje novih predikamentov.

Postkomunistična uganka

Država je bila podedovana od komunistov z vsemi strukturami in ljudmi. Kot so pokazale volitve 4. junija 1989, na katerih je Solidarnost dobila dejansko vse, kar je mogla, je bila odpoved **staremu režimu** res popolna. Država je uvedla reforme brez precedensa. Vendar je bila prav od vsega začetka podpora za rekonstrukcijo države bolj simbolična kot aktivna (gl. Koralewicz in Ziolkowski, 1991; Ziolkowski, 1993: 117). Ljudske množice so bile najprej in predvsem proti tistemu, kar se je dogajalo prej. Medtem ko so demonstrirali naklonjenost za tisto, kar je prihajalo, so se vedli v skladu z globoko vsajenimi navadami.

Simbolična podpora je izhlapela brž, ko so ljudje spoznali, da se hoče država otresti mnogih socialnih dolžnosti, ki so ji bile običajno pripisane. Na strukturalni ravni je bila privatizacija počasnejša od umika s področij socialnega skrbstva. Nove oblasti so se hotele razbremeniti tega bremena, vendar zaradi političnih razprtij niso bile zmožne uveljaviti institucionalne ločitve podjetij od države. Na ta način je država sama "opustila obveznosti, preden so njeni podložniki prenehali biti njeni klienti" (Bauman, 1992b: 120). Mentalno je družba reagirala na novo situacijo po starem. V očeh ljudi, je bila država še naprej onipotentna. Tako je odgovorna za vse, kar gre narobe, in ostaja naslov za vse zamere.

Tudi način izražanja nezadovoljstva reproducira staro obliko. Najlažji način, da dobiš, kar si želiš, je začeti stavko in seveda država mora ugoditi zahtevam. Prepričanje, da je država vedno zmožna plačati več, je še vedno živo. Interesne skupnosti, strogo zaskrbljene za svoje pridobitve, so ravnodušne do sodržavljanov v stiski. Racionalni ekonomski argumenti ali dejstvo, da morajo biti podjetja finančno samozadostna, se težko uveljavljajo. Zelo pogosto so najslabše prilagojeni na novo situacijo delavci v velikih državnih tovarnah. Prav oni so odločilno prispevali h kolapsu komunizma, toda ti včerajšnji heroji so se spremenili v socialne anahronizem. Delavci, ki so izkušeni v svojih dolгих konfliktih s prejšnjim režimom, so zelo dobro organizirani in nočejo poceni prodati svoje kože. Strastno se borijo za svoje razredne interese. To je po Baumanu (1992b) jedro poljske zadrege.

Navada zahtevanja, zato da bi nekaj dosegli, zavira razvoj "protestantske" delovne etike, še posebej v podjetjih, ki so v državni lasti. Zaposleni se do podjetij in tudi akademskih ustanov vedejo, kot da so zavetišča za pomoči potrebne, istočasno pa želijo zadovoljevati potrošniške aspiracije, postavljene na dosti višjo raven, kot jo dovoljujejo rezultati dela. Navzlic visoki stopnji nezaposlenosti (v juniju 1993 je dosegla 14.6%) velik del delovne sile ostaja neaktiven. Mnogi raje prejemajo socialno podporo, kot da bi sprejeli delo, za katero bi bili po njihovem premalo plačani. Marek Ziolkowski (1993: 119) poimenuje to vrsto mentalite kot "naučeno nebogljenost", ki pogosto mutira v sindrom "poklicne zvižčnosti". Nekateri so se zaposlili v sivi ekonomiji, kar pogosto prinaša večji dobiček kot redna služba. Socialna podpora se potem šteje za dopolnilo ilegalnemu zaslužku. Obenem pa omogoča izigravanje plačevanja davkov in izmikanje delodajalcev pri

plačevanju prispevkov za socialno varnost. Cvetijo nezakoniti servisi in trgovina. Kršenje zakona se zdi kot priložna prilagoditev novemu položaju, vendar to z vidika globalnih interesov družbe spodkopava položaj države in njeno gospodarsko moč.

Če so bili politični in ekonomski cilji postulirani, to ne pomeni, da so vsi soglasni o poti, ki vodi do njih (gl. Ost, 1992). Glede na metaforo o rites de passage je mogoče reči, da so se skupine novincev uprle vsiljenim vzorcem krutega rituala. Lokalni vodje skušajo izrabit ta upor podrejenih v svojo korist. Ponudeni so različni scenariji, ki so predmet ostrih političnih borb. Rites de passage se obrača v dejanski boj za oblast. V tem boju, kot opominja Bauman, pride do procesa paricida – in ne le paricida. Starši, kot bom pokazal na kratko, se pod vplivom kulturne dediščine borijo za vpliv na individualni ravni, pogosto sočasno izvajajo detomor in končno samomor. Politične elite uničujejo same sebe. Nekateri vodje, mnogi od njih protagonisti včerajšnjega disidentstva, niso zmožni predvideti samodestruktivnih posledic žalitev, s katerimi obkladajo svoje politične nasprotnike danes. Zaupanje v politike vseh sort je spodkopano. Neposredni dediči komunistične partije lahko izkoristijo kalne vode, ki so jih razburkali nepopustljivi fundamentalisti. V nasprotju z neomajnimi protikomunističnimi željami iskanje prepovedanega sistema "čarovnic" legitimizira navzočnost potencialnih izobčencev na sceni. Ker je vsakdo sumljiv, da je bil vključen v stari režim, in mnogi včerajšnji disidenti so bili dejansko obtoženi, da so bili agenti tajne policije, so zmagovalci komaj razločljivi od domnevnih političnih poražencev.

Nekateri politiki so se lahkomišelnostno pošteno trudili spodkopati svojo lastno pozicijo, vsaj dolgoročno. Dvostrankarski spopadi, ki so za splošno javnost nerazumljivi, se dojemajo le kot boj za oblast in privilegije. Vzajemno obtoževanje, osorna retorika, korupcija in druge vrste političnih škandalov pomagajo krepiti to javno podobo. Vzrok za nezmožnost, da bi dosegli kompromis, je navadno "črno in bela" percepcija sveta, ki je zakoreninjena globoko v družbi. V praksi to pomeni, da "kadar se ne strinjamo v eni točki, ne soglašamo pri vseh bistvenih vprašanjih" (Cutcher-Gerschenfeld, Sterniczuk in Chalykoff, 1993: 181). Posledica je, da je družbeno okolje, ki obkroža novi politični razred, skrajno hladno. Pomešano s stališči do smotra države rezultira v dolgotrajni delitvi na "nas" in "one" (gl. Kempny, 1993: 99; Cutcher-Gerstenfeld idr., 1993: 177; Ziolkowski, 1993: 119). To, da se smatra, da je od "njih" treba le zahtevati, zmanjšuje participacijo v politični ali ekonomski dejavnosti.

Od demokracije se je pričakovalo, da bo prinesla instantno blaginjo. Lahko rečemo, da so si jo predstavljali kot nekakšen kult dobrin. Dobrine so zdaj vidne, toda pogosto nedostopne. Vroče potrošniške aspiracije so pogosto odložene na nedoločni pozneje. Vzorec psihičnega neugodja, neodvisno od ekonomskih rezultatov, je obnovljen. Pritoževanje je poljski nacionalni šport. Raziskave javnega mnenja kažejo, da so Poljaki najbolj pesimističen narod v regiji, čeprav življenjski standard tega ravno ne opravičuje. Emigracija je priporočljiva opcija za mlado generacijo. Naraščajoča socialna neenakost povzroča neugodje skupin, ki se niso zmožne prilagoditi novi situaciji. To so viri, ki jih izkoriščajo populistični politiki.

Prvorobci demokracije in tržnega gospodarstva v splošnem ne veljajo več za emisarje nacionalnih interesov. Zdaj so med tistimi, ki so krivi za vse trpljenje. "Tiste, ki so pripeljali narod iz suženjstva, imenujejo hudodelce in ta narod zdaj pljuva nanje" (Michnik, 1993: 22). Starega grešnega kozla, tj. komunizem, so zamenjali novi grešniki. Tokrat je seznam precej daljši. Na eni strani domnevna zarota dedičev starega režima in njihovih oponentov s pogovorov za "okroglo mizo" dela proti javnim interesom. V tem mitu je nova politična elita portretirana kot pobratena s staro **nomenklature**. Komunisti bi morali v skladu s svetopisemsko

pravičnostjo zdaj postati zadnji, toda infiltrirali so se v finančno smetano družbe. Dekomunizacija naj bi bila rešitev za vse težave. Na drugi strani so ponovno oživila nacionalistična strašila. Nadloge z židovskimi zarotami ali grožnje drugih nacionalnosti, tako znotraj kot zunaj države, bodisi eksplicitno ugotavljajo desni ekstremisti ali pa nekateri vanje molče verjamejo. Ruski sindrom je bil delno odložen. Zdaj izvirajo zastraševanja iz povsem nasprotnne smeri.

Nacionalistična čustva so netile špekulacije, da mednarodna ekonomija in vladne institucije izvajajo shemo poceni kupovanja poljskega premoženja ali da skušajo izriniti s trga poljske izdelke. Nacionalna ekonomija naj bi bila oživiljena s še vedno nezadostnim domačim kapitalom. Nedvomno so negativne poante ekonomske pomoči Srednji Evropi (gl. Wedel, 1992) in protekcionizem v Evropski skupnosti je postal evidenten. Vendar je naš predmet perpetuacija nekaterih mentalnih odnosov poljske družbe. Obravnavani primer ponazarja klasično dilemo nerazvitih držav: "Ali naj oponašamo te, s katerimi se želimo izenačiti po moči (in s tem poteptamo našo lastno tradicijo), ali naj nasprotno potrdimo vrednote naše lastne tradicije za ceno materialne slabosti?" (Gellner, 1992: 19)

Nacionalistično obarvani pogledi so intenzivirani z verovanji religioznih integralistov. Zahod s svojo permisivnostjo postaja grožnja krščanskim vrednotam, domnevno ohranjenim na Poljskem. Vedno pobožna nacija, nepokvarjena s potrošništvom, se je bila zmožna izogniti sodobnim zahodnim pregreham. Moralna razbrzdanost, ki je v nasprotju z normami dane družbene koeksistence, je zagotovo nekaj, do česar ni nikomur. Vendar so sanje o tem, da bi izbirali iz potrošniške blaženosti, ki jo ponuja Zahod, zgolj tisto, kar je za nas ugodno, neuresničljive. Zahodni življenjski slog še vedno prihaja v paketu. Povrhu, kot je običaj, celo če je duh voljan, je meso ljudi šibko. Administrativni način, s katerim hočejo nekateri fundamentalisti zagotoviti integriteto, zastavlja vprašanja o nevtralnem svetovnem nazoru države. Bolj prozelitski pobožnjaki trdijo, da lahko Poljska služi kot paradigma za rekristjanizacijo Evrope. Predstraža Zahoda na vzhodu se je spremenila v trdnjavo krščanskih vrednot, ki se razširja na Zahod. Romantični mit o Poljski kot odrešeniku narodov spet bobni.

Nacionalistična in religiozna čustva so se spojila. In zlahka se spajajo tudi z ekonomskim nezadovoljstvom množic, ki si nestrpnost želijo priti v njihovo obljubljeni deželo. Na ta način populizem pridobiva svojo moč. Sindikat Solidarnost, ali bolje njegovi preostanki, je za to, da bi ohranil podporo delavcev, prešel z reformistične retorike na vlogo, ki jo je igral ob svojem vzponu: postavljanje zahtev in spodkopavanje obstoječega/nastajajočega sistema. Legenda o gibanju je bila uničena. Ali se bo drama ponovila ali pa bomo priče novega, baje neizogibnega dejanja revolucionarnega procesa, ki lahko pripelje k hibridnim formam totalitarizma (gl. Bauman, 1992: 171–172)?

Postkomunizem, postmodernizem in mentaliteta: šopek misli

Tisti, ki so seznanjeni z razvojem aktualnega dogajanja na Poljskem, bodo videli to podobo kot preveč enostransko ali mračno. In to tudi je! Tako sem storil namenoma zato, da bi poudaril ovire, s katerimi se sooča socialna politika države in morda vsa regija. Ne pravim, da so vse te poteze specifično poljske ali da se kaže njihov vpliv najmočneje na Poljskem. Mnoge so enako ali še bolj opazne v drugih družbah, tako postkomunističnih kot drugih. Na primer, nacionalizem v nekdanji Jugoslaviji ali Vzhodni Nemčiji, korupcija v Belorusiji ali Italiji, religiozna ortodoksija na Irskem, nacionalni spiritualni mesijanizem v Rusiji, priučena neaktivnost na Slovaškem ali v Bolgariji, militantno delavsko gibanje v Romuniji ali Ukrajini, kult dobrin in slepo zaupanje v zahodne investicije na Češkem, dekomunizacijska kampanja na Madžarskem itd., itd. Rad bi pokazal le, kako so vsi ti

faktorji delovali skupaj in ustvarili ekonomsko, politično, socialno in kulturno zanko. Webrov tip analize padca komunizma in vzpona novega reda, dosti širši in večplasten kot je tale sinopsis, je še vedno pred nami.

Če naj bi bila podoba popolejša, moram omeniti tudi pozitivne učinke, ki so jih imele kulturne značilnosti na začetku nove poti. Tako se da reči, da kapitalistični duh na Poljskem ni bil odpravljen tako kot v sosednjih državah. Privatni sektor v poljedelstvu je bil vedno prevladujoč in privatno podjetništvo v drugih presekah gospodarstva ni bilo nikoli povsem zatrto. Relativna svoboda popotovanja je pospeševala trgovske spretnosti tisočev ljudi, četudi ti turisti/tihotapci niso delovali čisto zakonito. Poljska je začela preboj z razredom majhnih podjetnikov in domačim kapitalom, ki ga ni bilo mogoče najti nikjer drugje na tem področju. Najbolj pozitivno je bilo okolje, ki je bilo naklonjeno podjetniškim dejavnostim. Žeja po kapitalizmu in kapitalističnem življenjskem slogu se je združila s simbolično podporo za novi red. Omenimo, da so navzlic deklariranemu pesimizmu dediči komunistične partije pridobili na polsvobodnih (1989) in na prvih svobodnih (1991) parlamentarnih volitvah manj podpore kot v vseh postkomunističnih državah. "Šok terapija", ki jo je inicialno sankcionirala družba, je postavila reforme v ospredje teh prizadevanj. Ekonomski kazalci kažejo, da je Poljska prva država v regiji, ki je začela okrevati po depresiji. Blizu dve tretjini delovne sile (brez poljedelstva) sta zdaj zaposleni v privatnem sektorju. Teh dejstev ni mogoče prezreti. Nedvomno so navade ljudi olajšale tudi transformacijo.

Vendar kot je omenjeno, so mnoge od obravnavanih mentalnih lastnosti odigrale integralno vlogo pri oblikovanju uganke, s katero se soočamo v tem procesu brez precedensa. Posamični vzorci mišljenja in vedenja, čeprav očitno predmet stalnega spreminjanja, so bili podedovani iz preteklosti. Postrealsocialistična tendenca sledi težavam in je postala najbolj izražena. Osredotočenost javne pozornosti nanje je upravičena in razumljiva. Prokapitalistična mentaliteta in aktivna adaptacija pojavljajočim se situacijam sta precej razširjeni. Dejansko na Poljskem ni prevladujočega etosa, marveč gre za njihovo pluralnost. Prokapitalističen etos se je razprostrl že daleč in globoko vpliva na gospodarsko sfero. Vprašanje je, ali je volilno telo za reformistično usmerjene stranke uspelo zrasti že dovolj veliko, da bo odtehtalo populistični nihaj pred naslednjo politično izbiro.¹ Z drugimi besedami, problem je, ali bo zdaj, po dražljaju simbolične podpore, razred tistih, ki lahko vidijo profite, ki jih je prineslo ponovno rojstvo demokracije in prostega tržišča, prevladal nad nezadovoljnimi. Kot v pravi demokraciji, z vsemi njenimi pomankljivostmi, je izbira v rokah ljudi.

Hud boj, ki se bije med različnimi mentalitetami in političnimi usmeritvami, lahko razumemo tudi kot implicitno konfrontacijo modernističnih in postmodernističnih projektov. Družbe v Srednji Evropi je pritegnilo ugodje, ki jim ga je ponudilo zahodno potrošništvo. Vendar se sodoben potrošniški blišč, vsaj v svoji evropski varianti, povezuje s kulturnim pluralizmom, toleranco, relativnostjo norm, večplastnostjo pomenov itd. Skratka, današnje življenje potrošnika je združeno s postmodernimi razmerami, čeprav zadnje čase razrahljanimi z desničarskimi reakcijami v nekaterih državah Evropske skupnosti. Kot sem že omenil, niso vsi deli srednjeevropskih družb pripravljeni sprejeti to liberalneo plat medalje. Komunistična ljudstva so odrasla z dihotomizirano vizijo sveta, v kateri ima nekdo prav ali narobe in v kateri je treba nasprotovati "zlobnim fantom". V nekem smislu je postmoderen svet v svoji celoti vtihotapljen v življenje skupin, ki so podedovale to nepopustljivo gledanje. Nagnjenje k socialni rigidnosti še traja. Včasih, kot v primeru Poljske, se povezuje z religioznim integralizmom. Ta nepopustljiv odnos tudi ustvarja podlago za nacionalistično ideologijo, pojmovano kot "beg v najbližje, najlažje področje

ideološke varnosti" (Michnik, 1993: 35). Tako se zastavlja vprašanje, v katero smer bodo šli narodi Srednje Evrope: liberalno ali fundamentalistično.

Na koncu naj komentiram fenomen, ki ga je opazil Bauman: da so oblastniki v starem režimu in disidenti oblikovali dialoško skupnost, ki je bila tako integrirana, da so zdaj "starši poljske revolucije nerazločljivi od starega establishmenta" (1992b: 116). To tezo bom še raširil. V skladu s Foucaultom v političnih odnosih tisti, ki prevladuje, in tisti, ki so prevladani, izvršujejo oblast zlasti na "točkah odpora" (1980: 87–92, 198–199). Še več, obe strani v sporu sta omejeni s temi relacijami. Komunisti in disidenti (in/ali družbe) so bili integralni deli diskurza. Niso samo vzdrževali obstoječe politične dialektike, temveč so se tudi sklicevali na iste sklope ljudskih podob. Kot je to pravilo veljalo za komunistično preteklost, se nanaša tudi na postkomunistično sedanjost. Oblikovana je bila analogna in sočasna "interpretivna skupnost". To pot lahko vidimo, da se glavna napetost v odnosih moči pojavlja med liberalnimi in populističnimi vedenji. Obe strani sta komplementarni druga drugi in tvorita skupnost, ki mora na globji ravni deliti načine rezoniranja in tipe argumentov. Še več, besedilo dialoga je omejeno z dolgotrajnimi kulturnimi značilnostmi nacije. Nasprotno zgodovinske tradicije ubesedujejo udeleženci v konverzaciji, neodvisno od svoje volje in politične usmeritve. Tako globoko zakoreninjene mentalitete podpirajo družbenopolitične dogodke. Preteklost lahko nekdo obsoja, toda ne more je odpraviti. Definitivno res je, da sedanjost manipulira s preteklostjo. Vendar je enako res, da preteklost manipulira s sedanjostjo.

Prevedel Božidar Jezernik

OPOMBA

1. Kot kažejo volitve, izvedene 19. septembra 1993, volilno telo, ki podpira radikalne reforme, ni doseglo zadostne velikosti, da bi odtehtalo "socialistični" nihaj. "Levi obrat" v poljskem volilnem telesu je postal evidenten. Vendar so vzroki za volilni izid dosti bolj kompleksni, kot je mogoče videti iz nove politične konfiguracije parlamenta. Tudi sam izraz "levi obrat" zahteva resen premislek. Tukaj ni prostora, da bi razpravljal o teh vprašanjih.

- Bakhtin, Mikhail, 1969. **Literatur und Karneval: Zur Romantheorie und Lachkultur**, München: Hanser.
- Bauman, Zygmunt, 1992a. **Intimations of Postmodernity**, London: Routledge.
- Bauman, Zygmunt, 1992b. "The Polish Predicament: In the Search of Class Interests", **Telos** 25(2):113–130.
- Buchowski, Michal, 1993. "The Family Value System", **Centennial Review** 27(1):61–72.
- Buchowski, Michal, David Kronenfeld, Will Peterman, and Lynn Thomas (n.d.), **"Language, Nineteen-Eighty-Four, and 1989"** /m.s./.
- Cutcher-Gerschenfeld, Joel, Henryk Sterniczuk, and John Chalykoff 1993. "Emerging Patterns in Polish Labor Relations", **Centennial Review** 27(1):169–188.
- Davis, Norman, 1982. **The God's Playground: The History of Poland**, New York: Columbia University Press.
- Foucault, Michel, 1980. **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings** /ured. C. Gordon/, New York: Pantheon Books.
- Gellner, Ernest, 1992. **Postmodernism, Reason and Religion**, London: Routledge.
- Goodwyn, Lawrence, 1992. **Breaking the Barrier: The Rise of Solidarity in Poland**, Oxford: Oxford University Press.
- Grad, Jan, 1993. "Customs and Decay of Real Socialism", **Centennial Review** 27(1):73–92.
- Koralewicz J., and Marek Ziolkowski, 1991. **Mentalnosc Polakow: sposoby myslenia o polityce, gospodarce i zyciu spolecznym w koncu lat osiemdziesiatych**, Poznan: Nakom.
- Kempny, Marian, 1993. "Between Savagery and Communism: on the Relevance of Social Anthropology to the Study of Post-Communism Culture", **Centennial Review** 27(1):93–103.
- Kolakowski, Leszek, 1990. **Modernity on Endless Trial**, Chicago: University of Chicago Press.
- Mach, Zdzislaw, 1989. **Symbols, Conflicts and Identity**, Krakow: Uniwersytet Jagiellonski.
- Michnik, Adam, 1993. "Communism, the Church, and Witches: An Interview with Leszek Kolakowski", **Centennial Review** 27(1):13–38.
- Mucha, Janusz, 1992. "Ritualization as Substitution", **Journal of the Anthropological Society of Oxford** 22(3):219–234.
- Narojek, Winicjusz, 1991. **Socjalistyczne zwielfare state': Studium z psychologii spolecznej Polski Ludowej**, Warszawa: WN PWN.
- Ost, David, 1992. "Introduction: Shock Therapy and Its Discontents", **Telos** 25(2):107–112.
- Pielkalkiewicz, Jaroslaw, 1991. Poland: Non-violent Revolution in a Socialist State, v: J.A.Goldstone, T.R.Gurr and Farrokh Moshiri (ured.), **Revolutions of the Late Twentieth Century**, str. 136–161, Boulder, Col.: Westview Press.
- Stanszkis, Jadwiga, 1984. **Poland: Self-Limiting Revolution**, Princeton: Princeton University Press.
- Tarkowski, Jacek, 1989. "Old and New Patterns of Corruption in Poland and the USSR", **Telos** 22(2): 51–62.
- Turner, Victor W., 1967. **The Forest of Symbols**, Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, Victor W., 1969. **The Ritual Process: Structure and Anti-Structure**, Chicago: University of Chicago Press.
- Walicki, Andrzej, 1991. "From Stalinism to Post-communist Pluralism: the case of Poland", **new left review** 185:92–121.

Weber, Max, 1930. **The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism**, New York: Charles Scribner's Sons.

Wedel, Janine R., 1992. "The Unintended Consequences of Western Aid to Post-Communist Europe", **Telos** 25(2):131-138.

Weigel, George, 1992. **The Final Revolution: The resistance of Church and the Collapse of Communism**, Oxford: Oxford University Press.

Zamovsky, Adam, 1987. **The Polish Way: A Thousand Years of the Poles and their Culture**, London: J. Murray.

Ziolkowski, 1993. "Group Interests and Group Consciousness in the Process of System Transformation: The Case of Intelligentsia, **Centennial Review** 27(1):115-134.

Vida Zavrl
OPERACIJA

O S E B E

Jetnice: Milka, zdravnica, Slovenka
 Ilse, Avstrijka
 Eva, Avstrijka
 Berta, Avstrijka
 Marija, Nemka
 Hana, Poljakinja
 Vlasta, Čehinja
 Slavka, Slovenka
 Irena, Slovenka
 Klara, Slovenka
 Roza, Nemka
 Musja, Rusinja
 blokova, Poljakinja
 druge jetnice

Nadpaznica Binz
 komandant taborišča Suhren
 vodja urada za razporeditev dela Pflaum
 paznice
 esesovci
 ženski vezni glas

GLAS: Nekoč je bilo... Rahlo valovita peščena pokrajina, skopa zemlja, ki pa je bogato obrodila nepopisno krutost, brezmejno sovraštvo in silovit odpor. In iz močvirnih tal te pokrajine so zrasle sivozelene lesenjače, strogo zravnane, živa podoba življenja v njih, prav tako strogo zravnane.

Med temi lesenjačami – bloki imenovanimi – so se raztezale črne ceste, posute z ugaski. Ta košček zemlje, ki ga je od drugega sveta ločil štiri metre visok zid, preprežen z električno žico visoke napetosti, je bil svet zase. In ta svet so urejale nedoumljive trde postave, urejal ga je glas siren, urejali so ga surovi ukazi, pasji biči in posebej za to šolani psi. To je bil svet jetnic in njihovih rabljev. To je bilo mravljišče suženj dvajsetega stoletja, oblečenih v sivo-modra progasta oblačila, obutih v lesene nerodne coklje. Nekatere sključene in obupane, druge pa kljub poniževanju samozavestne in ponosne. Vmes pa rejene črne postave, ki so kakor grabežljivi krokarji neprestano prežale na plan.

Tu sta vladali krutost in smrt.

Krematorij je požiral tisoče, deset tisoče. Dan in noč so bruhal iz njega plameni, dan in noč je napolnjeval taborišče zadušljiv smrad po sežganih truplih, dan in noč kakor strašen "memento mori".

To je bil RAVENSBRÜCK – zloglasna mučilnica in mrtvašnica žensk, ki so nad vse ljubile domovino in svobodo.

Minevali so zadnji trije meseci vojne – februar, marec, april leta 1945.

Jate angloameriških in sovjetskih mornaric so vse pogostejše preletavale taborišče. Vse pogostejši so bili alarmi; tedaj so jetnice ostajale same v zakljenjenih blokih, medtem ko so se njih rablji poskrili po zakloniščih. Bombniki so nad Nemčijo sejali smrt in razdejanje, srca jetnic pa so prekipevala od nepopisnega veselja, zakaj zanje so bili to znanilci svobode. Rdeča armada je naglo prodirala in rušila proge. Že tako slaba in nezadostna hrana je postajala zato čedalje pičlejša, rezine kruha zmeraj tanjše, dokler zadnjih štirinajst dni niso povsem izostale.

(Topot korakajočih ljudi, sirena tuli, slišati je glasove: Schnell, los, Ruhe, prendko, tiše, hitro...)

GLAS: Jetnice se vračajo v taborišče. Po dvanajsturnem delu. Še malo in vse taborišče bo pogreznjeno v popolno tišino. Motili jo bodo samo koraki (koraki) nočne straže. Nocoj bo za mnoge usodna noč. Osem sto jetnic bodo brezobzirno zbudili. Priropotali bodo tovarnjaki, naložili jih bodo nanje in jih odpeljali v smrt.

(Brnenje tovarnjaka, ki se približuje in potem nenadoma ustavi.)

PAZNICA (stopi s hitrimi in odločnimi koraki v blok): Zbudite takoj vse, ki imajo rdeče izkaznice! Schnell, schnell, los, los!

BLOKOVA: Prendko, prendko wstawaicie! Hitro, hitro, takoj ven! Samo brž, kar v srajcah. Ničesar ne potrebujete, brž, brž!

(Slišati je, kako hodi blokova od pograda do pograda in vleče odeje z jetnic ter jih naganja. Za njo stopa paznica in opleta z bičem. Slišati je vpitje, glasen jok, prerivanje, postavljanje, krike, surovo zmerjanje esesovcev in paznic.)

RAZNI GLASOVI: Raus, schnell!

Du Schmuckstuck, mach das du raus kommst!

Joj, mama, mama, pustite mamo!

(Slišati je prerivanje skozi vrata, kako pehajo ženske na tovarnjak, vpitje postaja še presunljivejše, nenadoma ga uduši brnenje motorja. Ko tovarnjak odpelje, krčevit jok mladega dekleta.)

GLAS: Mama, mama, mama!

PRVA JETNICA (pridušeno šepetaje, ogorčeno): Prekleti, prekleti... Le kam jih zdaj vlečejo?

DRUGA JETNICA (šepetaje): Morda spet v Lubin. Ali kamorkoli že – gotovo pa v smrt. Zdaj nas ne morejo več preslepiti, pa čeprav si izmislijo zmeraj kaj drugega.

PRVA JETNICA: Zakaj misliš, da gredo v smrt in ne v kako drugo taborišče?

DRUGA JETNICA: Zakaj? Zato, ker vem, kako je bilo prvič. Takrat je privihrala tista črna vrana kar sredi belega dne in se drla, da morajo vse z rdečimi izkaznicami pred kopalnico. Takrat smo res še mislile, da jih bodo okopali, preoblekli in odpeljali v kako drugo taborišče. Ampak čez dva dni so pripeljali vsa njihova oblačila in tiste njihove revne culice nazaj v taborišče.

PRVA JETNICA: Vse, čisto vse? Morda pa so jih kje drugje preoblekli?! No, nekatere niso marale verjeti, tako kakor ti ne. Zato smo se drugič zmenile, da nas bodo nekako obvestile, kaj se godi z njimi.

PRVA JETNICA (strahoma): Pa? So vas obvestile?

DRUGA JETNICA: So, v obleki ene izmed tistih, ki smo se z njimi domenile, smo našle listek in na njem je bilo napisano: GREMO V SMRT.

PRVA JETNICA: Pa je rdeča izkaznica vedno pomenila smrt?

DRUGA JETNICA: Sprva menda ne. Sprva je pomenila lažje delo ali nekaj takega. Sicer pa, dan se nam zdi enak dnevu in vendar se tu neprestano vse spreminja, pri čemer

je najhuje to, da nikoli ne veš, če pomeni ista stvar danes še vedno isto, kar je pomenila včeraj.

PRVA JETNICA (vzdihne): Da, nikoli ne veš na primer, ali bi bilo bolje, da si videti mlada in zdrava, ali da si videti stara in bolna.

DRUGA JETNICA: Zdaj je res že skoraj vseeno, kakšna si videti. Sovjetske vojne ujetnice so skoraj vse mlade in krepke, pa so jih kljub temu hoteli poslati nekaj na "transport v nebesa". Izkaznica je pomenila "Himelfahrtransport".

PRVA JETNICA: Te so jim pač še poseben trn v peti.

DRUGA JETNICA (se skoraj nekoliko zadovoljno posmeji): Ki jih je spet enkrat presneto zbodel.

PRVA JETNICA: Zbodel?

DRUGA JETNICA: Ali ne veš? Saj zato so tudi nočoj prihrumeli tako nenadoma in sredi noči. Ko so sovjetske vojne ujetnice izvedele, da jih hočejo poslati v (posmehljivo) "okrevališče", so vse – z bolnicami vred – odkorakale strumno "nach vorne" – pred komandanta. (Strumno korakanje, nato koraki prenehajo, slišati je, kako obstanejo na mestu, nekdo pridvi po stopnicah.)

KOMANDANT TABORIŠČA (se zadere): Kaj hočete? Taka predrznost!

GLASOVI KAKOR EN GLAS: Ne pustimo svojih tovarišic na bolniški transport!

KOMANDANT: V okrevališče gremo.

GLASOVI: Poznamo vaše okrevališče!

KOMANDANT: Odidite, takoj, sicer ukažem streljati!

GLASOVI: Streljajte!

(Hitri koraki dveh esesovcev, pripravljanje strojnic za strel.)

KOMANDANT: Verfluchte Saulagage! Stale boste, tri dni boste stale, tri dni in tri noči, pod milim nebom in brez mrvice hrane! Weg! Abtreten! (Tuli.)

DRUGA JETNICA: Niso se umaknile, čeprav sta prišla dva esesovca s strojnicami, pa ni ukazal streljati. Stale pa so in vzdržale – trdi dni in tri noči – brez hrane.

PRVA JETNICA: Čudno, čudno, čudno. Strašno je moral biti osupel, da jih ni dal takoj pobiti.

DRUGA JETNICA: Osupel, da, ampak premalo časa. Samo toliko, da si je spet izmislil nov način za spravljjanje ljudi na oni svet. Če si ga ni izmislil kateri njegovih dičnih zdravnikov. Oh, ne, izmislili so se ga tisti, ki so pravzaprav za vsem tem – za Hitlerjem in za vso to njegovo esesovsko bando – I G Farbenindustrie.

PRVA JETNICA: Kaj pa je že spet?

DRUGA JETNICA: Ali nič ne veš, kaj se dogaja v Uckermarki, tam čez, v tistem nekdanjem mladinskem taborišču?

PRVA JETNICA: Jaz tako malo izvem, preveč me je groza vseh teh stvari.

DRUGA JETNICA: Pa je treba vse vedeti in si vse zapomniti. Naj me bo še tako groza in naj bom še tako trudna, povsod hočem biti, vse si hočem zapomniti. Morda le pridem živa od tod. Svet mora, mora vse to izvedeti. In čimveč nas mora vse vedeti. Tudi ti moraš vse vedeti.

- PRVA JETNICA: Torej, tam čez v nekdanjem mladinskem taborišču, tam, kamor so – sprva peš gonili – tiste nesrečne črede samih starih in onemoglih. Ne smem se spomniti tistega prizora, komaj so se vlekli in še sta dve in dve vlačili tretjo, kar za sabo po tleh.
- DRUGA JETNICA: Da, prav čeden prizor je bil (posmehljivo seveda). Pa ga nismo videle samo me. Tam v Siemsenovih barakah so ga videli tudi oficirski mojstri. In pravijo, da jih je bilo tedaj morda prvič sram tega, kar počenjajo, kar dopuščajo, da se počenja. Oh, ko bi jih vsaj razjedla sramota, te strahopetce, strahopetce (s sovraštvom).
- PRVA JETNICA: Oh, saj imajo trdo kožo – ti nadljudje. Sram je že morda bilo koga, ampak da bi šel in izbil zverinskim paznicam, ki so tolkle po tistih komaj še plezajočih revah, bič iz rok ali pa zamašil gobec esesovcem, ki so neprestano tulili nanje – na to bi lahko čakale do sodnega dne.
- DRUGA JETNICA (zamišljeno): Do sodnega dne...
- PRVA JETNICA: Kaj se tedaj dogaja v mladinskem taborišču?
- DRUGA JETNICA: Pravzaprav nič posebnega, samo IG Farbenindustrie je dala v promet, kakor se reče, nov prašek. In tista peklena Vera, tista sudetska Nemka, ki je baje celo bolničarka po poklicu, tista njihova blokova, ga je delila bolnicam, češ da je to nekakšno novo čudežno zdravilo. In pri tem se je še delala, kot da ga ni posebno veliko, tako da so nekatere s povzdignjenimi rokami prosile zanj. Potem pa so jih zvili strašni krči – in potem...
- PRVA JETNICA: Potem...
- DRUGA JETNICA: Potem so obmirovale – so bile mrtve.
- PRVA JETNICA (z grozo): Vse?
- DRUGA JETNICA: Vse, ki so zaužile tisti prašek. Odtlej so se ga seveda branile na vse kriplje, pa jim ni nič pomagalo. Sladka, priliznjena mačka Vera je pokazala svoje strupene kremplje. Dobesedno strupen. Zgrabila je vsako, ki jo je namenila nebesom, za goltanec in jo tako dolgo stiskala, da je hlastnila – za zrakom – no – in potem – beli prašek v usta – in spet isto – krči – obmirovanje...
- PRVA JETNICA: Kaj se niso mogle ubraniti?
- DRUGA JETNICA: Ubrani – saj si jih vendar videla – tiste onemogle, že na pol mrtve reve? Na pol mrtve, zato so mislili, da se jih bodo hitro znebili, saj so ležale kar na golih tleh, v nezakurjeni baraki in brez odej – brez kruha, brez vode, enkrat na dan, pa niti ne vsak dan, so jim dali nekaj čorbe – pa jim je vseeno predolgo trajalo, prepočasi so umirale.
- GLAS: Prepočasi so jim umirale, prepočasi za njihovo neprestano živčno prebiranje in izbiranje – Selekcija – to je bil v tistih mesecih, ko se je veliki nemški rajh vse bolj krčil, v taborišču najstrašnejša beseda. Izbrati

bolne, stare in onemogle in jih čimprej pobiti in potem druge... kam? Kam – v zrak, ali k severnemu morju in jih tam potopiti?

In kadar jih je popadlo, so kakakor čredo na semenj segnali stare in mlade oslabele jetnice na veliko taboriško cesto. In paznice so udrihale s pasjimi biči po izčrpanih telesih.

In kakor živino so izbirali jetnice za – delo ali za – smrt. Taka je bila selekcija.

PAZNICA (ostro ukazujoče): Vse razpoložljive jetnice na taboriško cesto!

BLOKOVA (vpije in preganja jetnice): Takoj vse ven! Kaj se spet obotavljate? Vzemite vse s seboj! Samo hitro, hitro, hitro! (Prerivanje in razburjeno govorjenje.)

TRETJA JETNICA: Kaj za vraga je spet to?

ČETRTRA JETNICA: Ta večna prekleta negotovost!

TRETJA JETNICA: Morda nas bodo odbirali za kako delo?

ČETRTRA JETNICA: Za delo? Za kakšno delo neki? Zdaj, ko jim že vsega manjka, materiala, toka, samo hudobije jim še ni zmanjkalo.

TRETJA JETNICA: Ali misliš potem, da bo spet transport?

ČETRTRA JETNICA: Transport? Rada bi vedela, kam nas neki še lahko odženejo razen v nebesa?

TRETJA JETNICA: Strašno, le kaj bo z nami? Kako se bo to končalo? Pravijo, da je taborišče podminirano.

ČETRTRA JETNICA: Že mogoče. Pravijo pa tudi, da jih bo prej hudič vzel, preden nas bodo utegnili vse pobiti. Saj jih že jemlje. Pridi potem, če se bo tole za naju srečno končalo, tja kakor zmeraj. Najnovejša poročila!

(Med vsem tem razgovorom topotanje cokol zbirajočih se žensk.)

BLOKOVA: V vrsto po pet in pet! Hitro, tiho!

(Še malo prerivanja in cokljanja, potem se vrste umire.)

ČETRTRA JETNICA (šepetaje): Že prihajajo!

TRETJA JETNICA: In koliko jih je. Komandant, glavni zdravnik, vodja urada za delo, nadpaznica.

ČETRTRA JETNICA: Potem pa že ne bo nič dobrega, če je tudi ta pasja mrha zraven.

BLOKOVA (živčno): Mir!

(V popolni tišini je slišati odločne korake.)

KOMANDANT (oblastno, zadirčno): Koliko ljudi?

VODJA URADA ZA

DELO: Dva tisoč, Herr Komandant.

KOMANDANT: Dobro, začnimo!

NEKA JETNICA (glasno zakliče): Številka 26.515

(Počasi se približajo cokljajoči koraki.)

NADPAZNICA BINZ: Schneller, schneller! (ukazujoče, osorno) Dvignite krilo. Više! Še više! Nad kolena! Zdaj pa stecite preko taboriške ceste! Los!

(Slišati je tek!)

ČETRTRA JETNICA: Zdaj teče za življenje! (tiho)

NADPAZNICA: Abtreten! Naprej!

- NEKA JETNICA: Številka 27.836!
- TRETJA JETNICA: Saj to je Jerebova mama (prestrašeno).
- ČETRТА JETNICA: Ali bo srečno prišla čez? Mama, dajmo, dajmo (skoraj proseče), samo še malo. Tako, dobro je (kakor da bi si oddahnila).
- TRETJA JETNICA: Joj, kako sem se bala.
- NADPAZNICA: Abtreten!
- NEKA JETNICA: Številka 33.116!
- TRETJA JETNICA (šepeta razburjeno): To je Sonja!
- ČETRТА JETNICA (vzklikne šepetaje): Omahuje, padla bo (trenutek zaskrbljujoče tišine), padla je...
- NADPAZNICA: Aufschraiben! Zapišite številko!
- TRETJA JETNICA: To je danes najbrž prva žrtev za v plin...
- NADPAZNICA: Aufschreiben, abtreten, aufschreiben, abtreten, aufschreiben, aufschreiben, aufschreiben...
- GLAS: Tako je šlo od jutra do pozne noči. Ženske so tekle za življenje, toda veliko, veliko se jih je zateklo naravnost smrti v naročje... ker so svojim rabljem prepočasi umirale. Saj niso več vedeli, kam z njimi. Noč in dan so prihajali in odhajali transporti, v odprtih, prenatlačениh živinskih vozovih, pa tudi peš, v mrazu in snegu, po cestah, ki so jih sto in sto tisoč moških in žensk vseh narodnosti sto in stokrat prekleli. Trupla onemoglih in spotoma postreljenih pa so bila kažipoti žalostnih romanj. Nemci pa, kakor so po naključju videli ali srečali te nakaze – črne, kakor v umazane cunje odete okostnjake, so prestrašeno umikali oči in kateri med njimi se je celo prekrizal, kakor da bi bil zagledal same peklenščke –
- Nekega dne so jih privlekli dva tisoč iz Auschwitza – Oswiecima.
- (Drsajoči, opotekajoči se koraki množice, nato vse glasnejši topot mnogih cokel, ropot prevrnjenih pločevinastih ali železnih velikih posod, udarci z bičem, kriki jetnic.)
- PAZNICA: Marsch weg, ihr Schweine! Proč, svinje. In der Reihe bleiben, ostanite v vrstah, prekleta! (Udarci z bičem, kriki bolečine.) Schnell, los, weg von hier! Proč, takoj! (Prerivanje in šum se polagoma umirita, koraki se oddaljujejo, dokler povsem ne utihnejo.)
- (Potem se oglase oprezni koraki.)
- PRVA JETNICA: Kakšna nesnaga, izginiva od tod, drugače bo kdo mislil, da sva se medve lotili teh esesovskih odpadkov.
- DRUGA JETNICA: No, mislim, da nama je vendar videti, da ne spadava med tiste, ki jih je taborišče že čisto požrla. Presneto dobro vedo, da nam, ki vemo, zakaj smo tukaj in kaj hočemo, ne bodo prišli nikoli do živega. Lahko nas streljajo, obešajo, bičajo, pošiljajo v plin, naši hrbti ostanejo pokončni. Zato tudi tako besnijo, zato je tisti gestapovec Ramdohr razpletel po vsem taborišču svojo vohunsko mrežo. Pa tudi to mu nič ne pomaga.
- PRVA JETNICA: Ampak tele, tele iz Auschwitza so popolnoma uničili –

- ali si jih videla, samo še kakor od lakote pobesnele živali.
- DRUGA JETNICA: O, pa ne vse, še malo ne vse, čeprav imajo strašno pot za sabo in čeprav jih zdaj večina že tri dni in tri noči ždi tam za blokom. Brez hrane, brez vode, čisto so že zasnežene. Še na potrebo jih ne puste.
- PRVA JETNICA: In še kar naprej sneži. Saj so že vse trde in negibne od mraza. Ampak ne vem, če ni tistim, ki so jih zaprli v blok, kjer lahko samo stoje druga ob drugi in se tudi že vse tri dni ne morejo ganiti, še hujše. Te tu so vsaj na zraku.
- DRUGA JETNICA: Na zraku? Ni nimaš nič nosu? Na prekrasnem zraku?
- PRVA JETNICA: No, pojdiva že!
- DRUGA JETNICA: Kaj pa še, saj zato sva tu, da oprezava, kdaj in kam bodo odvlekli reve. Tu vmes sta tudi tisti dve...
- PRVA JETNICA: Kateri dve?
(Razgovor v zaprtem prostoru.)
- IRENA: Koga še čakamo? Dosti časa nimamo.
- ILSE: Hano vendar, saj nam je ona sporočila, da je nekaj nujnega in važnega.
(Oprezno odpiranje vrat in oprezni hitri koraki. Vrata se zapro. Malo celo zaškripljejo.)
- DRUGA JETNICA: Prekleta vrata! Kaj jih ne more kdo namazati?
- ILSE: Čemu le, tako me vsaj opozore, da prihaja nevarnost in večkrat prihaja nevarnost kakor kaj drugega. In potem vse lepo hitro v predal ali žep.
- DRUGA JETNICA: Enkrat pa te bodo morda kljub temu zalotili.
- ILSE: Ali pa tudi ne. Jaz sem stara mačka. Ne kaka zelenka, ki je komaj dve leti tukaj. (Spet vrata.)
- IRENA: Vendar že, Hana.
- HANA (zasopla): Nisem mogla prej, saj lahko hitro opravimo. Torej – to, da so jih prignali iz Auschwitza, veste.
- ILSE (nestrpno): Kajpak, da vemo.
- HANA: Kakor ponavadi sem pregledala pri nas na političnem oddelku vse listine, ki so prišle z njimi. In odkrila, da sta vmes še dve neizvršeni smrtni obsodbi – z opombo, da je treba smrtno kazen izvesti tukaj, in sicer čimprej.
- ILSE: In kdo sta to?
- HANA: Dve tvoji rojakinji, Ilse, Dunajčanki, Židinki, komunistki seveda.
- ILSE: In sta res prišli? Ali nista morda ostali na poti kakor toliko drugih?
- HANA: Najbrž sta prišli, ker je še posebej napisano, da je treba paziti nanju. Če si namreč obsojen na smrt, ne smeš zmrzniti na poti pa tudi kak pobesnel esesovec te ne sme kar tako ustreliti.
- IRENA: In zdaj? Kako jima je ime?
- HANA: Eva in Berta (šum papirja) in tu sta njuni številki. (Drugi jetnici) Ali bi ju lahko našle? Kar naprej jih ne morejo imeti tam za tistim blokom. Takoj, ko jih kam pre-

- maknejo, se je treba pomešati mednje in povprašati. Morda ti lahko pomaga katera od pometaćic?
- DRUGA JETNICA: Brez skrbi, bom že izvedela. In kaj naj storim potem?
- HANA: Sporoči Ilsi, Ilse, saj ju boš lahko kam skrila?
- ILSE: Upam, zdaj v tem babilonskem kaosu je vse mogoče, tudi to, da izmakneš Nemcem človeka izpred nosa. Ampak takrat v prvih letih...
- IRENA: Da, takrat, ko še ni bilo uši in ne tifusa in je imela vsaka svoje ležišče itd. O, kje je že to...
- ILSE: Še nekaj. Morda pa na Arbeitseinsatzu vedo, kaj nameravajo s temi iz Auschwitza.
- HANA: Nič ne vedo. Tam sem že povpraševala. Tisti njihov šef, Pflaum je od jutra do večera pijan in surov še bolj, kakor je bil. Temu je vseeno, če vse pomrjejo od mraza in lakote. In če bo vendarle kaj ukrenil, bo seveda moralo biti izvršeno. Kakor zmeraj pri teh histeričnih kanaljah. Zato moramo biti na preži.
- DRUGA JETNICA: No, in tako sva zdaj na preži.
- PRVA JETNICA (prestopicavanje): Hu, kako me zebe.
- DRUGA JETNICA: Kar potrpi, one tam še bolj zebe.
- PRVA JETNICA: Saj to pravim kar tako. Glej no, glej, zdaj pa bo nekaj. (Odločni, hitri koraki, lajež psov, šviganje bičev, nemške psovke, Los, schnell, počasno vstajanje, premikanje, cepetanje.)
- DRUGA JETNICA: V kopalnico jih ženejo. Hitro, še medve!
- IRENA: Ali ju je našla, sta na varnem?
- ILSE: Sta, ena pri Rozi, štabovi na tretjem bloku, druga na poljskem bloku. Začasno. Treba pa je takoj poskrbeti za novo skrivališče, in potem spet za novo itd. Predolgo ne moreta ostati na istem kraju. Hudo bo, ker sta zelo izčrpani.
- IRENA: Kaj pa, če bi ju skušala Anička spraviti s Siemensovo delovno kolono? Tam bi bili na varnem.
- ILSE: Da, če bi bili naši, to se pravi ravensbričanki. Potem bi jima kratko malo prišli številki dveh drugih, ki sta pravkar umrli, ampak ti dve sta iz Auschwitza, to se pravi, da imata svoji številki vtetovirani na roki.
- IRENA: Oh, saj res. Pa bi se številki ne dalo odstraniti?
- ILSE: Ne vem, vprašati bi bilo treba kako našo zdravnico.
- IRENA: Takoj stečem in povprašam našo Milko.
- ILSE: Milko? Katera je to?
- IRENA: No, tista naša zdravnica – Slovenka z osmega bolniškega bloka.
- ILSE: Ali je zanesljiva?
- IRENA: Ta? Suho zlato!
- ILSE: Pa misliš, da bi si upala tudi kaj napraviti, če bi se dalo?
- IRENA: Naša Milka si upa vse, kadar je treba pomagati kaki jetnici. Zdi se, da sploh ne misli na to, da bi se ji lahko kaj zgodilo. Samo to jo neprestano žre, da ni ne zdravil, ne hrane ne ničesar, s čimer bi bolničam pomagala.

- ILSE: Tudi dobra volja in pogum veliko zaležeta. Pojdi in, če moreš, jo pripelji kar sem.
- IRENA: To je Milka. In to je Ilse.
- ILSE: Oh, saj se pozna, samo tako težko si zapomnim ta vaša slovanska imena.
- MILKA: Da, Nemci imate res trde glave.
- ILSE: Prosim, jaz sem Avstrijka.
- MILKA: Za nas, vsaj za večino, je Nemec Nemec, pa naj bo iz rajha ali iz Avstrije ali pa celo kak naš volksdojčer.
- ILSE: Potem pa najbrž sploh ne boš marala poslušati, kar bi ti rada povedala. Gre namreč za dve Avstrijki.
- MILKA: Nisem govorila o sebi. Zame je človek človek, jaz sem zdravnica.
- ILSE: Tudi če je ta človek komunist?
- MILKA: Daj no, saj me menda niso zaprli zato, ker jim moj nos ni bil všeč.
- ILSE: In če je ta človek celo Žid?
- MILKA: Lepo te prosim, saj sem vendar Slovanka, torej na genocidni vrsti takoj za Židi.
- ILSE: Oprosti, ampak stvar je tvegana, zato sem te hotela malo preizkusiti. Če nas dobe, bodo šle naše glave.
- MILKA: Ali jih ne nosimo v torbi že odtlej, kar so nas privedli sem, pravzaprav že od takrat, ko smo se odločili: mi ali oni, za oboje ni prostora na tem lepem svetu?
- ILSE: Res, pa vendar... marsikdo se na lepem zboji za svojo glavo.
- MILKA: Recimo, da ne spadam med take. Zlasti ne takrat, ko gre za našega, političnega človeka. Za kaj torej gre?
- ILSE: Dve izmed tistih – iz Auschwitzta – sta prinesli s seboj smrtno obsodbo, treba bi jima bilo izbrisati številki. Ali se to da?
- MILKA: Zakaj bi se ne dalo?
- ILSE: Torej bi to lahko ti napravila?
- MILKA: Lahko ne bo, poskusila bom.
- ILSE: Kdaj? Treba bi bilo čimprej, jutri je lahko že prepozno.
- MILKA: Čakaj... proti večeru hodim vsak dan na revir po tisto bore malo zdravil, ki nam jih dajejo. (Premišljevanje, bolj zase.) Kaj bom potrebovala... skalpel, pinceto... to imam, kak narkotik. To bo najtežje dobiti. Popolnoma narkotizirati ju ne bi smela, ker bi v omami lahko kričali in izdali sebe in nas. Najprimernejši bi bil kloretil, ki bi ga jima lahko vbrizgala v kožo.
- ILSE: Na revirju boš prav gotovo dobila koga, ki ti bo to preskrbel. Morda katera od Čehinj... sicer pa gotovo bolje veš kakor pa jaz. Proti večeru te bom čakala v tretjem bloku, od koder se vidi na revir. Potem se ti bom na taboriščni cesti kakor po naključju pridružila in te odpeljala...
- MILKA: Kam?
- ILSE: Kam? Čakaj... mislim, da bi bilo najbolje v zanikrni pisarni v skladiščnem bloku. Tam zvečer ne bo niko-

gar in tudi po lopate in krampe in kar je še druge take ropotije tam zvečer menda ne bo nikogar. In tam okrog bodo tudi naše hofkolonke najlažje oprezale. Kakor da še malo pometajo in pospravljajo metle. Ena naj recimo pometa pred blokom, in po ena na vsaki strani. Če bo tista pred blokom močno zakašljala, bosta drugi dve z metliščem potrkali po bloku, češ nevarnost!

MILKA: To bo kar dobro. Čakaj me od sedme ure dalje. Če se malo zakasnim, ne bo po moji krivdi.

ILSE: Torej velja! Si ne boš premislila?

MILKA: Če rečem, rečem.

ILSE: Irena, ti pa boš pripeljala Evo in Berto, z lopatama, tako kakor da sta prišli z dela in vračata lopati. Kakor druge. Boš?

IRENA: Seveda! In potem bosta tam počakali v kakem kotu za kupom ropotije. Samo, ali bo dolgo trajalo?

MILKA: Če se ne bosta preveč bali, bo hitro opravljeno. In če nas ne bo kdo premestil.

(Prihajanje in odhajanje, metanje lopat na kup, ko vse potihne.)

IRENA: Zdaj se pa skrijta tjale in čakajta, pa čisto tiho. Če bi kdo pogledal noter, niti besedice. Šele ko bosta prišli Il... (kakor bi se ugriznila v jezik)... onidve in vaju poklicali, se oglasita. Verstanden?

EVA: Seveda verstanden, hvala!

IRENA: Že prav, hvala za tisto, ki vaju bo operirala. Na svidenje!

(Urni, oprezni koraki, vrata zaškripljejo.)

ILSE (prav oprezno): Berta, Eva!

(Zelo previdni koraki, podnice malo škripljejo.)

ILSE: Pst, le previdno. Čakajte, da zastrem okno. Tako, zdaj pa le bliže! In še luč! (Prasketanje z vžgalicami.)

MILKA: Dekleti, zdaj pa le bliže! In nič strahu!

BERTA (malo plašno): Ali bo hudo bolelo?

MILKA: Kaj bi bolelo, saj ti bom pobrizgala roko s kloretilom, da ne boš nič čutila. Pa začnimo kar s teboj, da boš prej rešena strahu. Ilse, drži jo za roko!

BERTA: Ū, pa vseeno boli.

MILKA: Te bom še malo pobrizgala. (Tiho ječanje in posmrkavanje.) Prosim, čisto tiho in mirno! In malo potrpljenja. Ne morem te več pobrizgati, za Evo mora tudi še kaj ostati. Sicer pa, saj zdaj ne moreš nič več čutiti, samo bojiš se. Še trenutek, lepo, pridna, takoj bova končali. Najhujše je že mimo. ... Tako, še malo bova namazali in obvezali. Saj ni bilo tako hudo, ne?

ILSE (skrbno): Zdaj pa sedi semkaj in se malo nasloni!

MILKA: Eva, zdaj pa ti, upam, da te ni Berta preveč preplašila. Bolj malo kloretila je ostalo. Morala boš potrpeti.

EVA: Oh, jaz nisem tako občutljiva. Mene ni treba ne tolažiti ne mi prigovarjati.

MILKA: Položi roko sem in je nikar ne izmikaj!

- EVA (pritajeno vzdihne).
- ILSE (nežno): Moraš potrpeti, saj bo hitro končano.
- EVA: Oh, saj ne vzdihujem zaradi tega.
- MILKA: Ti si pa res junakinja! Še malo... še malo. Tako, tako, dobro, končano. (Si globoko oddahne.) O, jaz sem se tudi bala. Da bi namreč katera od vaju ne zakričala od bolečine. Čisto si se spotila. To je od premagovanja.
- ILSE: Eva, še ti malo posedi, da se umiriš. Jaz bom medtem vse to pospravila, da ne ostanejo sledovi za nami.
- MILKA: Bom že jaz. Bolj vem, kako je to treba. (Skrbno.) Je kateri slabo?
- BERTA, EVA: Ne!
- MILKA: Potem pa le brž od tod in počivat. Rokave potegnita navzdol, da ne bo videti obvez. Če bi vaju kdo kaj vprašal, recita, da je bila flegmona. Odidita najprej vedve, previdno. Medve še malo ostaneva, ker ne moremo vse hkrati ven.
- BERTA, EVA: Hvala lepa! Lahko noč!
- ILSE, MILKA: Lahko noč!
- (Vrata zaškripljejo, oddaljujoči se koraki.)
- ILSE: To je bilo imenitno, Milka! In tebi, tebi ni nič slabo?
- MILKA: Meni? Koliko hujšega vidim vsak dan. Včeraj na primer sem čisto po naključju zagledala v kopalnici med kupom mrličev še živo žensko. Govoriti ni mogla več, le z enim očesom je še pomežikovala. Kako strašno ji je moralo biti, če se je zavedala, kje je. Hitro sem odmetala trupla, jo izvlekla, si jo optala na rame in jo odnesla nazaj na pograd.
- ILSE: Ne vem, če bi jaz zmogla kaj takega.
- MILKA: Kaj ne bi. Ampak še huje je, če vidiš, da kdo do kraja obupa. Kakor tista mlada Židinja sinoči na našem bloku.
- ILSE: Kaj se je zgodilo?
- MILKA: Obesila se je. Kar na pogradu. Kleče. Poleg je ležala neka nemška kriminalka, ki jo je zmeraj pretepal. In ta kriminalka je ležala vso noč poleg nje in ni nikogar poklicala.
- ILSE: Morda je napravila to šele proti jutru, ko je tista kriminalka poleg nje zaspala?
- MILKA: Ne, ne, ko smo jo našli, je bila že vsa trda in mrzla. Nedvomno je bila že več ur mrtva...
- ILSE: Morda misliš...
- MILKA: Ne vem... Mnogokrat sem jo mirila in ji prigovarjala, pa vse zaman. Ne veš, kako mi je bilo hudo. Ko pa sem javila sestri Marti, se je ta smejala kakor blazna in se od veselja tolkla po kolenih. Jaz pa sem se bala očitkov! In še sedaj si ne morem tega razložiti.
- ILSE: O, najbrž je razlaga čisto preprosta. Kako se ne bi veselila, če se je zastopnici večvredne nemške rase – pa čeprav kriminalki – posrečilo uničiti še en pri-

merek manjvredne židovske rase. Fej, včasih me je skoraj sram, da ne znam govoriti drugače kakor... nimam besed zanje.

MILKA: Res je težko najti prave besede. Pa še za marsikaj drugega jih je težko najti. Na primer... za vse moram biti – za zdravnico, razsodnico, bolničarko, strežnico, prenašam mrliča, nočne posode – ampak vse to ni najhujše, najhujše je tisto večno spraševanje, komu dati zdravila, tisto bore zdravil, nekaj praškov in tablet. Komu, komu? Vidiš to me najbolj muči. Vsem bi jih rada dala, a za vse jih ni.

ILSE: Pač najpotrebnejšim.

MILKA: Vsi so jih potrebni in bi bili potrebni še marsičesa drugega.

ILSE: Človeško najvrednejšim.

MILKA: Da, človeško najvrednejšim. Toda, ali človek vselej lahko prav razsodi, kdo je človeško najvrednejši. In, ali ima pravico tako razsojati? Zlasti v takih razmerah?

ILSE: Ima jo. Nismo v miru, ampak smo v vojni in vsaka armada skrbi predvsem za svoje vojake. Potem šele za vojake nasprotnikov. Če to sploh lahko stori. Mi ne moremo, preveč je naših, ki jim ne moremo pomagati.

(Sirena.)

MILKA: Oh, iti morava.

(Vrata zaškripljejo.)

MILKA, ILSE: Lahko noč! (Koraki se oddaljujejo.)

(Brnenje strojev v eni izmed Siemensovih delovnih halah.)

PAZNICA: Du Mensch, was schaut du so blond drein. Kaj tako neumno zijaš, Arbeita! Delaj! In hitro!

PETA JETNICA: (Potiho, sama zase): Boš že videla, kako bomo hitele, ko spet ne bo toka.

ŠESTA JETNICA: Ti, kako pa Klara to pravzaprav napravi, da zmanjka toka?

PETA JETNICA: Pst, o tem se ne govori! Sicer pa toka ne zmanjka, samo napetost pade.

ŠESTA JETNICA: In kako pade?

PETA JETNICA: Ti si pa res radovedna. No, čisto preprosto, v voltmeter vtakne košček lesa.

(Stroji ves čas brnijo.)

ŠESTA JETNICA: Pa počivajmo spet malo. Klara, toka ni!

(Po možnosti v vseh jezikih: francosko, rusko, poljsko, češko, nemško. Sicer pa naj se po slovensko večkrat ponovi z različnimi glasovi od različnih koncev: Toka ni!)

KLARA (močno zavpije): Herr Maister, Strom aus – toka ni!

MOJSTER: Die Arbeit sofort einstellen! Takoj ustavite delo!

(Brnenje v hipu preneha.)

PETA JETNICA: No, vidiš, Klara se je že znašla in opravila svoje. Pa smo jih spet! Zdajle je šlo v vakuumskih pečeh na deset in deset tisočev navitkov k vragu!

ŠESTA JETNICA: Pa smo res dobra delovna sila! Malo si odpočijmo!

- (Šeest papirja.) No, kako bi končali pesem za Klarino spominsko knjižico?
- PETA JETNICA: Pokaži, koliko že imaš.
- ŠESTA JETNICA: (bere potihoma):
Nič ne bara, samo kara
naša ljuba teta Klara.
Nas vse iz revizijona
komandira samo ona.
Ali ta poredna deca
rada s Klaro se poheca.
Ona pa se le posmiha,
"posten" svoj naprej obgliha.
- PETA JETNICA: Tale "toka ni" morava spraviti noter. Takole mogoče (počasi, skandira):
Tud' pri "španungi" zdaj dela
in posebno je vesela,
in seveda tudi mi,
- ŠESTA JETNICA: o zavpije "toka ni"!
- MARIJA (šepetaje kliče): Klara, Klara, mojster namerava telefonično vprašati v sosednjo halo, če tudi pri njih nimajo prave napetosti.
Naravnaj hitro nazaj!
- KLARA (zakliče): Strom gut, Merr Maister. Tok je spet v redu, gospod mojster!
(Spet brnenje strojev.)
- PETA JETNICA: Ko bomo šle z dela, ti bom nekaj povedala.
(Trkanje na okno, odpiranje okna.)
- VLASTA (tiho pokliče): Irena, Irena! Pridi hitro ven, zadaj za blok!
- IRENA (zase): Le kaj ima, da se tako skrivnostno smehlja?
- VLASTA: Ugani, kaj imam!
- IRENA: Kako naj uganem, kar brž pokaži!
(Šeest papirja.)
- IRENA: Časopis?
- VLASTA: Še misliti si ne moreš. (Sliši se, kako odvija zvitek papirja.)
Poglej!
- IRENA (začudeno vzklikne): Tito! Le kje si to dobila?
- VLASTA: Preberi, kaj je spodaj napisano!
- IRENA (zloguje): Diesen Banditenfuhrer haben wir gefangengenommen. Tega voditelja banditov smo ujeli. – (Se zasmеje.) Že stokrat so ga ujeli, norci! (Odločno.)
Nikoli ga ne bodo ujeli!
- VLASTA (zviija podobo): Si res tako trdno prepričana, da ga niso?
- IRENA: Kje neki? Daj to meni, čemu bo tebi Titova slika?
- VLASTA: Ne dam, pokažem jo še našim ženskam. Sploh pa, ali misliš, da je Tito samo vaš?
(Steče proč.)
- IRENA: Počakaj še malo, tudi jaz ti moram nekaj povedati (veselo, razburjeno.) Kar se je danes dogodilo, se pač še ni, odkar Ravensbrück stoji.
- VLASTA: Kaj pa je bilo takega?
- IRENA: Jetnica je pretepla paznico!

VLASTA: Se ti sanja?

IRENA: Nič se mi ne sanja. Ponoči so privedli same mlade partizanke z našega Primorja, iz goriških zaporov. Če bi jih videla, kakšne so. Hrabre, bojevite! Takoj zjutraj so jih poslali na delo. Kopat jarke. Pa so se uprle. Paznica je vpila in jih zmerjala z banditkami. Ena od njih je skočila iz vrste, jo nadrla: Ti že pokažem, kaj so banditke, in ji primazala krepko zaušnico. Paznica je zgrabila za pištolo in jo z bičem usekala po glavi. Ne vem, kako bi se končalo, če ne bi bile priskočile druge.

VLASTA: Ne, kaj takega? To se pač ni zgodilo še nobeni paznici! Vsaj tu pri nas ne.

IRENA: Paznica jo je potem vlekla "nach vorne" in jo pustila tam čakati, sama pa je odšla k nadpaznici Binz.

VLASTA: To se ne bo dobro končalo.

IRENA: Se je že dobro končalo. Vsaj za zdaj. Paznica je bila tako bedasta, da si ni zapisala njene številke, če so jih sploh že dobile, partizanka pa ni tako bedasta, da bi bila počakala njo in Binčevko pred vrati.

VLASTA: In kje je zdaj?

IRENA: Slovenke jo skrivajo. Do jutri bodo pa skušale urediti tako, da jo bo vaša Anička spravila k Siemensu.

VLASTA: Sreča, da je že taka zmešnjava, da smo jim zrasle čez glavo. Prav tako dobro vedo kakor me, da gre vse h kraju, in še ne dajo miru. Le kako se bo ta žaloigra končala?

GLAS: Pričenja se zadnje dejanje velike žaloigre. Grmenje ruskih topov oznanja njen skorajšnji konec. Le koliko jetnic ga bo dočakalo? Lakota postaja vse hujša, legar se naglo širi in terja vedno več življenj. Smrt kosi s strahotno naglico. — Pred taboriščnimi vrati pa stoji dolga vrsta avtomobilov švedskega Rdečega križa, ki ji bo iztrgal le neznatno število žrtev. — Krutost rabljev pa je kljub temu vse hujša, zakaj ženske jim še vedno prepočasi umirajo. — Zato so tam v borovem gozdičku med matičnim taboriščem in nekdanjim mladinskim taboriščem postavili premično zaplinjevalnico. Po štirikrat dnevno prevaža tovornjak žrtve v plin, od tam pa v krematorij. Odigravajo se strahotni prizori. Nekatere gredo v smrt brez odpora, popolnoma apatično, druge se upirajo s poslednjimi močmi, vpijejo na pomoč, kličejo matere, može, otroke. Njih presunljive krike prevpije psovanje rabljev, ki neizmerno surovo pehajo in tlačijo jetnice v plinski voz. Kot neme priče teh grozot pa ležijo naokoli kupčki bornih capic, ki so jih nacistični morilci strgali z bednih, komaj še živih okostij.

(Korakanje množic in razburjeno, nerazločno šepetanje.)

PAZNICA (vpije): Was ist da wieder los? (Šepet nekoliko poneha. Ko se paznica oddalji, zopet narašča. Paznica kriči še bolj surovo): Ruhe,

- ihr Mist viecher, haltet die Fresse! Mir, živali nemarne, držite gobce!
(Slišati je korakanje ljudi v vrstah.)
- PAZNICA (glasno raportira stražarju): Kolonne Planierung am See, dreihundert Mann. Kolona za izravnavanje ob jezeru, tri sto ljudi.
(Ne več strumno korakanje ljudi, ki se razhajajo.)
- IRENA (priteče na blok in med glasnim vrvenjem jetnic išče Ilse): Ilse, Ilse!
- ILSE: Kaj je?
- IRENA: Ali si že slišala? Pred taboriščnimi vrati stoji dolga vrsta avtomobilov švedskega Rdečega križa. Kaj misliš, čemu so tukaj?
- ILSE: Kaj vem, vsekakor to nekaj pomeni.
- IRENA (ginjeno): Če bi bila videla ta prizor. Korakale smo mimo avtomobilov in vsi tisti moški, ki so se peljali s temi avtomobili, so strumno stali pred avtomobili v vrsti in nas pozdravljali z roko ob kapi. In po vseh licih – starih in mladih – so polzele solze.
- ILSE: Nič čudnega. Saj smo že skoraj pozabile misliti na to, kakšne se moramo zdeti ljudem iz zunanjega sveta – ene bose, druge v coklah, skoraj vse v premajhnih ali prevelikih oblekah, razkuštrane ali do gola ostrižene, umazane, shirane in izmučene. Res lep pogled! Kaj takega gotovo niso pričakovali.
- IRENA: Da bi vsaj kmalu izvedele, čemu so prišli.
(Sirena, nerazločno govorjenje in koraki jetnic v razne strani.)
- PAZNICA: Alle in die Blocks und vollkommene Ruhe! Aber schnell! Vse v bloke in popolna tišina! Ampak hitro, hitro!
(Nemir množice, ki se spravlja spat.)
- IRENA (potiho): Ta prekleti večni schnell, schnell!
- ILSE (tiho): Le kaj nam bo prinesel jutrišnji dan?
(Glasovi utihnejo, v taborišču je popolna tišina.)
- IRENA (prav tiho): Ilse, že spiš?
- ILSE: Kaj je?
- IRENA: Ne vem, strah me včasih zgrabi, malodušje se me loteva, in čudno, prav zdaj, ko vemo, da gre vse h kraju. Kadar zagledam tisto grozno pošast, ki neprestano bruha dim in plamen, me zgrabi. Kaj če bo neki dan moje telo (v grozi) ...ne, ne! (ironično) Spodaj boste pa korakale mimo z dela in paznica bo zavpila: Singen! In Nemke se bodo zadrle: Erika... (z odporom) Ta zoprna pesem! Ne prenesem več te preklete pesmi. Pa če bi ravno tam notri gorela tvoja mati ali otrok, ko bi korakala mimo, pa bi morala vseeno prepevati nemške pesmi.
- ILSE: Pomiri se, saj vidiš, da gre h koncu.
- IRENA (odločno): Ne, ne, ne bo moj pepel gnojil te preklete zemlje! Vselej, kadar mi je bilo prav hudo, sem si dejala: Ne, ne bom ostala v tej mrzli, sovražni zemlji.

- Domov hočem, domov moram in domov bom šla. Vzdržala sem. (Veselo.) In domov bom šla. (Počasi, s poudarkom.)
- SLAVKA (veselo, razburjeno): Ali veste, zakaj je prišel švedski Rdeči križ. Odpeljal bo Francozinje, potem pa še druge – Norvežanke, Belgijke, Danke, Nizozemke...
- IRENA: Kaj pa nas, Slovanke?
- SLAVKA: O nas se pa nič ne govori... Me bomo počakale na Ruse ali pa šle v zrak.
- ILSE: Srečne ženske, ki odhajajo.
- SLAVKA: Renée pa kljub temu ni srečna. Komandant ji ne dovoli vzeti novorojenčka s seboj.
- ILSE: Kaj bo pa zdaj napravila Renée. Bo šla ali bo ostala?
- SLAVKA: Francozinje in druge se posvetujejo, kako bi otroka vtihotapile v transport. Vsaka sme namreč vzeti s seboj odejo. Mogoče si bodo z odejo kako pomagale.
- IRENA: Samo če bodo še dolgo odlašali z odhodom, bodo nekatere prej pomrle.
- SLAVKA: Da, dve sta že umrli.
- ILSE (tiho, razburjeno): Slavka, poslušaj, Evo in Berto bi bilo vsekakor treba vtihotapiti v ta transport. Operacija je sicer uspela, ampak čisto varni le nista. Na noben način se ne sme zgoditi, da bi ju po vseh teh letih strahote zdaj odkrili in ustrelili. Slavka, poglej, če sta umrli Francozinji še na seznamu za transport. (Slišati je odhajanje in poslavljanje.)
- MUSJA: Francozinje že gredo pred kopalnico. (Vznemirjeno.) Pohiti, pohiti. (Slaboten jok novorojenčka.)
- ROSA: Daj mu še požirek pijače. (Jok poneha.) Dobro ga zavij v odejo, samo pazi, da bo imel dovolj zraka.
- MUSJA: Da bi le zaspal. Sicer bo izdal sebe in nas.
- ROSA (nežno): Sit je revček in toplo mu je. Priden boš, kajne?
- MUSJA (razburjeno): Že kličejo številke, komandant prihaja. Kako prijazno in slovesno se drži. Hinavec! Menda se pripravlja, da bi govoril. (Sliši se komandantov glas od daleč, nekaj časa ni ničesar razumeti, nazadnje pa razločno odmevajo njegove besede.)
- KOMANDANT: Na svidenje! Upam, da vam bivanje v Nemčiji ne bo ostalo v slabem spominu. (Slišati je od daleč korake, ki se oddaljujejo.)
- MUSJA (nestrpno, razburjeno): Pripravi se! Je vse v redu? Ima dovolj zraka? (zelo razburjeno.) Prve vrste že odhajajo proti taboriščnim vratom. Zdaj steci, hitro, hitro! (Slišati je tek.)
- ROSA (od daleč): Renée, Renée, odejo si pozabila!
- MUSJA (si globoko oddahne): Uspelo je! So že vse zunaj pekla! Srečno Eva in Berta, srečno Renée z otročičkom!
- GLAS: Eva in Berta sta odšli in to prav v zadnjem trenutku. Dva dni po odhodu Francozinj so ju klicali "nach vorne". Eksekucijsko moštvo se je v esesovski kantini že gostilo in pilo, da bi lahko bolj junaško opravilo

svoj krvniški posel – ustrelilo dve nezaščiteni ženski. Toda niso ju mogli najti. Zato je ves dan od zore do pozne noči več deset tisoč jetnic stalo na apelu. Iskali so ju z vso besnostjo prevaranega. Vsem jetnicam so pregledovali roke – zaman. Celih deset dni so še poizvedovali za njima. Eva in Berta pa sta bili z Rdečim križem tedaj že na varnem.

Nekaj dni pred prihodom sovjetske armade je pognala pijana esesovska drhal jetnice na nepoznane jim nemške ceste in jih spotoma v svoji zverinski podivjanosti ubijala še naprej. Poslednje žrtve te velike tragedije so obroblyale nemške ceste, njih število bo za zmeraj ostalo neznano.

Tak in še hujši je bil Ravensbrück, kjer je ostalo na deset in deset tisoče življenj.

K O N E C

Vido Zavrl (1904–1980), avtorico dramskega scenarija OPERACIJA, je k pisanju spodbudilo intenzivno doživljanje preizkušenj, ki jih je tedanjim generacijam naložil vojni čas in je sledila občutku, da jih je dolžna zapisati in tako iztrgati pozabi.

Kot žena zaradi naprednega prepričanja že v predaprilski Jugoslaviji preganjanega ravnatelja trboveljske in nato senovske meščanske šole, je bila ob prihodu Nemcev z vso družino s prvim kamionom preseljena "čez mejo" in družina je po nekaj selitvah pristala v Gotni vasi na Dolenjskem. Otroka – sin in hči – sta se nato šolala v Novem mestu – z vsakodneвно hojo čez blok – in bila kar nekajkrat uporabljena za kurirja. Vida je delovala na terenu in bila med delegatkami na kongresu protifašistične ženske zveze v Dobrniču. Po zlomu Italije se je v hiši, kjer je družina domovala, nastanil štab Gubčeve brigade. Mož in sin sta se pridružila partizanom, Vida in še ne šestnajstletna hči sta po umiku brigade ostali, da bi v dokaj izpraznjeni vasi nadaljevali delo. Odločitev je bila usodna. Obe sta padli v roke domobrancev in spoznali najprej novomeške, nato celjske in mariborske zapore. V treh spominskih zapisih je Vida Zavrl ohranila pričevanje o surovosti aretacije in groznih razmerah v zaporih, najhujših v Mariboru, kjer so izbirali talce. Po srečnem naključju so mladoletno hčer premestili v Ljubljano, kjer je bila odpuščena iz zapora in ji je – po mnogih zapletih – uspelo umakniti se k sorodnikom na Hrvaško. Vido so marca leta 1944 odpeljali v nacistično žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Opravljala je najprej težaška dela v raznih taboriških "komandah" – ki so spodkopala njeno šibko zdravje – nato je prišla po zaslugi ilegalne organizacije taboriščnic na delo v tovarno Siemens. Zahrbtna bolezen pa ji je sledila in jo slednjič premagala. Pristala je v ravenbriški taboriški "bolnišnici" – na revirju. Njene osebne izkušnje prispevajo k atmosferi OPERACIJE.

Zgodbo/doživetje OPERACIJE je v – neohranjenem – osnutku vrgla na papir takoj po osvoboditvi taborišča, med svojim dolgotrajnim okrevanjem, in jo izdelovala še potem, ko je poglobitve energije usmerila k svojemu življenjskemu projektu, knjigi Ravensbrück (izšla je leta 1971 pri založbi Partizanska knjiga). Knjigi, ki je rezultat desetletij naporega zbiranja in redigiranja – včasih pol pismenih – prispevkov jetnic centralnega taborišča in vseh njegovih podružnic, je Vida Zavrl napisala obširen uvod, sklepno besedo in pričevanje o osebnih doživetjih. OPERACIJA pa je eden njenih poskusov, z umetniškim oblikovanjem oživiti za prihodnje rodove herojstvo ravenabriških jetnic.

Dogodek, ki ga dramski scenarij OPERACIJA opisuje, je dokumentiran. Gre za akcijo, ki ji je bila Vida Zavrl vsaj posredno priča, ko so spomladi leta 1945 prignali v Ravensbrück transport jetnic iz Auschwitza/Oswiencima na umiku pred prodirajočo Rdečo armado. V uvodu knjige Ravensbrück (str. 111 v poglavju "Skrb" za zdravje) Vida piše: Zdravnica dr. Majda "Mačkovškova je... dvema na smrt obsojenima avstrijskima Židinjama, ki sta prišli v Ravensbrück z evakuacijskim transportom iz Auschwitza, naskrivoma operirala vtetovirani številki, da sta se mogli skriti pod tuje ime... O tem lahko beremo pri Francozinjah ("Les Françaises a Ravensbrück", str. 225), vendar brez imena zdravnice, a z rojstnimi imeni operiranih, Gerti (Schimndel) in Edith (Wexberg)." In knjiga Ravensbrück vsebuje (na str. 700) tudi faksimile pisma Avstrijke Wexbergove iz leta 1963, v katerem rešenka potrjuje resničnost povedanega, a spet ne da bi navedla zdravnico, ki je operacijo opravila in brez pomislekov izpostavila svoje življenje, da bi ga rešila sojetnicama. Brezpogojna solidarnost taboriščnic se ji je očitno zdela samoumevna.

V času, ki tako lahkoumno obravnava – podcenjuje ali celo zavrača – prispevek vojnih generacij k oblikovanju vsega, kar uživamo svobode in demokracije v sedanjosti, je videti Vidino pričevanje klic vpijočega v puščavi. Prihodnosti pa ohranja sporočilo o dragocenosti mednarodne solidarnosti v najtežjih razmerah, izjemni požrtvovalnosti in človeški vrednosti ravenabriških zdravnic in strahoti razmer, ki pomenijo eno zmed poglavij novejšje evropske zgodovine.

Zapisala Rapa Šuklje

Ob petdeseti obletnici smrti
Karla Destovnika-Kajuha je
Kulturni center Ivana
Napotnika Velenje, v
reprezentančni zbirki Umetniki,
izdal dragoceno spominsko
monografijo Kajuha - pesnik
vseh letnih časov. Avtorji: Emil
Cesar, Stane Hafner, Ivo
Stropnik, Vlado Vrbič.

Monografija je umetniški
prispevek k ohranjanju lika
pesnika Kajuha in njegove
lirike. Knjiga o večnosti
Kajuhove pesmi in ne o
ideoloških ostalinah časa.

KAJUH IN LITERARNOZGODOVINSKA MISEL**Borec**, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 278, slov. (angl.)

Kulturni center Ivan Napotnik Velenje je 22. februarja 1994 v Šoštanju, pesnikovem rojstnem kraju, s simpozijem Kajuh in literarnozgodovinska misel obeležil petdeseto obletnico smrti Karla Destovnika-Kajuha. V reviji objavljamo zbrane simpozijske prispevke:

Ciril Zlobec: O KAJUHU ZELO OSEBNO

Franček Bohanec: PESNIŠKA UVELJAVITEV ŽIVLJENJSKE VOLJE

Emil Cesar: NAPREJ - TODA NE POZABIMO

Matjaž Kmecl: KAJUH, BALANTIČ, LITERATURA, POLITIKA IN LITERARNA VEDA

Marko Stabej: KAJUHOVA POEZIJA V RAZVOJU SLOVENSKEGA PESNIŠKEGA JEZIKA

Milan Ževart: O POHODU ŠTIRINAJSTE IN NARODNOOSVOBODILNEM BOJU NA ŠTAJERSKEM

Marija Stanonik: ŽANRSKI SISTEMI SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA PESNIŠTVA 1941-1945

*Avtorski izveček***KAJUH AND LITERARY-HISTORICAL THOUGHT****Borec**, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, p. 278 Slovene/English

The Ivan Napotnik cultural centre of Velenje organised a cultural event, held in Šoštanj, Kajuh's birth place, on February 22, 1992, to commemorate the 50th anniversary of the poet's death. Selected papers, read at the symposium, are presented in the magazine:

Ciril Zlobec: ON KAJUH VERY PERSONALLY

Franček Bohanec: POET'S ASSERTION OF THE WILL TO LIVE

Emil Cesar: LET US GO FORWARD - BUT NOT FORGET

Matjaž Kmecl: KAJUH, BALANTIČ, LITERATURE, POLITICS AND LITERARY SCIENCE

Marko Stabej: KAJUH'S POETRY IN THE DEVELOPMENT OF THE SLOVENE POETICAL LANGUAGE

Milan Ževart: ON THE MARCH OF THE 14th DIVISION AND NATIONAL LIBERATION STRUGGLE IN ŠTAJERSKA

Marija Stanonik: SYSTEMS OF GENRE IN SLOVENE NATIONAL LIBERATION POETRY 1941-1945

Author's abstract

MARIJA STANONIK, mag. etn., dr. filologije, Znanstveno raziskovalni center SAZU
SLOVENIJA, 61000 Ljubljana, Novi trg 5

ŽANRSKI SISTEM SLOVENSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA PESNIŠTVA 1941-1945

Borec, Ljubljana XLVI/1994, št. 529-531, str. 313, slov. (angl.)

Gre za daljši povzetek doktorske disertacije, ki sestoji iz dveh delov. Prvi predstavlja teoretična in metodološka izhodišča, po katerih je zgrajen model za analizo zadevnega gradiva (okrog 3000 besedil). Drugi del tvori empirična analiza, ki najprej sistemizira zunajbesedilne sestavine literarnega dela, torej družbeni, literarni, predmetni in psihološki kontekst, kar vse se nanaša na ustvarjalca in na drugi strani sprejemalca (bralca) kot nadvse pomembni sestavini literarnega dela in pravzaprav bistvenemu členu, zaradi katere literarna komunikacija sploh obstaja. Obravnava znotrajbesedilnih sestavin literarnega dela v slovenskem "narodnoosvobodilnem pesništvu" med drugo svetovno vojno s sinhronega vidika sledi tezi, da literarne vrste ne žive neodvisno ena od druge, ampak vzpostavljajo dinamičen sistem, kar med drugim pomeni, da so med njimi pozitivna in negativna razmerja.

Pri oblikovanju žanrskega sistema je bil cilj, metaforično povedano: iz kaosa napraviti kozmos. Zato je bilo treba gradivo razstaviti na prafaktorje in iz njih po določenih kriterijih zgraditi sistem. Tako je bilo obdelanih petnajst žanrov, ki so razvrščeni v tri skupine v takem zaporedju, da v njih vedno bolj slabijo publicistične sestavine in vedno bolj prevlada estetska funkcija. Tudi vodoravna klasifikacija je nazorno potrdila tezo, da s stališča vertikalne klasifikacije slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva 1941-1945 ni mogoče šteti za folklorno, ampak večinoma sodi na vmesno področje med literaturo in slovstveno folkloro.

Autorski izvleček

MARIJA STANONIK, M.A. in ethnology, Ph.D. in philology, Slovene Academy of Science and Art Research Centre
Slovenia, 61000 Ljubljana, Novi trg 5

SYSTEMS OF GENRE IN SLOVENE NATIONAL LIBERATION POETRY 1941-1945

Borec, Ljubljana XLVI/1994, No. 529-531, p. 313, Slovene/English

This is a summary of my dissertation paper, consisting of two parts. The first one represents theoretical and methodological starting points which were the basis of a model for analysis of collected material (around 3,000 texts). The second part consists of an empirical analysis, which at first systematises parts of the literary work, excluded from the text itself, such as social, literary, subject-related and psychological context, which all relates to the artist on one hand and the receiver (reader) on the other, the reader being actually the essential link due to which literary communication in fact exists. The analysis of inter-textual components of a literary work in a Slovene "national liberation poetry" during World War II from the synchronic point of view follows the thesis that different literary types do not exist independently one from another but rather create a dynamic system, which means that there is a positive and negative relationship between them.

When forming a system of genre it was our goal, metaphorically speaking, to create cosmos out of chaos. Therefore the material had to be analysed down to its details and made into some kind of system following certain criteria. In this way we analysed 15 genres, classified into three groups in such order that the journalistic components become weaker and weaker and the aesthetic function prevails. Horizontal classification confirmed the thesis that from the viewpoint of vertical classification, Slovene national liberation poetry 1941-1945 cannot be considered folkloric, but mostly belongs to that intermediate area between literature and literary folklore.

Author's abstract

IZTOK ĐURJAVA, dr., kustos, Muzej novejšje zgodovine
Slovenija, 61000 Ljubljana, Celovška 23

BLIŠČ IN BEDA VELIKEGA ČASA: LIKOVNA UMETNOST NA SLOVENSKEM IN DRUGA SVETOVNA VOJNA. OSNUTEK ZA ŠTUDIJO.

Borec, Ljubljana XLVI/1994, št. 529-531, str. 320, slov. (angl.)

Poročilo o ruskem slikarstvu v letu 1906, ki ga je 1907 priobčil Dom in svet, pomeni zaradi izrazite ideološke pogojenosti iztočnico za premislek o likovnem dogajanju in likovni umetnosti v obdobju 1941-1945 na Slovenskem. Tokrat je to poskus celostne obravnave pojava: upošteva različno naravnost likovnih praks oziroma likovnega ustvarjanja glede na njihova ideološka izhodišča.

Doslej so bila sinonim za likovno proizvodnjo vojnega časa dela iz partizanov, ilegale, zaporov, taborišč in pregnanstva skupaj s partizansko propagandno likovno ustvarjalnostjo. Ideološko nasprotna stran, slovensko kvizlinštvo, ni razvila posebne, po nacistični zgledujoče se likovne prakse, ampak predvsem močno propagandno likovno ustvarjalnost. V vojnem času obstaja še tako imenovana nevtralna likovna ustvarjalnost, ki pomeni kontinuiteto z likovno prakso predvojnega časa. Dogajanje med vojno je le v manjši meri odsevalo v nevtralni likovni ustvarjalnosti s tradicionalnimi temami portreta, tihožitja, krajine in delno v sočasnih cerkvenih delih. Na polju ideološkega boja, ki ga danes vedno pogosteje označuje sintagma o spopadu med komunizmom in protikomunizmom, si stojita nasproti partizanska in kvizlinška propagandna likovna praksa. Glavni vsebinski točki spopada sta očitek o narodnem izdajstvu in obsodba narodnoosvobodilnega boja kot komunistične revolucije. Zmagovalec tega ideološko-likovnega spopada je partizanska propagandna likovna ustvarjalnost zaradi svoje zgodovinske upravičenosti in večje likovne inventivnosti.

Zunaj tovrstnega spopada je ostala likovna ustvarjalnost slovenskega odpora, ki je svojo kritično ost uperila zoper okupatorje in njihov genocid nad Slovenci. Humanistično sporočilo in estetska dognanost je tej likovni ustvarjalnosti zagotovila zgodovinsko legitimnost.

Gre potemtakem za najustreznejši likovni odgovor, ki vzdrži tudi kriterije prave likovne umetnosti vojnega časa, kot jih je formuliral Izidor Cankar 1917 v eni izmed svojih kritik.

Atorski izvleček

IZTOK DURJAVA, Ph. D., Custodian, Museum of Recent History
Slovenia, 61000 Ljubljana, Celovška 23

THE SPLENDOUR AND MISERY OF A SIGNIFICANT TIME IN HISTORY

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 5.529-531, p. 320, Slovene/English

A report on Russian fine art in 1906, published in *Dom in Svet* in 1907, represents, due to its extreme ideological significance, a starting-point for a contemplation of events in the field of fine art in the period from 1941 to 1945 in Slovenia.

It is an attempt to consider the phenomenon thoroughly and completely: it takes into account all different focuses of attention of various fine art types or fine art in relation to its ideological starting-points.

To date wartime fine art production was synonymous with works showing partisans, the underground movement, prisons, concentration camps and exile, together with partisan propagandising fine art. The ideological opponents, the Slovene Quisling movement, did not develop a particular fine art based on the Nazi art movement, but above all a powerful propagandising fine art. Wartime was significant for its so-called neutral fine art which represented a continuity in artistic practice that existed before the war. Events during the war were only slightly reflected in neutral fine art, with traditional themes of portraits, still lifes, landscapes and partly in religious works. In the field of ideological struggle which in the present day has been more and more frequently characterised by a syntagma on the confrontation between Communism and anti-Communism, we find partisan and Quisling propagandising fine art on opposite sides. The main contextual points of confrontation are accusations of national treason and accusations of the national liberation struggle being a communist revolution. The winner of this ideological struggle was partisan propaganda art due to its historical justification and greater artistic inventiveness.

Art by the Slovene resistance, which focused its criticism on aggressors and their genocide over Slovenes, was not included in this struggle. The humanist message and aesthetic perfection assured this fine art creativity a historical legitimacy.

This is actually the most suitable artistic answer which can stand up to the criteria of real art during war, as formulated by Izidor Cankar in 1917 in one of his works on literary criticism.

Author's abstract

TINE KURENT, Dr., univerzitetni profesor v pokoju
Slovenija, 61000 Ljubljana, Igriška 12

PLEČNIKOV SPOMENIK ŽRTVAM 1941-1945 ZA MEŽICO

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 347, slov. (angl.)

Števila v merah Plečnikovega spomenika NOB, posvečenega žrtvam 1941-1945 v Mežici, imajo svoj gematrični pomen. V njih so prisotna imena najvidnejših komunistov. Za eksorcizem pa so vgrajena tudi božja imena in molitve.

Avtorski izvleček

TINE KURENT, Ph. D., retired university lecturer
Slovenia, 61000 Ljubljana, Igriška 12

PLEČNIK'S SCULPTURE IN MEMORY OF 1941-1945 WAR VICTIMS IN MEŽICA

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, No. 347, Slovene/English

The figures in the measurements of Plečnik's sculptures of National liberation movement in memory of 1941-1945 war victims in Mežica have their own gematric significance. They include the names of the most important communists. To assure exorcism, divine names and prayers are also included.

Author's abstract

ŽARKO LAZAREVIĆ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
Slovenija, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SLOVENSKA GOSPODARSKA PRILAGAJANJA V DVAJSETEM STOLETJU. IZ AGRARNE DRUŽBE V INDUSTRIJSKO.

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 525-531, str. 357, slov. (angl.)

V razpravi pisec obravnava prehod slovenske družbe iz agrarne v industrijsko, kar se je zgodilo v dvajsetem stoletju. Pri tem loči dve etapi industrializacije, tako v časovnem trajanju kot tudi po vsebini družbeno-ekonomskih odnosov, "kapitalistično in socialistično" namreč. Po orisu obeh etap pisec ugotavlja, da je bila prva resda stihijna in počasna, a v skladu z ekonomsko logiko. Za drugo pa zaključí, da je bila megalomanska in izsiljeno hitra ter izrazito enostranska v razvoju posameznih gospodarskih panog.

Autorski izvleček

ŽARKO LAZAREVIĆ, Ph. D., associate scientist, Institute for Recent History
Slovenia, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

SLOVENE ECONOMIC ADJUSTMENTS IN THE 20th CENTURY FROM AN AGRICULTURAL TO INDUSTRIAL SOCIETY

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, No. 357, Slovene/English

The paper deals with the transition of Slovene society from agriculture to industry, which took place in the 20th century. There are two stages of industrialisation, regarding duration and socioeconomic relations, a "capitalist" and "socialist" stage. The first stage was elemental and slow, but it was in accordance with economic logic. The second one was megalomaniac and forcibly fast, and extremely one-sided in the development of particular economic sectors.

Author's abstract

LOJZ TRŠAN, mag. arhivist, Arhiv republike Slovenije
Slovenija, 61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

PROPAD SLAVENSKE BANKE - NAJVEČJI FINANČNI ŠOK MED OBEMA VOJNAMA V SLOVENIJI

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 368, slov. (angl.)

Propad Slavenske banke d.d., je bila eden najodmevnejših dogodkov na slovenskem finančnem trgu med obema vojnoma. Slavenska je bila milni mehurček, ki je lebdel nad gladino inflacijske in razvojne politike po prvi svetovni vojni in ki ga je razblinila nasprotna, deflacijska strategija vlade v sredini tridesetih let. Njen propad je potegnil za sabo še nekatere manjše banke ter povzročil nemir med slovenskimi varčevalci. V razpravi je osvetljena tudi vloga tedanjih liberalnih politikov in bančnikov.

Avtorski izvleček

LOJZE TRŠAN, M.A. (archivist), Archives of the Republic of Slovenia
Slovenia, 61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

THE FALL OF SLAVENSKA BANKA - THE BIGGEST FINANCIAL SHOCK BETWEEN THE TWO WARS IN SLOVENIA

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, p. 386, Slovene/English

The fall of the Slavenska banka d.d. was one of the most important events on the Slovene financial market between the two wars. Slavenska banka was like a soap bubble, floating above the surface of inflation and development policy after WW I and destroyed by the opposite, deflationary strategy of the government in the middle of the thirties. Its fall caused the end of some smaller banks and aroused unease among Slovenes who had their savings deposited at the bank. The paper also explains the role of the then liberal politicians and bankers.

Author's abstract

JOŽE PRINČIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino
Slovenija, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

NAČRTNA LIKVIDACIJA ZASEBNE TRGOVINE (1945-1948)

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 375, slov. (angl.)

V uvodnem delu razprave je avtor izpostavil razloge, zaradi katerih je takratna oblast leta 1945 podpirala oživitvev in razmah zasebne trgovine. V nadaljevanju je podrobno analiziral načine, s pomočjo katerih je republiško trgovinsko ministrstvo do začetka leta 1946 odstranilo zasebno veletrgovino, nato pa do jeseni 1948 še zasebno trgovino na drobno. V sklepu je osvetlil načela, na katera so se oblastni organi sklicevali pri vzpostavljanju nove državne trgovske mreže, ter vzroke in oblike njene učinkovitosti.

Autorski izvleček

JOŽE PRINČIČ, Ph. D., associate scientist, Institute for Recent History
Slovenia, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1

DELIBERATE LIQUIDATION OF PRIVATE TRADE (1945-1948)

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, No. 375, Slovene/English

The introduction points at the reasons for the then authorities in 1945 not supporting re-introduction and expansion of private trade. The author then analyses the ways in which the republic's ministry of trade abolished all private wholesale trade by the beginning of 1946 and by the autumn of 1948 also all private retail sale. He concludes with an explanation of principles referred to by the authorities when they introduced the new state trade network as well as the causes and forms of its efficacy.

Author's abstract

BORUT BRUMEN, mag. etnologije, asistent za etnologijo Evrope na Filozofski fakulteti
Slovenija, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

KAM Z EVROPO?

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 384, slov. (angl.)

Analiza člankov v reviji Mladina, v katerih se njeni avtorji ukvarjajo z Evropo, pokaže, da je mit Evrope, ki so ga tudi sami nevede ustvarjali, kot v vseh slabih mitih pojedel samega sebe in ga razgalil na nivoju stereotipa kot predstave. Slovenski stereotipi o Evropi so se razvili kot proces t. i. selektivnih zaznav. Prepoznavni atributi te Evrope so bili skrženi na nekaj členov (blaginja, gospodarski razcvet, demokracija). V predstavah o Evropi so bile zajete tiste želje in (kvazi) izkušnje, ki jih Slovenci v Jugoslaviji tudi zaradi bližine Evrope niso mogli najti. Po osamosvojitvi Slovenije 26. junija 1991 ljudje preprosto niso mogli razumeti, da so vsa bleščeča opisovanja evropske demokracije zgolj kulise "pravih" vrednot, to je finančnih koristi. Cel potek spreminjanja predstav o Evropi lahko povežemo s kategorijami sprememb kulturnih procesov. V Sloveniji je najprej prišlo do sprememb notranjih sistemskih pozicij, ki so bile predpogoj iskanja nadomestnih modelov. Pri tem pa je vrednost izjav velikokrat temeljila prej na motivaciji kot na argumentaciji. Zato je ponovno prihajalo do nekritičnih posplošitev.

Avtorski izvaleček

BORUT BRUMEN, M.Sc. in ethnology, assistant professor of the Ethnology of Europe at the Faculty of Arts
Slovenia, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

WHERE WITH EUROPE?

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, p. 384, Slovene/English

An analysis of articles in Mladina, in which its authors write about Europe, shows that the myth of Europe, to which they also contributed albeit unconsciously, has, as in all bad myths, consumed itself and exposed itself as a notional stereotype. Slovene stereotypes about Europe developed as a process of so-called selective perception. The recognisable attributes of this Europe were reduced to a few links (welfare, economic development, democracy). In our perceptions of Europe we embraced all the wishes and (quasi) experiences which Slovenes could not find in Yugoslavia even though Europe was so close. After achieving independence on 26 June 1991 people simply could not understand that all the glamorous descriptions of European democracy were just the stage scenery of "real" values financial advantages. The whole process of changing the perception of Europe can be linked to categories of changes of cultural processes. In Slovenia, the changes of internal positions within a system, which were a pre-condition in the search for substitute models, occurred first. The value of statements was often based on motivation rather than argumentation, therefore repeated uncritical generalisations were made.

Author's abstract

SVETLANA SLAPŠAK, dr. znanosti, gostujoča profesorica na University of New Jersey, ZDA

MEHANIZEM USTVARJANJA STEREOTIPOV: RUBRIKA ODMEVI IN REAGIRANJA V ČASNIKU POLITIKA, 1. 1.-1. 7. 1990. ANALIZA PRISPEVKOV O KOSOVU.

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 389, slov. (angl.)

V prvih šestih mesecih leta 1990 je bilo za rubriko Odmevi in reagiranja, ko je obravnavala kosovske teme, v beograjski Politiki značilno: - odsotnost nasprotujočih si mnenj in dialoga - odsotnost dejstev o preganjanju nealbanskega prebivalstva, odsotnost albanskih avtorjev - večkratno pojavljanje istih avtorjev - elitizem pri izbiri avtorjev - minimalno število demantijev brez intervencije redakcije - veliko število stalnih točk in stereotipov v besedilih - prevlada ilustracij nad fotografijami in faksimili - pomanjkljiva splošna kultura in pomanjkljivo zgodovinsko znanje - ustalitev nove avtoritarnosti - nasprotovanje opozicij.

Avtorski izvleček

SVETLANA SLAPŠAK, Ph.D. in Science, lecturing professor at University of New Jersey, USA

MECHANISM OF CREATING STEREOTYPES: ECHOES AND REACTIONS COLUMN IN POLITIKA NEWSPAPER, JANUARY 1 TO JULY 1, 1990. ANALYSIS OF ARTICLES ON KOSOVO

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, p. 389, Slovene/English

In the first six months of 1990, the following was a feature of the "Echoes and Reactions" column in Politika newspaper, published in Belgrade, in discussing events in Kosovo: - absence of different opinions and dialogue - absence of facts on persecution of non-Albanians - absence of Albanian authors - repeated inclusion of the same authors - elitism when choosing authors - minimal number of denials without intervention of an editorial board - large number of permanent points and stereotypes in texts - prevalence of illustrations over photographs and facsimiles - insufficient general cultural and historical knowledge - affirmation of new authoritativeness, resistance to opposition

Author's abstract

BOŽIDAR JEZERNIK, dr. etnologije, dipl. pravnik, izredni profesor Filozofske fakultete
Slovenija, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

STARI MOSTARSKI MOST

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 529-531, str. 400, slov. (angl.)

V ponedeljek, 9. novembra 1993, so enote Hrvaškega obrambnega zbora začele obstreljevati mostarski Stari most, dokler ni naslednjega dne končno izginil v valovih Neretve. Smoter tako barbarskega dejanja je bilo uničenje spomenika in simbola prisotnosti muslimanov v Hercegovini in s tem sprememba identitete mesta. "Stari most s svojima trdnjavama je atrakcija, poanta mesta. Ta izredno dragoceni objekt naše kulturne dediščine je dal Mostarju ne samo ime, temveč je postal njegova personifikacija. Stari most je tisto, kar je za Pariz Notre-Dame, za Moskvo Kremelj ali za Carigrad Aja Sofija". Dokler je bregove Neretve povezoval Stari most, je bil Mostar - mostarski; ni si ga bilo mogoče zamisliti ne kot velikosrbski Aleksinac (po pesniku Aleksi Šantiću) in ne kot velikohrvaški Herceg-Stjepan grad (po Hercegu Stjepanu). Tisti, ki so porušili Stari most, niso merili zgolj na most, ampak predvsem na njegovo simbolično vrednost in pomen: na najpomembnejši pomnik mostarske kulturne zgodovinske in možnost komunikacije med njegovimi prebivalci z obeh bregov reke. In naredili to dejanje "v obrambo (krščanske) civilizacije in kulture pred muslimanskim fundamentalizmom".

Autorski izvaleček

BOŽIDAR JEZERNIK, Ph.D. in ethnology, lawyer, professor at the Faculty of Arts
Slovenia, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

THE ANCIENT BRIDGE OF MOSTAR

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, No. 529-531, p. 400, Slovene/English

On Monday in November 9, 1933, units of the Croatian Defence Committee began shelling the ancient bridge of Mostar (Stari Most). They continued shelling until it finally disappeared in the waters of the Neretva the next day. The purpose of such a barbaric deed was to ruin the symbol and memory of the presence of Muslims in Herzegovina and thus change the identity of the town. "Stari Most with its fortifications is attraction, the whole point of the town. This extremely precious object of our cultural heritage gave Mostar not only its name, but it also became its personification. Stari Most to Mostar is what Notre-Dame is to Paris, the Kremlin to Moscow or Aia Sofia to Constantinople." As long as the banks of the Neretva were spanned by Stari Most, Mostar was its own; it could not be imagined either as a Greater Serbian Aleksinac (after poet Aleksa Šantić), nor as a Greater Croatian Herceg-Stjepan (after Herceg Stjepan). Those who ruined Stari Most were not merely aiming at the bridge, but also at its symbolic value and meaning: at the most important remembrance of Mostar's cultural history and chance of communication between its residents on the left and right banks of the river. They committed this act "in defence of (Christian) civilisation and culture from Muslim fundamentalism".

Author's abstract

Henrik
Smrekar,
- črnovojnik.

1993

KRAINER

Ljubljana

Spremno besedo napisal
Boris A. Novak

529-531 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO *april 1994*

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

IZDAJATELJ

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

UREDNIŠKI ODBOR

Tilka Blaha, Jože Dežman, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft, mag. Boris Mlakar, dr. Božo Repe,
Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNI UREDNIK

Jože Dežman, telefon (064) 221 071

OBLIKOVNA IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

61001 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon (061) 216 475

Cena te številke v prosti prodaji 2.000 SIT, za naročnike 1.500 SIT

ŽIRO RAČUN

50100-678-000-0093214

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

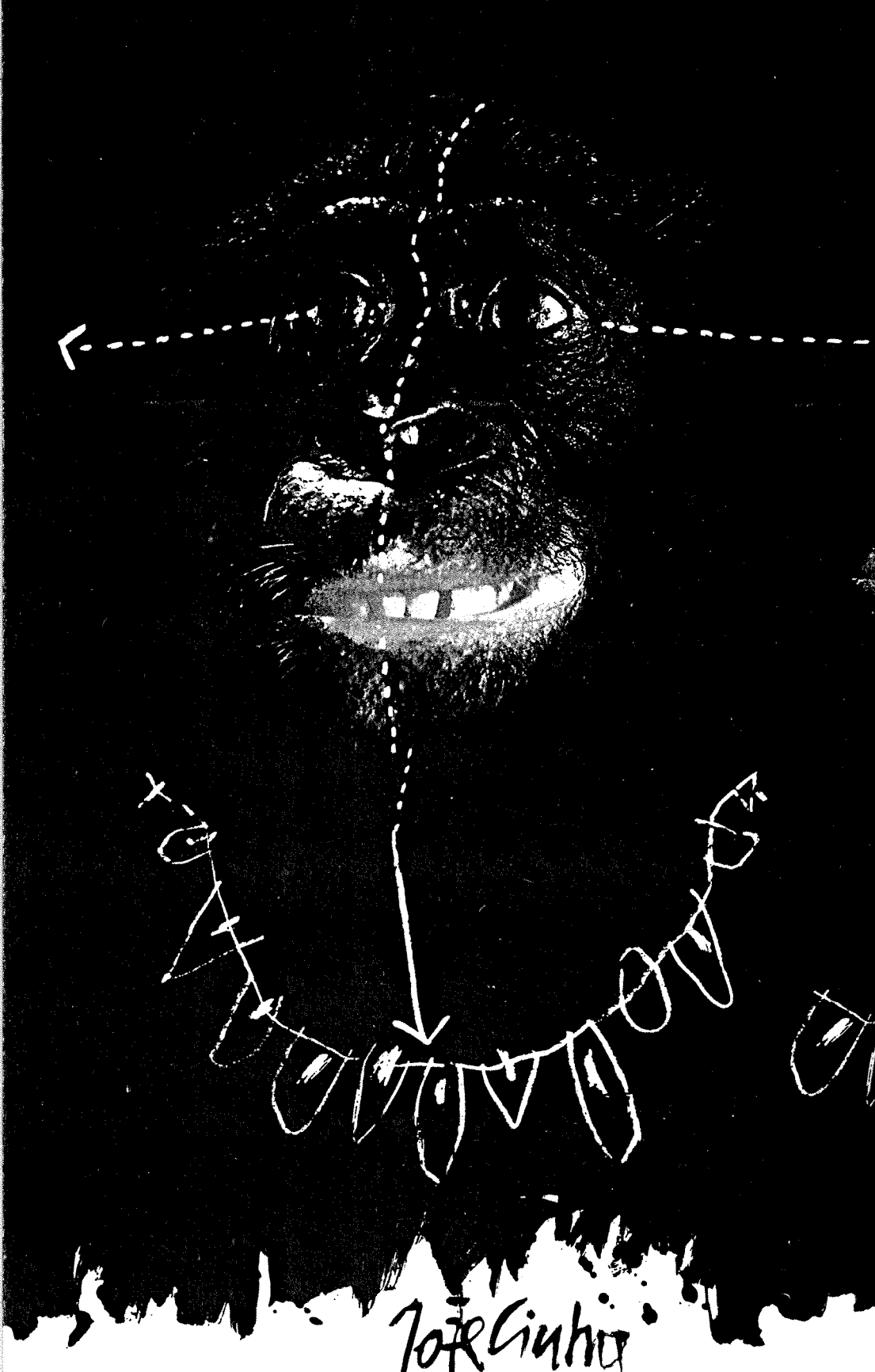
Revija izhaja ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in
Ministrstva za znanost Republike Slovenije

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov in storitev.

Na naslovnici: Jože Ciuha: VARIACIJE NA TEMO XIV, 1983

João Cunha